

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

247

Ltn

✓1597

1999

Видеобюджет Турб
Курманов, Франк
в видеобюжете Курманов-
ов.

Видеобюджет

1904

Կարձր Քարգանջի

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԲՐԴԱՍԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

ՔՐԿԱՍԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍԱՆ

ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ-ԱՍՈՐԵՍԱՆԵԱՅ

ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԱԶԱՅՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Է Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1904.

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

ՔՐԿԱՍԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍԱՆ

ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ-ԱՍՈՐԵՍԱՆԵԱՅ

ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԱԶԱՅՆ

ԳՐԵՑ

ԳՐ. ՄԱՔՍԻՄՈՒԼԻԱՆ ՇՏՐԷՔ

ԹԱԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԷՉԻԿՃԵԱՆ

Մ Խ Ի Թ. ՈՒՍՏԷՆ

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Է Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1130

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Դր. Մարսիմիլիան Շտրեքի այս գործն, որ Zeitschrift für Assyriologie թերթին ԺԳ (էջ 57—110), ԺԴ (էջ 103—172) եւ ԺԵ (էջ 257—382) հատորներուն մէջ լոյս տեսած է Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilschriften (von Maximilian Streck) տիտղոսին տակ, թարգմանուած հրատարակուած է «Հանդէս Ամսօրէի», մէջ*: Այսօր առանձին հատորով ի մի ամփոփուած երբ լոյս կը տեսնէ սոյն աշխատութիւնը, կարելոք կը համարենք յայտարարել թէ թարգմանութիւնս ամբողջական է այն մասանց մէջ, որ մեզի համար կարեւորութիւն ունին. միայն Դ. Գլխուն վերջի մասերը համառօտուած են: Ի սկզբան մեր բաղձանքն էր առանձինն հրատարակութեանս մէջ յաւելուլ Հանդիսի մէջ զանց առնուած այն կտորները, ուր մի առ մի կը յիշուին անուան մը սեւազգի արձանագրութեանց մէջ ուր եւ քանի անգամ հանդիպած ըլլաւ. բայց նկատելով որ ոչ-մասնագիտաց համար կարեւորութիւնէ զուրկ է այս ծանօթութիւնը, իսկ մասնագիտաց համար՝ աւելորդ, ըստ որում ասոնց մատչելի է քնազիբը, լաւ համարեցանք տպագրութիւնը չձանրաբեռնել: Շատ տեղ հեղինակը բեւեռագրութեանց թէ քնազիբը եւ թէ թարգմանութիւնը դրած է. մենք թարգմանութեամբ շատացանք:

* 1899 թ. Գ-ԺԲ (էջ 307, 325, 359), 1900 թ. Ա-Է (էջ 4, 46, 81, 145, 193), 1902 թ. Բ, Զ, Է, Ժ (էջ 43, 183, 228, 338), 1904 թ. Ե-Թ (էջ 157, 185, 216, 239):

71597-60

25. 1603

Կարելոր կը համարինք զործոյն որսխտութեան վրայ Հ. Տաշեանի Հանդիսի մէջ (1899, էջ 57) զրամ համառօտ Մատենախօսականէն քանի մը կտոր յառաջ բերել որով յերեւան կ'ենլէ զործոյն կարեւորութիւնը:

«Ներկիր մ'որ դարերու ընթացքին մէջ այնչափ բազմատեսակ արկածներու թատր եղած է, անկարելի է որ իւր արտաքինն անփոփոխ պահէ: Հին սերնդոց եւ ազգաց հետ կ'իյնան նաեւ քաղաքներ ու բերդերը, նորերուն կը յաջորդեն նորագոյններ, յաճախ բոլորովին հողաթաղ ու անհետ ընելով հնազոյնները: Այնուհետեւ զիտութեան գործքն է աւերակները պրպտել, հողաբլուները պեղել ու յայտնել հնազոյն շինուածոց դարերով ծածկուած մնացորդները, որոնք յանկարծ կու գան նոր լոյս մը սփռել խոր մթութեան մէջ թաղուած անցեալի մը վրայի Մեր աւերակաշատ աշխարհին վրայ բաւական ծանօթութիւն կու տան՝ բազմաթիւ յիշատակարանաց հետ՝ նաեւ մեր պատմագիրք: Սակայն այս ամէնը կը հասնի հազիւ Ե. դար յ. Բ. ի: Անկէ վեր՝ ցանցառ են պղքիւրները, քանի որ կանոնաւոր պեղումներ չեն եղած: Բաց ի հատուկտիւր տեղեկութիւններէ՝ կը մնայ մեզի գոնէ ուրիշ բաւական յորդ աղբիւր մը, այսինքն՝ արծանագրութիւնքն քնիկ աշխարհին (Ուրարդեանց), քայց ոչ նուազ նաեւ Ասորեստանայց: Վերջնոցս տիեզերակալ իշխանութիւնը դարերով միակ համագօր հակառակորդ մ'ունեցաւ Վանի ուրարդեան իշխողները. եւ դարերով տեւեց փոփոխ քախտիւ երկու կողման աշխարհակալական մրցումս:

Բնական է ուրեմն որ Ասորեստանայց բազմաթիւ յիշատակարանաց մէջ առատ նիւթ գտնուի մեր աշխարհի Ուրարդեան շրջանի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան համար: Ահա այս նկատմամբ օգտակար ծնոնարկ մըն է Շտրէք գիտնականին վերոյիշեալ երկն՝... լոյս տեսած Բեցուղի ասորագիտական թերթին մէջ սա խորագրով... նպատակ ունենալով քաղել եւ ի մի ամփոփել նոյն յիշատակարանաց այն ամէն տեղեկութիւնքն

որ յիշեալ աշխարհաց մասին են: Գրութեան գլխաւոր նպատակն աշխարհագրական է, սակայն նոյն իսկ այս ատաղձը ժողվելու համար պէտք էր անյիշատակ շթողու այն դէպքերն՝ որոնց ականջող քանդակը կը յիշեն այն աշխարհներն, քաղաքներն ու անաններն: Ասով աշխարհագրական ու պատմական տեղեկութիւնք հիւսուած են անընդհատ՝ ինչպէս նոյն յիշատակարանաց՝ նոյնպէս առաջիկայ երկասիրութեանս մէջ, որ՝ աւելորդ է քսել, մասնագիտի հմտութեամբ զրուած է»:

Ի վերջոյ պարտք կը համարինք 126 էջին ծանօթութեանը վերջին մասին մտադիր ընկու ընթերցողները, ուր հեղինակը կը խոստանայ Յաւելուածով մը իւր մեկնութեանցն այլ եւ այլ կետերը եղանակաւորել եւ իւր զործոյն ցանկը կամ բովանդակութիւնը հրատարակել: Նկատելով որ այս խոստացուած Յաւելուածը չորս երկար տարիներէ ի վեր տակաւին հրատարակուած չէ, եւ հեղինակին բազմազատ պարսպմունքները կ'երեւայ թէ դեռ երկայն ատեն զինքը պիտի արգելուն այս խոստումը կատարելէ, այլ եւս սպասել աւելորդ երեւցաւ մեզ:

Վիեննա, 15. Օգոստոս 1904:

Հ. Բ. Պ.

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

ՔՐԳԱՍՏԸՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԸՆ՝

ԲԱՅԵԼԱԳԱՆ - ԱՍՈՐԵՍԱՆՆԵՑ ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒ

ՀԱՄԱԶԱՅՆ

Ա.

Նայիրի ըստած երկիրները:

Արշափ դիտենք, առաջին անգամ Սաղմա-
նասար Ա. կռուեցաւ Նայիրի ըստած երկիրներու
վրայ, թէ եւ ինքը Նայիրի անուանակոչութիւնը
գործածած չէ: Տիգղաթպիղեաներ Ա. ինչպէս Սե-
բէնէ - սուի արձանագրութեան մէջ ինքը կ'ըսէ,
երեք անգամ Նայիրի արշաւած եւ «Արեւմտից մեծ
ճովէն մինչեւ Նայիրիի ճովը գտնուած ամէն եր-
կիրները նուաճած» է: Այս երեք արշաւանքներէն
միայն առաջնոյն վրայ լիւրջ տեղեկութիւն ունինք.
մէկալ երկու արշաւանքները հարկ է որ իւր պաշ-
տօնական թագաւորութեան (պաւլ-) հինգերորդ
տարիէն ետքն իյնան. դժբախտաբար այս թա-
գաւորին մեծ սղոցածոյ արձանագրութիւնը հոս
կ'ընդհատի: Յիշեալ առաջին արշաւանքին ստեն
— իւր թագաւորութեան երրորդ տարին — Աս-
րեստանի այս թագաւորը «վերին ճովուն եղերք-
ները՝ հեռաւոր թագաւորաց երկիրներուն», վրայ
քայլեց՝ Նայիրիի յեղապեաներուն հզօր նիդա-
կակցութեան դէմ: [բանակս] «անկոխ արահետ-

ներէ ու դժուարամտոյն իրճերէ, զորոնք յառաջ
 թագաւոր մը տեսած չէր, փախուած ճամբաներէ
 ու անհարթ ուղիներէ տարի: Ասիկէ վերջը՝ թուով
 16 բարձրաբերձ լեռներէ անցաւ, ուր անթափան-
 ցելի թաւուտներու պատճառաւ՝ արուբեայ բրիչ-
 ներով հարկ եղաւ ետեւէն եկող պատերազմիկ
 կառքերուն ճամբայ բանալ: Եթէ զօրքը լեռնական
 կատաղի եւ անանցանելի առուակներու հանդիպէր՝
 անմիջապէս «-»-»-»-» բուռած ծառերը տապալելով,
 կամուրջ կը շինէին: Կփրասն ալ անցնելէն ետքը՝
 Նայիրիի իշխաններէն 23ին բանակներուն հետ պա-
 տերազմը սկսաւ: Այս 23 իշխաններու բանակները
 բոլորովին պարտուեցան. պատերազմի ատեն ասոնց
 պատերազմիկ կառքերէն 120 հատ Զախճախեցաւ:
 Տիգրաթպիղեսեր մինչեւ «վերին ծով» հալածեց
 Նայիրիի 60 թագաւորները. յայտնապէս այս թուին
 մէջ չեն վերոյիշեալ 23 իշխանները: Նայիրիի քա-
 ղաքները հիմնայատակ կ'ըլլան. այս քաղաքներէն
 աւար տարուեցան «մեծ խմբով ձի, ջորի, եզ եւ
 անոնց դաշտերուն անհամար կենդանիները»: Ասու-
 բեստանեայց թագաւորը կը պարծի Նայիրիի ամէն
 թագաւորները գերած ըլլալուն վրայ: Անոնց եր-
 կիբներն անոնց ձեռքէն չառաւ, այլ ամէնուն վրայ
 մէկանց հարկ դրաւ՝ 1200 ձի եւ 2000 արջառ: Ամէ-
 նէն ետքը հպատակեցաւ Գաիաենիի իշխանը՝ տես-
 նելով ընդդիմանալուն ալ անօգուտ ըլլալը: Տիգ-
 ղաթպիղեսեր Ա. ասիկէ ետքը դէպ ի Մելիդ յառա-
 ջացաւ: Ասորեստանցւոց թագաւորն իւր այս ար-
 շաւանքովն այն կողմերու լեռանց քարերուն աղնիւ
 տեսակներէն հետը բերելով՝ իբրեւ նուէր դրաւ
 իրմէ նորոգուած Անուի եւ Ռամմանի հին տաճարն
 եւ անոր յարակից մասերուն մէջ:

Չմուռանք որ «կտրած կոթող», բուռածին
 վրայ կը յիշուի թագաւոր մը, որ Աաշխարիի, Աշշուրի,
 Լուրուսի քովերը Հանէի եւ Նայիրիի լեռները
 որսորդութեամբ զբաղած է. եւ առ հասարակ

Նայելով սղոցածոյ արձանագրութեան՝ այս թա-
 գաւորը Տիգրաթպիղեսեր Ա. կը համարուի: Ասուր-
 նասիրպաղայ բոլորովին համանման արձանագրու-
 թիւնը աս կարծիքն ալ կրնայ ընդօրոնելի ընել, թէ
 վերոյիշեալ թագաւորն ինքն ըլլայ:

Տիգրաթպիղեսեր Առաջնոյն յաջորդներուն
 մէջէն ի մասնաւորի նկատողութեան առնուլ եւր
 Ասուրնասիրպաղը, Սաղմանասար Բ.ը եւ Սամի-
 րաման Բ.ը: Ասուրնասիրպաղ իւր թագաւորու-
 թեան առաջին տարին՝ առաջին անգամ Նայիրի
 եւ այն՝ աւելի որոշ կերպով Նայիրիի Նիմմէ գաւառն
 եւ դէպ ի «վար» Կիւսուրի արշաւեց: Նմանապէս
 իւր թագաւորութեան երկրորդ տարին Նայիրիի
 սահմանները մտաւ: Սուբնատի աղբիւրներէն եկաւ
 եւ Իգալաի, Կինաբուի, Գամգամուտի եւ Կա-
 շիարի-Նիրբուի վրայէն անցնելով՝ Տուշճայի վրայ
 քալեց, ուր «իւր պատերազմական արութիւնները
 Նայիրիի երկիրներուն մէջ»՝ արձանագրելով ան-
 մահացուց եւ Նայիրիի չորս գաւառներէն հարկ
 առաւ: Նայիրիէն ետ դառնալէն ետքը՝ արշաւեց
 Նիրբուի եւ Կիրհուի վրայ: Ուստի II, 97 արձա-
 նագրութեան ըսելը թէ Ասուրնասիրպաղ իւր թա-
 գաւորութեան հինգերորդ տարին «երկրորդ ան-
 գամ» Նայիրի արշաւեց՝ ասորեստանցի զրոյղն
 կողմէն սխալ մըն է, վասն զի այս արշաւանքն եր-
 րորդն է: Ասուրնասիրպաղ երրորդ անգամ Մի(նի)-
 գիշայէն ճամբայ ելլելով՝ Նիրբուի, Տուշճա եւ
 Տիգրիսն անցնելէն ետքը՝ Գիւա եւ վերջապէս
 Կիրհու հասաւ: «Նայիրիի երկիրներուն մէջ՝ անա-
 ռիկ ամրոցներով պաշտպանեալ 250 քաղաք աւե-
 րեցի, կործանեցի եւ աւերակ դարձուցի» խօսքերով
 կը վերջանայ Ասուրնասիրպաղայ այս արշաւանքին
 վրայ տուած տեղեկութիւնը: Այս արշաւանքը կա-
 տարելապէս լրացաւ շուտով յաջողած ասպատա-
 կութեամբ մը դէպ ի Բիտ-Չամանի, այնպէս որ
 թագաւորը կը պարծի ըսելով «Նայիրիի ընդարձա-

կածաւալ երկիրներն իրենց ամբողջական տարածութեամբը նուաճեցին:», Բայց Ասուրնասիրպաղայ իւր թագաւորութեան 18^ր տարին դարձեալ Նայիրիի վրայ արշաւելլը, հոն Աիրհուն միտանգամ հպատակեցրնելու եւ արդէն Ասորեստանեայց ձեռքն եղող Բիտ-Չամանի դաւառը դարձեալ զինու զօրութեամբ երթալու ստիպուելլը՝ ինչպէս իրաւամբ մտադիր կ'ընէ Ղէման, կը ցուցրնեն, որ Ասորեստանցիք ետ քաշուած են Նայիրիէ, որչափ ալ արքունի պատմագրերու պաշտօնապէս դրածները զեղեցիկ դոյն ու երեւոյթ ունենան: Ուստի անիմաստ ու մեծ նշանակութիւն չունեցող խօսք է, երբ տարեգրոց վերջը՝ Ասուրնասիրպաղայ Նայիրիի վրայ ունեցած յաջողութիւններն այսպէս կը հնչեն. «Նայիրիի, Աիրհիի, Հուբարէի եւ Նիրբուի բանակներուն դէմ մոնչեցի իբրեւ զՌամման՝ ատուածն անձրեւոյ:»

Սաղմանասար Բ. եւ Սամիրաման Բ. ալ արշաւեցին Նայիրի. բայց ինչպէս կ'երեւայ իրենց գործն աւելի նոյն երկրին արեւելեան մասին հետ էր:

Սաղմանասար Բ. իւր թագաւորութեան առաջին տարին Սիմէսի կրճերէն Նայիրի արշաւեց եւ այս արշաւանքի ատեն ստիպուեցաւ անցնիլ պյնպիսի «անմերձենալի լեռներէ, որ երկաթէ դաշունի մը սայրին (?) նման դէպ երկինք ցցուած էին:», Հուբուշկիայէն Ուրարտու հասաւ եւ ուրարտեան Սուգունիա ամրոցէն դէպ ի վար «Նայիրիի ծովը», շեղեցաւ, որպէս զի Գուգանի (Աիրդանի) վրայէն դարձեալ Ասորեստան դառնայ: Իւր թագաւորութեան երրորդ տարին դարձեալ Ուրարտուէն դէպ ի վար «Նայիրիի ծովը», եկաւ եւ անկէ մեկնելէն ետքը՝ մտաւ նախ Աիրդան, ուր երկրին մայրաքաղաքին տաճարին մէջ կանգնեց իւր արքունի գործանը՝ Նայիրիի մէջ ըրած քաջութեանց ու արթնոց արձանագրութեամբը. յետոյ մտաւ Հուբուշկիա եւ Էնդիտէի ու Արուրիի կրճերը. որ զինքն

Արբեղոս հանեցին: Աւել կ'օթողն համաձայն՝ Սաղմանասարին Տիգրիսի աղբերակուէքն (Սեբէնէ-տու) ըրած արշաւանքն եօթներորդ տարին կ'իյնայ. թէ ինքն իւր այս արշաւանքին ատենը Նայիրիի երկիրներէն անցած է, յայտնի է (Lay. 15, 22). հոն նոյն տարին Նայիրիի Ասորեստանցոց հատուցանելի հարկը կ'որոշուի: Նմանապէս իւր թագաւորութեան տասներորդ տարին) Արկեմիէ Ուրարտու շուած ատենը՝ Նայիրի հանդիպած ըլլալու է: Իւր թագաւորութեան 15^ր տարին թէ Տիգրիսի եւ թէ Էփրատայ աղբիւրը հասած է: Յայտնապէս կ'ըսուի թէ այս արշաւանքն եղած է «Նայիրիի ու Ուրարտուի դէմ:» Տասնամեայ բացակայութենէ ետքը՝ տարակոյս չկայ որ թագաւորը (թագաւորութեանը 25^ր տարին) Քաւայի (= Քուէ, վերին մասն Արիւկիոյ) արշաւանքի ատեն Ուրարտու եկաւ, թէ եւ որոշ չի յիշուիր Նայիրիէ անցած ըլլալն. նմանապէս՝ թագաւորութեանը 27^ր տարին՝ երբ Բիտ-Չամանիէ Արգանիայի վրայէն Ուրարտու մտաւ: Վերջապէս նկատողութեան առնուլ է Աիրհուի (29^ր տարին), Հուբուշկիայի (30^ր տարին), Մալհիսի եւն եւ Հուբուշկիայի (31^ր տարին) արշաւանքները:

Սաղմանասար Բ. ի յաջորդը՝ Սամիրաման Բ. Յանգամ մեծ ձեռնարկութիւն ըրաւ Նայիրիի նահանգներուն դէմ, ինչպէս արձանագրութիւնք կը վկայեն: Առաջին արշաւանքին վրայ ամենեւին մանրամասնութիւն յայտնի չէ. «Նայիրիի համայն թագաւորաց» հարկը կը ներկայացրնեն կառքի ձիեր: «Այն ատեն ամբողջ Նայիրին իբրեւ զցանց՝ նուաճեցի», այս սնամէջ ուռուցիկ խօսքով է որ կ'աւարտի Նայիրիի այս արշաւանքին վրայ արուած անդեկութիւնը. արշաւանք մը՝ որուն յաջողութիւնը կամ ոչինչ էր եւ կամ շատ կարճատեւ,

1 Այսինքն իբրեւ թէ ցանցով մը:

ինչպէս որ կ'ապացուցանէ նկարագրութեան շարութիւնը՝ համեմատութեամբ այն մանրամասն ստորագրութեան, որով արձանագրութիւնն երկրորդ, բայց մանաւանդ երրորդ արշաւանքը կը նկարագրէ:

Երկրորդ արշաւանքին առաջնորդն էր Ասորեստանցոց թագաւորին Ռ-էշ-կը՝, որ մինչեւ «արեւմտեան ծով» յառաջանալով աւեր ու մահ սպռեց ի մասնաւորի Միկտիարա երկիրը. այս երկրէն դառնալու ատեն՝ Սունբայի պատերազմական զօրութիւնը խորտակելէն ետքը՝ Նայիրիի համայն թագաւորներէն՝ հարկ առաւ՝ կառքի ձի: Երրորդ արշաւանքի ատեն Սամիրաման անձամբ իւր զօրքովը Ջար գետին ու Սիւրա լեռանց վայէն «վեր գէպ ի Նայիրի» քալեց: Հոն Հուբուշկիայէն, Միկտիարայէն, Սունբայէն, Մանէն, Պարսուայէն եւ Տարլայէն հարկ առաւ. Մեսուննուաճեղէն ետքը՝ Գիգիլքունդան առաւ, ուր Սիւրա ամրոյն իւր արձանը կանգնեց՝ Նայիրիի մէջ կատարած քաջութիւնները փառաբանող գրութեամբ: Հարաւային արեւելք (Մագաի) ասպատակութենէ մ'ետքը՝ Նայիրիի ամէն թագաւորները — թուով 27, որոնց անունները մի առ մի կը յիշուին — մատուցին անոր սովորական հարկը, որ է կառքի ձի: Յողթապանձ կերպով կ'աւարտի սեպագիր արձանագրութիւնը հետեւեալ խօսքերով. «Այն ատեն նման որոտացող Ռամմանի մունչեցի անոնց՝ Սիւրայ ահեղ լեռներէն մինչեւ վար՝ արեւմտեան ծովը. փառաւորութենէս երկիւղ թափեցի անոնց վրայ»:

Ասորեստանի երէք թագաւոր ալ կայ, որ կարճառօտիւ Նայիրիի երկիրները կը յիշեն: Ռամանիրարի Գ.՝ Եղղեպի, Հարհար եւն, Աբգաղանա ըսուած երկիրներն, «Նա՛րին իւր ամբողջ տարածութեամբը», ինչպէս նաեւ «լեռան զառիթափը

1 Տուրուանի (ՍՊՊ) կամ Ասորեստանեաց սպարապետին ստորակարգեալ բարձրաստիճան պաշտօնակալ մը:

ամբողջ տարածութեամբը՝ մինչեւ արեւմտեան մեծ ծով» նուաճած ըլլալուն վրայ կը պարծի: Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի ատեն՝ Էնդիի եւ Ուրարտուի բոլմաթիւ քաղաքներն եւ Կուժնուհի մէկ մասը Նայիրիի նահանգապետին իշխանութեանը տակ ինկան: Աերջապէս Սարգան երկու անգամ հարկ կ'առնու Հուբուշկիոյ իշխաններէն, որ «Նայիրիի թագաւոր» կը կոչուին: Այս թագաւորին իշխանութեան 7^ր եւ 8^ր տարիներն եղած են այս արշաւանքները:

Նայիրիի երկիրներէն ամէն մէկուն վրայ առանձինն ու մանրամասն խօսելէ յառաջ՝ կցենք հոս Տիգրաթպիղեսեր Առաջնոյն լեռանց ցուցակն ու նոյն թագաւորին ու Սամիրամանի Նայիրիի երկիրներուն երկու մեծ ցանկերը:

Տիգրաթպիղեսեր Ա. յաջորդ 16 լեռները կը յիշէ (Հմմտ. վարը).

Եղամա, Ամադանա, ԵղՏ(թ)իշ, Շերաբե(?)լի, Տարհունա, Տիրկահուլի, Կիւրա, Տար(?)հանաբէ, Եղուղա, Հաշտարաէ, Շահի(թ)շարա, Ուբերա, Միլիադրունի, Շուլիանդի, Նուբանաշէ, Շէշէ:

Այս ցանկի մասին միտ դնելու է որ Եղամա ըսուած լեռը հաւանականագոյնս նոյն է Եղամունի ըսուածին հետ, զոր Տիգրաթպիղեսեր Ա. Տաղա եւ Հարուսա լեռներուն հետ մէկտեղ կը յիշէ՝ որոնցմէ անցած էր Մուսրի չուած երկիրն են: Ամադանա նոյն է Գիւմայի Ամադանային հետ: Տիրկահուլի անուան առաջին մասին մէջ կը բովանդակի թերեւս Տիրիկհի անունը², որ Հինիի եւ

1 Հմմտ. Եղամա եւ Եղամունի ձեւին համար՝ Տուրուբէ եւ Տուրիբունի, Արզաշու եւ Արզաշունու, Դատտ եւ Դատտա (թագաւոր Հուբուշկիոյ):

2 Հմմտ. Տուրուկիի, զոր արդէն Ռամման-նիրարի Ա. նուաճած էր: Hommel (Gesch. 501, I) Տուրուկ ձեւը «թուրք» անուան ամէնէն հին ձեւը կը համարի:

Ներդիկի մէջտեղը լեռնագաւառ մըն է. դիրքը շատ յարմար կու գայ. վասն զի առաջին երկու լեռանց անուններէն հետեւցընելով՝ կարելի է բռնել թէ ամբողջ ցուցակն աշխարհագրորէն արեւմուտքէն արեւելք է, եւ Տիրկահուլի անուամբ գրեթէ ակնարկուած տեղերը կու դանք: Մէկալ լեռները, որոնց դիրքը կամ տեղը ճշգեւ գծուարին է, դէպ ի Վանայ լիճը ձգուած ըլլալու են:

Տիգրաթպիղեսեր Ա. իւր սորցածոց արձանագրութեան մէջ Նայիրիի 23 երկիրներուն ցանկը կամ ցուցակը կը գնէ. Նիմմէ, Տուսուբէ, Տուալի, Քի(ն)տարի, Ուզուլա, Ունդամունի, Անդիարէ, Պիլլաքի(ն)նի, Աթուրգինի, Կուլիբարդինի, Շինիբիրնի, Հիմուա, Պախտերի, Ուիրամ, Շուբուբիա, Աբաենի, Ադաենի, Կիրինի, Ալբաս, Ուզինա, Նազարիա, Աբարսիունի, Գախանի:

Երկիրներու այս ցանկն, ինչպէս կ'երեւայ, ընդհանրապէս Նայիրիի երկիրներն արեւելքէն արեւմուտք կամ հիւսիսային-արեւմուտք յառաջ կը բերէ. վասն զի այս երկիրներու մէջէն առաջինը՝ Նիմմէ՝ ամէնէն արեւելեանն է, իսկ վերջինը՝ Գախանի՝ Նայիրիի ամէնէն հիւսիսային-արեւմտեան նահանգն է. եւ շատ յաճախ ամբողջ Նայիրիի տարածութիւնը կը նշանակուի «Նիմմէէ մինչեւ Գախանի», բացատրութեամբ: Այս երկիրներուն վրայ մանրամասն տես վարը:

Հաւանականագոյնս Տուսուբէ՝ Սաղմանասար Բ.ի արձանագրութեանց Թուշիքուշին է: Սաղմանասար՝ Թունիբունիի կրճերէն Ուրարտու մտաւ: Պախտերիի եւ թերեւս Պադգիրիի հետ անոր նոյն ըլլալուն վրայ տես վարը: Բելք՝ Շուրուբիան հին հայկական արձանագրութեանց մէջ հանդիպող Սուրուի հետ նոյն կը համարի՝ գնելով նոյնը

1 Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1894, էջ 486:

Խաղաեաց իշխաններուն նախնական տեղւոյն անունը, որ ինծի յանդգնական կ'երեւայ: Աքուշի նկատմամբ համեմատելու է նախահայկական սեպագրաց Աքուշիքը, զոր Վանայ լճին հիւսիսային արեւմտեան կողմերը փնտռելու է: Կամ՝ Աքուշի Տուպեան արձանագրութեանց Բիւնիսին՝ մէկ երրորդական ձևն է՝ յաւելուածով:

Հոմմէլ Կիրինին անունը Հայոց Կարին գաւառին հետ կը նոյնացընէ. եւ Կարինն ալ Κορινέαςի (Ptol. V. 13) հետ նոյն կը համարուի: Կարծեմ թէ Կարին-Κορινέα շատ հիւսիսային ըլլալուն՝ արձանագրութեան Աքուշիին հետ չի կրնար նոյն համարուիլ. այն ատեն առանց դժուարութեան նոյն կրնար համարուիլ, եթէ Եդ. Մայերի սա շատ անհաւանական կարծիքն ընդունուէր, թէ «վերին ծով» ըսուածը Աւե ծովն է:

Նմանապէս Սամիրաման Նայիրիի երկիրներուն մէկ երկայն ցուցակը կամ ցանկը յառաջ կը բերէ՝ անոնց իշխաններովն մէկտեղ: Ահա՝

Բարբուրա՝ իշխանը Սիրասալէ, Հարմիշանդա՝ իշխանը Ամահար, Պարսանի՝ իշխանը Չարիշու, Հունդուր՝ իշխանը Չարիշու, Կիպարուտակա՝ իշխանը Սանաշու, Ուշտաշա՝ իշխանը Արդարաս, Կինուկա՝ իշխանը Շումաս, Գինդիբիբի՝ իշխանը Տասատաի, Արիմա՝ իշխանը Բիսիբաին, Կիպարուշա՝ իշխանը Պարուուշտա, Ուիլա՝ իշխանը Աշպատաշտատուկ, Կինդիշաիլենդա՝ իշխանը Ամամաշ, Մասիրասուշ՝ իշխանը Տարսիհու, Լուկա՝ իշխանը Մամանիիս, Գիմամա՝ իշխանը Չասնդար, Սիմգուրի՝ իշխանը Սիրասալու, Աբգանա՝ իշխանը Գիիշտա, Ասատի՝ իշխանը Ադադաանու, Գինհուհուտու՝ իշխանը Արուա, Կիբուրա՝ իշխանը Բասա, Կինդուտասուշ՝ իշխանը Արուա, Կիբուրա՝ իշխանը Գիիբնակուուշ, Չուզարուրա՝ իշխանը Չարանու, Գինդիբիբի՝ իշխանը Իրտիաստի, Տուրլա՝

իշխանը Բաարզուտա, Նանի (?) իշխանը Շուուա, Սաաիրիա եւ Արտասիրարի:

Այս ամէն երկիրներուն մէջէն միայն Արեւոյի եւ Տարւոյի տեղերը կարելի է քիչ մը ճշդել, ըստ որում այս երկու անունները ուրիշ տեղ ալ կը հանդիպին. բայց ասոնց վրայ տես վարը: Ամէնէն վերջը յիշուած Սաաիրիա եւ Արտասիրարի անունները հաւանականօրէն երկիրներու անուն են, որ նախնաբար տիրող հարստութեանց անունները կը ներկայացընէին: Հմմտ. Հումրի, ապիւ Ադինի եւն:

Ասորեստանցւոց Նայիրի բնակիչ իմացածը ամէն ժամանակ նոյն եղած չէ: Տիգրաթպիղեսեր Ա. Նայիրի բնակիչ Եփրատէն (Արգանիոյ հիւսիսային կողմէն) մինչեւ Ուրմիոյ լեճն եղած ամբողջ լեռնազաւառը կ'իմանայ: Այնչափ որոշ չէ թէ ինչպէս հասկընարու է Ասորեստանի արձանագրութեանց Նայիրին. Արհա, Նիրբու եւ Աաշիարի մերթ իբր Նայիրիի չվերաբերող երկիր կը ներկայացուին եւ մերթ Նայիրիի գաղափարին մէջ կ'ենթագրուին: Սաղմանասար Բ. ամէն բանէ յառաջ՝ «Տիգրիսի աղբեր» (Սէբէնէ-տուի) երկիրը Նայիրի կը նկատէ. ասկէ զատ թէ իւր եւ թէ Սարգանի ժամանակ Նայիրի անունը կապուած է Հուբուշիոյ հետ, այնպէս որ այս երկրին թագաւորը «Նայիրիի թագաւոր» կը կոչուի ուղղակի: Շրագէր կը կարծէ թէ Հուբուշիա միայն՝ նախնաբար Նայիրի կը կոչուէր եւ թէ Նայիրի անունը յընթացս ժամանակաց Հուբուշիոյ հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւմտեան կողմերը գտնուող երկիրներուն վրայ տարածուեցաւ: Ես կը կարծեմ թէ ասոր բոլորովին հակառակ հետեւութիւնը կ'ելլէ արձանագրութիւններէն: Առաջին թագաւորաց ատեն՝ Տիգրաթպիղեսեր Ա. էն մինչեւ Սամիրաման Բ.՝ Նայիրի իւր մէջը շատ մ'ընդարձակ երկիրներ կը բովանդակէր. զեռ Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի ատեն՝ Նայիրիի կուսակալ մը կը նստէր Ալումուի մտերը

կամ լաւ եւս՝ ի Տուշա: Իսկ Սարգան, որ այնչափ յառաջացած էր դէպ ի արեւմուտք եւ հիւսիս, Նայիրի բնակիչ միայն Հուբուշիան կ'իմանայ. Տիգրաթպիղեսեր Ա. նոյն եւ Սամիրաման Բ. ի յիշած բազմաթիւ Նայիրեան երկիրներուն տեղ յայտնապէս անցած են բոլորովին ուրիշ իշխանութիւններ, բայց ի մասնաւորի հզորն Ուրարտու: Վերոյիշեալ թագաւորաց յառաջ բերած Նայիրեան երկիրներէն եւ ոչ մէկը կը տեսնուի Սարգանի քով. Նայիրի անունը Հուբուշիոյ սեփականուած էր կամ այս երկրին վրայ միայն ամփոփուած:

Ասորեստանի հիւսիսային կողմը գտնուող ամէն երկիրներուն սկզբնաբար Ասորեստանցիներէն Նայիրի անուանուելուն յայտնի ապացոյց է Վանայ լճին «վերին ծով Նայիրեան երկրի» եւ Ուրմիոյ լճին՝ «վարի ծով Նայիրեան երկրի» կոչուելը:

Վանայ լիճը պարզապէս «ծով Նայիրեան երկրի» ալ կը կոչուի: Շրագէր «Ծով Նայիրեան երկրի» կոչուածը Ուրմիոյ լիճը կը համարի. բայց ինծի շատ աւելի հաւանական կ'երեւայ Ասորեստանցւոց Նայիրիի երկիրներուն մէջտեղը գտնուող Վանայ լիճը՝ համառօտիւ Նայիրեան ծով անուանելը: Նայիրեան ծովուն Վանայ լիճն ըլլալը լաւ կը յարմարի Սաղմանասարի մէկ արձանագրութեան, ուր կը պատմուի թէ այս թագաւորն Ուրարտուէն եւ Նայիրեան ծովուն երկիրներէն գառնալէն ետքը՝ Գու(Աիր)ղանի հարկն առաւ. ինքն այս պարագային մէջ Ուրարտուէն գալով եւ Վանայ լճին եղբրէն դէպ ի արեւելք՝ Ուրմիոյ լճին

1 Այս թագաւորը, եթէ (Sams. II, 35) «վեր Նայիրի երկիրն էլոյ» խօսքը միայն Հուբուշիոյ վրայ շատնուի, Նայիրիի մաս կը համարէր նոյն իսկ Պարսուան եւ Գիլգլեւնասան:
2 Հմմտ. Schrader, Die Namen der Meere in den assyrischen Inschriften. Abhandl. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1877, էջ 192:

Տիւսիտային եղբրքը զնաց, ուր փնտաւրու ենք
Կիրդանք:

Ասորեստանեան սեպագրաց Նայիրին կը
համապատասխանէ վանեան արձանագրութեանց՝
Նուր-ը, որ՝ ինչպէս գլխաւորաբար Կելիշնի սե-
պագիրը կը ցուցունէ, բոլորովին տարբեր է Բէ-
նայէն = Ուրարտուէն: Սաղմանասար Բ. ալ որոշ
կերպով կը զանազանէ Սիգրիսի (այսինքն՝ Սուբ-
նատի) աղբեր երկիրը, որ է ըսել Նայիրին՝
«Եփրատայ աղբեր երկրէն», որ է ըսել Ուրար-
տու: Տարակից չկայ որ Նայիրիի մէկ մեծ մասը
վերջէն Տոսպեան իշխաններու պետութեանը հետ
ձուլուեցաւ: Ըստ այսմ Սարգուր Ա. ինք զինքը
«Թագաւոր Նայիրիի» կ'անուանէ: Ահման կը կարծէ
թէ Ասորենասիրպաղայ անյաջողութեանց գլխաւոր
պատճառն այն էր որ նախկին իրարու հետ լիկ
զաշնակցութեան թոյլ կապերով կապուած նայի-
րեան ցեղերու տեղ՝ Ասորեստանեայց դէմ իրապէս
միացեալ պետութիւն մը գտաւ՝ յիշեալ Սարգուր
Առաջնոյ իշխանութեան ատեն. այս պետութիւնը
վերջէն Ուրարտեանց հոն գաղթելուն ատենը ան-
հետ կորսուեցաւ: Ինչպէս ըսինք, եթէ Նայիրեան
երկրին մէկ մասն՝ Ասորեստանեայց յետագոյն
Թագաւորներու ատեն պարզապէս Ուրարտուի մէկ
մասն կը համարուէր, սակայն Նայիրի անունը եր-
կայն ատեն իբրեւ Ուրարտուէ տարբեր անուն՝
մնաց Վանայ Թագաւորաց իշխանութենէն անկախ
մասին վրայ: Շրագէրին ըսածը թէ Ասորենասիր-
պաղայ եւ Սաղմանասար Բ.ի ատենները Նայիրի
Ուրարտուի մաս կը համարուէր, կրնայ թերեւս
առաջին Թագաւորին ժամանակին համար մասամբ
ճիշդ ըլլալ: Իսկ Սաղմանասարի Թագաւորութեան
միջոցին նկատմամբ՝ ինչպէս վերն ըմուծներէն

1 Սէյս՝ Նարաս = Նայիրի «գետերու երկիր» կը
Թարգմանէ: Այս անունն սեմական ծագում ունենալն
տակաւին որոշ չէ:

կ'երեւայ՝ տարակից չկայ որ Նայիրի եւ Ուրարտու
աշխարհագրորէն իրարմէ բոլորովին անջատ գաղա-
փարներ էին:

Մանրամասն խօսելու ենք վերին ծովուն
եղերքները՝ հեռաւոր Թագաւորաց երկիրները
[արշաւեցի], խօսքին վրայ, վան զի այս խօսքը —
խաշ մեկնչաց — մեծ նշանակութիւն կամ կա-
րեւորութիւն ստացած է Նայիրիին դէպ ի Տիւսիս
տեղաւորուելուն կամ դրուելուն համար: Մեկնու-
թեան դժուարութիւնն ի մասնաւորի այն է, որ
հոն կը պատմուի թէ Ասորեստանեայց Թագաւորը
16 լեռ եւ Եփրատը անցնելէն ետքը՝ հաւաւ Նայի-
րիի 23 Թագաւորաց երկիրները, եւ թէ այս երկիր-
ներուն մէջէն անցնելով հասաւ մինչեւ «վերին
ծով»: Ամէնէն բնականն է Շրագէրի հետ «վերին
ծովը», Վանայ լիճը համարելը: Շրագէր՝ այս 16
լեռները Վանայ ծովուն արեւմտեան կողմը Մու-
րատ-չայի (որ սեպագրաց մէջ Եփրատ կը կոչուի)
եւ Տիգրիսի մէջտեղ կը դնէ: Ինչպէս մտադիր
կ'ընէ Բեւը², որ այն կողմերը անձամբ ճանապար-
հորդած է ու լաւ կը ճանչնայ, Ասորեստանցւոյ
բանակ մը կրնար արեւմուտքէն կամ հիւսիսէն
Վանայ լիճը գալ՝ Մշոյ եւ Մանաղիերտի մէջտե-
ղերը Մուրատ-չայի վրայէն, Գախանիի մէջէն ու
Սիփան-գաղի հիւսային կողմէն անցնելէն ետքը.
հոս նկատողութեան չի կրնար առնուիլ Գաւրէթ-
խոյի (Բայաղեա) ճամբան՝ մեր առջեւն եղած
դէպքին հետ առնչութիւն չունենալուն: Թէեւ
այսօր ալ, ինչպէս նաեւ հին ատեններն Ասորես-
տանէն ուղղակի հիւսիս՝ Հակիտրիի անկիսն ու վայ-
րենի լեռնադաւառին մէջէն նեղ արահետներ Վա-
նայ ծովը կը տանին. բայց բացարձակապէս անկա-

1 Zur Geographie des assyrischen Reiches, Sitzungs-
ber. der Berl. Akad. d. Wiss. 1890, էջ 328:

2 Zeitschrift f. Assyriologie, Հտ. IX, 350 եւն:

րելի է որ բանակ մը այս ճամբաներէն անցնիլ կարենայ: Լէման¹ կողմնակից է Բեւեքի այս մեկնութեանց, որ Շրագէրի կարծիքը կը հաստատեն: Եդ. Մայեր² «վերին ծով»-ով Սեւ ծովը կը հասկընայ. այս մեկնութեամբ ըստ երեւութիւն որչափ ալ ամէն դժուարութիւնք՝ բայց ի մասնաւորի Եփրատէն անցնիլը՝ դժհասցոցիչ կերպով կը մեկնուին, սակայն այս ենթադրութիւնը կամ կարծիքն ամենեւին հաւանական չէ. շատ անհաւատալի բան է, որ Ասորեստանեայց բանակ մ'այն վաղեմի ժամանակներն արեւմուտքէն արեւելք տարածուող լայն լեռնաշղթաներն անցած ըլլայ. եւ ոչ իսկ Սարգան, որ դէպի հիւսիս-արեւելք ամէնէն աւելի յառաջացողն է, այսպիսի յետին աստիճանի տաժանելի ճամբայ մ'ըրած է՝ թէ եւ այսպիսի ճամբայ կամ չու մը բանակի մ'անկարելի չըլլայ. սա պարագան ալ կայ որ Տիգրաթպիղեսեր Ա. նայ այս արձանագրութեան մէջ՝ այս մեծ ձեռնարկութեան վրայ քիչ մ'աւելի մանրամասն կամ ընդարձակ խօսուած ըլլալու էր, որ սակայն եղած չէ: Բաց աստի՝ Նայիրիի երկիրներուն մէջէն իբրեւ ամէնէն հիւսիսայինը կը յիշուի Գաիանի, որ Մեղիգի կից է, ըստ այսմ Սեւ ծովէն բաւական հեռու երկիր մըն է: Շրագէր³ մեծ ծանրակշռութիւն կը դնէ «մեծ» վերագիրին պակտելուն վրայ, զոր Ասորեստանցիք Միջերկրական ծովուն ու Պարսից ծոցին առջեւը կը դնեն, ըստ այսմ «մեծ» վերագիրը Սեւ ծովուն առջեւն ալ դրուած ըլլալու էր: Տիգր⁴ որ ի սկզբան անդ թէ եւ ինչ ինչ վերապահութեամբ «վերին ծով» վանայ լիճը կը համարէր, ի վերջոյ նմանապէս Մայերի ըմբռնման կողմն ան-

¹ Աճ. 353:

² Gesch. des Altertums I, 330; Liter. Centralbl. 1887, Nr. 3. սիւն 76:

³ Zeitschrift für Assyriologie, IV, 81.

⁴ Gesch. 163, 614.

յաւ: Երրորդ հնարաւորութիւն մ'ալ կը մնայ. այսինքն՝ «վերին ծով» ըսուածով Միջերկրականը հասկընալ: Համէլ¹ այս կարծիքը կը պաշտպանէ: Միայն թէ Եփրատէն անցնիլը՝ 16 լեռանց շատերէն անցնելէն յառաջ կը դնէ. բայց ներեալ է արձանագրութեան յայտնի բնագիրն այս կերպով մեկնել կամ բնագրին մէջ յետեւառաջութիւն մուծանել: Յամենայն դէպս շատ դժուարըմբռնել է թէ ինչպէս կրնային Նայիրիի տէրութիւններն, այնպիսի արեւմտեան երկիրներու մէջ Ասորեստանեայց թագաւորին դիմացն ելլել, նա մասնաւոր երբ աչքի առջեւ բերուի, որ Նայիրիի տէրութիւններուն մէջ Աւրմիս լճին մօտերն դանուող երկիրներ ալ կան, որ իրենց բանակները տուած են: Աւելի ընդունելի կրնայ ըլլալ Վինքլէրե² կարծիքը՝ որ վերին ծովով Միջերկրականը հասկընալու դէպքին համար կ'ըսէ թէ Տիգրաթպիղեսեր անագրել մինչեւ Միջերկրական յառաջացաւ եւ ետքէն հիւսիսային արեւելք դարձաւ, որպէս զի «նի-սի-սէ» Եփրատն անցնի եւ ձախ եղբըր՝ Վանայ լճին մօտերը՝ դաշնակիցները խորտակէ: Բայց որովհետեւ Տիգրաթպիղեսերայ արձանագրութեան IV, 99 տեղն եղածը միայն Վանայ ծովուն համար կրնայ ըլլալ, ուստի Վինքլէր շատ մեծ է IV, 50 գտնուածն ալ Վանայ ծովը հասկընալու: Վինքլէր ալ «վերին ծովուն», Սեւ ծովն ըլլալը բացարձակապէս չ'ընդունիր:

¹ Gesch. 528 եւ 526, Ծան. 2:

² Gesch. 331 եւն, Ծան. 36:

Բ.

Վանայ ծովուն արեւմտեան ու հարաւ-արեւմտեան կողմերը գտնուող երկիրներ:

1. Բիւր-Չամանի, Ըստրէս (Ռոտրէ?), Նիւր-ն, Ուր-ն:

Ա. Բիւր-Չամանի: Համառօտիւ սա կերպով է, որ այս երկիրն Ասուրնասիրպաղայ եւ Սաղմանասար Բ. թով կը յիշուի: Ասուրնասիրպաղ իւր թագաւորութեան երկրորդ տարին Տուշայի մէջ ինչպէս Չամանիի իշխանին, նոյնպէս եւ Ըստրէի, Նիւրուսի եւ Ուրուսի տէրութեանց հարկը կ'առնու: Երեք տարի ետքը՝ Տուշայէ Բիւր-Չամանիի վրայ կը քալէ, որպէս զի պատժէ այն տեղւոյն «աւազները», որ իրենց իշխանէն ապստամբելով՝ զանի սպանած էին: Սակայն ապստամբներու կողմանէ արագօրէն արուած առատ տուրք կամ հարկ մը զինքը մեղմացուց: Չամանիի սպանուած իշխանն Ամէթ-ը կը կոչուէր: Հաւանականագոյնս ասոր յաջորդն է Իւնի-աղի Չամանի: Ասուրնասիրպաղ՝ Արտէանուէն իւր ապստամբ եղբորը՝ Բուռամանուի տեղ յեղապետ կարգած էր. արդ՝ չի գիտցուիր թէ Արտէանու կախում ունէր Իլանիէ թէ անկախ կ'իշխէր քաղաքային իշխանութեան մը՝ ըսենք Սինաբայի վրայ, որուն կ'իշխէր կ'երեւայ թէ իւր Բուռաման եղբայրը:

Հետաքրքրական է հարկ տրուած առարկաներուն ցանկը, որ Արամէացի դաղթակառններէ բնակեալ երկրին քաղաքակրթութեան՝ համեմատաբար բաւական բարձր ըլլալը կը ցուցնէ: Այսպէս է ցանկը կամ ցուցակը. «Անթ (?), զոյց եւ ձիոց կաղմած, անոր կառքի ձիերէն 460, 2 տա-

1 Բ. լ. տարակոյս չկայ որ ԽՃ է. հմտ. Ամիւրպալի եւ Ամարալի ձեւերն ալ:

զանդ արծաթ, 2 տաղանդ ոսկի, 200 տաղանդ կապար, 100 տաղանդ պղինձ (անագապղինձ ?), 300 տաղանդ երկաթ, 100 պղնձէ աման, 3000 պղնձէ տապակ (սկահակ, կաթսայ), 1000 զգեստ՝ գոյնզգոյն գործուած եւ կիւր- (ըսուած) նիւթէն զգեստներ, . . . փայտէ սկաւառակներ, անկողնոյ փղսկրեայ կաղմած՝ ոսկեով գործուած, անոր պալատին գանձը, 2000 արջառ, 5000 ոչխար, անոր կինը՝ ճոխ օժտովը, անոր մեծամեծներուն աղջիկները՝ իրենց մեծահարուստ օժտովն առի ես:» Արտէանուէ առնուած հարկն էր «2 մնաս ոսկի, 13 մնաս արծաթ, 1000 ոչխար, 2000 . . .» Ասուրնասիրպաղ իւր թագաւորութեան 18^ր տարին անգամ մ'ալ Բիւր-Չամանի եկաւ: Տես Վարդ Գամգամուսայի մէջ:

Ասուրնասիրպաղէն զատ՝ ի մասնաւորի Սաղմանասար Բ. ալ Բիւր-Չամանի մտած է: Սաղմանասար Բ. իւր թագաւորութեան երրորդ տարին Բիւր-Ագինիէ, աւելի որոշ՝ Պիտրուէ նախ եւ յառաջ Սուսու երկիրն եկաւ եւ այս երկրէն Բիւր-Չամանի իջաւ: Իւր այս ուղեւորութեան ատեն կարգաւ շօշափեց Նամգանուն, Մերհիուն, Իշուն (Էնդիտէ): Թագաւորութեան 27^ր տարին Սաղմանասարի Գախան-Աշուր սպարապետն Ուրարուս արշաւած ատեն՝ Բիւր-Չամանիէ կ'անցնի, ուր «կ'իջնայ», դէպ ի Արսանիա, զոր կ'անցնի՝ Ամմաշուրի կրճէն:

Ապահովապէս Բիւր-Չամանիի կը վերաբերէին Ամեդի, Գամգամուսա, Սինաբու եւ Տիգու քաղաքները:

Ամեդի: Ասուրնասիրպաղ Գամգամուսայէն Ամեդի քաղաքը կը հասնի, որուն համար կ'ըսէ թէ Իլանի ապիւ Չամանիի նոտած քաղաքն է. Ամեդիէ Ալաբբայի կաշիարիին կիրճերը մտաւ: Սամիրաման Գ.՝ զԱմեդի առաւելապէս ասորեստանեայ այն 27 քաղաքներուն ցուցակին մէջ կը յիշէ, ու-

1130.

րոնք իւր հօրմէն՝ Սաղմանասար Բ. էն — յամենայն
 դէպս անոր մահուրնէն ետքը — ապստամբած էին
 եւ զրոնք ինքը գարձեալ իւր իշխանութեան տակ
 նուաճած էր: Ամեդի՝ Ասորեստանեայց պետու-
 թեան այն արտօնեալ քաղաքներէն մէկն էր, ո-
 րոնց քաղաքապետները կամ իշխաններն իրաւունք
 ունէին՝ տարին պաշտօնապէս իրենց անուամբն
 անուանելու. այս իրաւունքը կամ արտօնութիւնն
 ընդունած են՝ ինչպէս կ'ապացուցուի, 800, 762,
 726 եւ 705 տարիները: Ամեդի՝ նոյն է դասա-
 կանաց (Ամմ. Մարկ. ԺԸ, 9, 1 եւ 2, ԺԹ, 2,
 14, որ զիւրքը կը նկարագրէ, Պրոկ. վասն Պարսկ.
 պատ. Ա. 7 եւ Պրոկ. վասն շին. Գ. 1. Փաւստ.
 Բիւղ. Գ, 24) Ամիգ քաղաքին հետ, որ Հարաւ-
 ային Հայոց Սոփենէ կամ Սոփանէնէ իշխանու-
 թեան մայրաքաղաքն էր: Ամիգ ի վեր քան դամե-
 նայն՝ Աստատնդիանոս կայսեր ատեն ընդարձակուե-
 լովն ու ամրացուելովը եւ Հռոմիայեցոց Միջա-
 գետք նահանգին մայրաքաղաքն ըլլալովը հռչակ
 ստացաւ: Այսօր Տաճիկներէն կարա-Ամիգ, իսկ
 Արաբացիներէն գրաւուելէն ի վեր սովորաբար
 Դիար-Բեկը կը կոչուի՝ շինուած ըլլալով Տիգրիսի
 վրայ՝ սեպ ժայռի մը գաղաթը:՝

“Ամիգ آمد, چاد քաղաքին՝ նահանգին ա-
 նուամբը՝ Դիարբեկը ديار بکر կոչուիլը բոլորովին
 նոր է: Չեմ յիշեր Դիարբեկը անունն արաբական
 դրքի մը մէջ գտած ըլլալս, մինչ آمد անունը շատ
 ստեպ կը յիշուի: ديار بکر իբր նահանգի անուն
 արաբացի մատենագրաց քով շատ սովորական է:”
 Նեօլդեքէ:

Դամեդիանոս: Ասորեստանի պաշտօն իւր թա-
 գաւորութեան երկրորդ տարին Սուբնատի աղբիւր-
 ներէն՝ Իշալայի եւ կինաբուի վրայէն Դամեդիանոս

1 Հմմտ. Kiepert, Lehrbuch էջ 79. Baumgartner
 առ Pauly-Wissowa, I, սիւն 1833.

կ'արշաւէ, ուր քաղաքը մոխիր կը դարձնէ եւ տան-
 ջանօք սպաննել կու տայ այս կողմերու ապստամբ
 Ասորեստանցիներուն Հուլաի անունով առաջ-
 նորդն եւ քաղաքապետն, որ այս արքունական
 քաղաքը նուաճած էր: Ասորեստանի պաշտօն երեք տարի
 ետքը՝ գարձեալ Բիւ-Չամանի եղած միջոցին՝ Նայ-
 իրի ժողովուած ցորենեղէնի շտեմարան կ'ընէ չորս
 քաղաք, որոնց մէջն է Դամեդիանոս. այս քաղաքը՝
 մի եւ նոյն ժամանակ՝ Շուպրէի հարկն ալ կ'առնու:
 Արշապէս Ասորեստանեայց թագաւորն իւր իշխա-
 նութեան 18^ր տարին՝ Ամեդիանի ըսուած լեռներուն
 կրճերէն ու Բարդանիշտումի վրայէն մեր քաղաքը
 կ'արշաւէ, որ Իլանի իշխանին ամրոցն էր. այս
 ամրոցին վրայ յարձակում ըրած ատեն՝ թշնամի-
 ներէն 600 հոգի կը մեռնին. 3000 բնակիչ ու 400
 զինուոր Ասորեստանեայց ձեռքը գերի կ'իյնան:

Անեօ-: Սաղմանասար Ա.՝ Նայիրիի իշխան-
 ներուն յարձակմանցը դէմ իբր պատնէշ շինած էր
 Սինաբու եւ Տիգու բերդերն, որոնք յընթացս ժա-
 մանակաց դրացի Արամեացոց ձեռքն ինկած էին.
 Ասորեստանի պաշտօն այս բերդերը նորէն ետ առած էր:
 Սինաբուի վրայ՝ Բուռամանի տեղ ցեղապետ կար-
 դուեցաւ Արտէանու: Տարակոյս չկայ որ Սինաբու
 նոյն է կտարած-կոթող ըսուածին վրայ դանուող
 Շինամուի հետ, ուր պատերազմած է Սաղմանա-
 սար Ա.: Մեծ տարեգիր - արձանագրութիւն
 ըսուածն նոյն քաղաքը Անեօ- անուամբ յառաջ
 կը բերէ, զոր եւ Ասորեստանի պաշտօն կ'առնու, վասն
 զի վերոյիշեալ Հուլաի ամրոցն էր. այս ամրոցին
 առման ատեն սրահար կը մեռնին ամրոցը պաշտ-
 պանողներէն 600 հոգի եւ 3000 հոգի ալ գերի
 իյնալով՝ Ասորեստանցիներէն կ'այրուին: Սինաբու,
 Տիգու, Դամեդիանոս եւ Տուշա շտեմարան եղան,
 ուր կը հաւաքուէին Նայիրիէ առնուած բերբերը:
 Asurn. I., 106ին նայելով՝ Սինաբու կաշկարի-
 լերանց մօտերն է: Թերեւս կինաբու-Սինաբուի

Հետ համեմատելու է այսօրւան Կիւրիսի՝ Տիգրիսի վրայ՝ Գիարբեկի հարաւային կողմը:

Հատ բանաւոր դործ կատարած կ'ըլլանք՝ Բիտ-Չամանի կցելով Ասորեստանեայց Տուշու կարեւոր քաղաքը, որ գլխաւոր ամրութիւնն էր՝ Նայիրի բուռած երկիրները պահելու: Տուշու եւ Տուշան ձեւերուն իրարու հետ ունեցած աղերսին մասին՝ հմնտ. Չարա եւ Չարան, Սուսա եւ Շուշան, Շուշուն ձեւերը: Եղամացիք Պարսկաստանը՝ Պարշա եւ Պարշին կ'անուանէին, հին պարսիկ Ռազայի տեղ Ռակհա եւ Ռակհան կը գործածէին.¹ նման գէպքերը տես վարը Եղամունի անուան տակ: Օտար յատուկ անուններուն գրութեան մէջ տեսնուած այս անձնագրութեան ոչ այնչափ Ասորեստանցիները պատճառ համարելու է թերեւս, որչափ այն պարագան որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, եղամեան լեզուն եւ հիւսիսային կողմերուն ազգայն՝ շատ գլխե առեալ եղամերէնի մերձաւոր գաւառաբարբառները (Եէնսէն, անդ էջ 376. «Եգէական-զագրեան» լեզուաց մէջ) տեղւոյ եւ երկիրներու անուանց վրայ ըստ կամի կրնային ն (նա, նա) մ'աւելցրնել: Տուշայի սեպագրաց մէջ յիշուելուն գալով՝ միտ դնելու է հետեւեալներուն. Ասուրնասիրպալ թագաւորութեանն երկրորդ տարին Նիրբուէ ճամբայ կ'ելլէ գէպի Տուշա, որ բաւական ինկած էր: Քաղաքը նորէն ծաղկեցընելու համար՝ պարսպով մը կը պատէ եւ մէջն արքունական դղեակ մը կառուցանել կու տայ, որուն դրոսի պատերուն վրայ Ասորեստացիներուն Նայիրիի մէջ գործած արութիւնները սեպագիր կը քանդակուին. իսկ դղեակին ներքը՝ թագաւորին գլխի ըսուած սպիտակ քարէ պատրաստուած անդրին գրուեցաւ: Ինչպէս արդէն ակնարկեցինք, Տուշայի մէջ շինուեցան մեծամեծ շտեմարաններ՝ շրջակայից ցորենն ընդունելու:

¹ Հմնտ. Եէնսէն, Zeitschr. f. Assyriologie X, 375.

Ասուրնասիրպալ երկրորդ տարին այստեղ կը կուտէ «Նիրբուէ ցորենեղէնն ու յարգը» եւ նմանապէս հինգերորդ տարին «Նայիրի երկիրն հունձքը»:¹ Տուշա այն տեղն ալ է, ուր կը դրկեն իրենց հարկը մերձաւոր գաւառները. այսպէս՝ Ներբու, Բիտ-Չամանի, Շուպրիա, Նիրբուն, Ուրուսէ:² Երկրորդ անգամ Նայիրի արշաւած առեն՝ Նիրբունի Մագարայէն Տուշա կը հասնի. ետքը Տուշայէն՝ Տիգրիսն անցնելով եւ դիշեր մը ստիպիչ շու կատարելով՝ Գիուայի Պիտուրան կը հասնի: Ինչպէս Ամեդիի, նմանապէս Տուշայի կուսակալներն իրաւունք ունէին՝ իրենց անուամբ պաշտօնապէս տարին կոչելու. վաւերական գրութիւնք կ'ապացուցանեն որ այսպէս կոչուած են 795, 764, 728 եւ 707 (վերջին թուականն՝ ըստ II R 69) տարիները: Աշխարհագրական ցանկն ալ Տուշա(ն) քաղաքը կը յիշէ: Այնտեղ Տուշա մէկ կողմանէ Սուգայի եւ մէկալ կողմանէ Գուգանայի, Նասիրի-նայի (Նիսիրիս = Մծբին) մէջտեղն է:

Բ. Շուպրիա (Ուրբէ): Knudtzonի հրատարակած բնագիրներուն մէջ հանդիպած ձայնական գրութիւնն ապահովուեցած է Շուպրի(ա) ընթերցումն եւ այլ եւս մէկ կողմն թողլու է մինչեւ հիմայ տիրող Ուրբէ ընթերցումը: Շուպրի(ի) եւ Շուպրիայի համար հմնտ. Հուբուշիա եւ Հուբուշիա, Բիտ-Բաուու եւ Բիտ-Բաուուա, Արաշտու եւ Արաշտուա, Ասու եւ Սուա (տես վարը՝ Կիրգանի մէջ),

¹ III R 6, 47. Asurn. II, 118 կ'աւելցրնէ «ցորենեղէնն ու յարգը»:

² Շուպրիա ըստ Կնուտզոնի (Asurn. II, 13) յաւելուածն ամենէն լաւն է այսպէս թարգմանել. «4 թագաւորը Նայիրեան երկիրներու», ուր ըստ նշանակ. ասոնց մէջն են յիշեալ 4 տերութիւններն, որոնք՝ ինչպէս Asurn. II, 1 տեղեկութենէ կը տեսնուի, Նայիրի մաս կը համարուին:

Հառանա եւ Հառանիա, Հուճրի եւ Բիտ-Հուճրիա ձեւերը: Knudtzon (Gebete an den Sonnengott, էջ 152) խնդիր կ'ընէ թէ արդեօք Շուպրիա՝ Շուպրիայի արամէական Տնչուճն է: Վերջինս Բաբելոնական Ժամանակագրութեան (B, col. IV, 20) մէջ կը յիշուի (^{mat} Šup-ri-sa-ai գրուած):

Արդէն Սաղմանասար Ա. Շուպրիայի մէջ պատերազմելու առիթ ունեցած է: Ասուրնասիրպաղայ ատեն՝ Շուպրիայի լեռնագաւառը Բիտ-Չամանիի ապստամբեալ Ասորեստանցիներուն ապստամբութանն եղած է: Ասուրնասիրպաղ այս ապստամբ Ասորեստանցիները դարձեալ Տուշնա բերած է եւ հոն բաց ի Չամանիի, Կիրդունի եւ Ուրուճի հարկերէն՝ առած է եւ Անհիտի՝ հարկն (Անհիտի բնութեցուածն ալ կայ), որ ի Շուպրիա: Կամանակէն Շուպրիա՝ նոյն թագաւորին իշխանութեան հինգերորդ տարին՝ իւր հարկը տուաւ, որ էր (ըստ III R 6, Rev. 52) «արծաթ, ոսկի, պղինձ... կապար, երկաթ, — ? —, անօթ, արջառ, ոչխար, ձի», ...: Սաղմանասար Բ. ի Ժամանակն ալ Շուպրիայի մէջ Անհիտի (Անհիտի) անունով իշխան մը կ'իշխէր, թերեւս Ասուրնասիրպաղայ ատեն իշխողը: Սաղմանասար իւր թագաւորութեան հինգերորդ տարին՝ Կաշիարիի լեռները գացած ատեն՝ Անհիտիի ամուր քաղաքները նուաճեց: Վինքլէր այս արձանագրութեան վրայ գրածին մէջ Ašur-it-ti-še-ru-ri-ai կը կարգայ եւ «Ասուր՝ Շերուաիի ամուսինը՝ հովեւ է» կը թարգմանէ. հոս še նշանի տեղ՝ շատ դիւրաւ mata «երկիր» նշանը կրնայ գրուիլ, որ առաջնէն շատ քիչ բանով կը տարբերի. այս փոփոխութեամբ վերի, յամենայն դէպս աւելի ընդունելի իմաստը յառաջ կու գայ: K 4268ի (Knudtzon, Nr. 48) մէջ կը վախցուի Գիւմփրէացոց Շուպրիայի վրայ ընելի յարձակումէն:

1 Կամ՝ Իլուհիտէ:

Եթէ Բաբելոնական Ժամանակագրութեան Շուպրիան՝ Շուպրիայի հետ նոյն է, այն ատեն այսպէս մտածելու ենք. Ասորհագրոսի ատեն՝ Գիւմփրէացիք Ասորեստանցոց ձեռքէն Շուպրիա երկիրն առին, սակայն Ասորեստանեաց նոյն թագաւորը դարձեալ ետ առաւ: Շուպրիայի կը վերաբերէին Սորբրէի, Բոսոր (որ Շուպրիայի հետ մէկտեղ կը յիշուի, զոր եւ Knudtzon Ուրբու-Սիտի հետ նոյն կը համարի՝ ապահով առանց սխալած ըլլալու վտանգի) եւ Կուլլամմերի (Կուլլիմերի) քաղաքները: Ասորբանիպաղայ ատեն՝ Ասորեստանեաց Ուրբուճի եւ Կուլլիմերի քաղաքներուն վրայ քաղեց Անդարիա, որ Լուբդիի կուսակալն էր: Նոյն քաղաքներուն բնակիչները ՂԱնդարիա եւ անոր մարդիկը սպաննեցին: Ըստ այսմ Լուբդի Շուպրիայի սահմանակից երկիր մը պիտի ըլլայ: — «Ռամմանիրարի Ա. կը պարծի, որ «նուաճած է Լուբդի եւ Ռապիկու թշնամի երկիրները մինչեւ... (պակաս): Համաժամանակեաց պատմութեան համաձայն՝ Տիգրաթպիղեսեր Ա.՝ Ակատալուէ մինչեւ Լուբդի, Սուհիէ մինչեւ Ռապիկի եղած երկիրները նուաճած է: Վերջապէս Սամիրաման Բ. ի քով՝ գրեթէ միայն բուն Ասորեստանի մէջ գտնուող քաղաքներու եւ նահանգներու ցուցակին մէջ կը հանդիպի Լուբդի՝ Չաբանի եւ Առապհայի մէջ: Բայց որովհետեւ Ռապիկու հարաւային Բաբելոնաստանի մէջ է, ուստի եւ յայտնի է որ Լուբդին ընդհակառակն հիւսիսային կողմը փնտռելու ենք՝ անմիջապէս Ասորեստանի մօտ: Ի սկզբան կը կարծէի թէ Շուպրիոյ Լուբդիէն տարբեր համանուն երկրորդ երկիր մ'ալ ընդունելու եմ եւ այս պատճառաւ ալ նոր ի վիպյութիւն կոչուած երեք տեղերը (Zeitschrift für Assyriologie XIII, 78) նկատողութեան չէի առած. սակայն Լուբդի անուամբ միայն մէկ երկիր ընդունելով ալ կարելի է մէջէն ելլել. Սամիրամանի յիշեալ ցանկին մէջ

ուրիշ արեւմտեան տեղեր ալ կան, զ. օ. Համաս եւ Ամեդի: Այս ցանկին մէջ աշխարհագրական որոշ կարգ մը չի տեսնուիր: Կմանապէս Վինքլէր (Altorient. Forsch. 2. Reihe, Հտ. I, 47) միայն մէկ Լուբդի կ'ընդունի եւ զայն կը դնէ այն երկիրն, որ վերին Տիգրիսի եւ Եփրատայ, Մասիոս լեռան ու անոր արեւմտեան շարունակութեան մէջ տեղերը կը տարածի:

“Շուպրիա երկիրը”¹ Վինքլէրի (Altorient. Forsch. 2. Reihe, Հտ. I, 28 եւն) տառադարձութեամբ հրատարակած բնագրին մէջ ալ (K 2852 + K 9662) mat Sup-ri-a գրուած է: Այս արձանագրութիւնը կը պատկէ թէ ասորեստանցի եւ ուրարտեան հպատակներ Շուպրիա փախան. Շուպրիայ իշխանն երեք անգամ փախստականները յանձնելը զլացաւ, որուն հետեւութիւնն եղաւ Ասորեստանցւոց Շուպրիայ վրայ բանակ խաւրելը: Ասորհազդոնի ատեն տեղի ունեցած այս արշաւանքը Վինքլէր (անդ 46) մեծ յաջողութեամբ կը նոյնացընէ այն արշաւանքին հետ, զոր Բարեխական ժամանակագրութիւնն Ասորհազդոնի թագաւորութեան ութերորդ տարին դեպի Շուպրիասի եղած կը դնէ: Սուպրիասին փոխանակ Շուպրիայի արամէական հնչումը համարելու լաւագոյն է Վինքլէրի հետ սխալ գրութիւն կամ ճշգրտոյնս գլխաւոր տառին կամ գլխաւոր տառերուն անորոշութենէն յառաջ եկած սխալ ընթերցում համարիլը: Յիշեալ արձանագրութեան մէջ Շուպրիայ ապատամբ իշխանին անունը չի յիշուիր. այս իշխանին երկու որդւոցն անունները միայն մնացած են՝ եւ այն աղճատեալ միայն, այս անուններն են

¹ Սաղմանասար Բ.ի արձանագրութեանց Amiaudէ եւ Scheilt է Լոյս ընծայուած հրատարակութիւնը վերջերս ընդունելով՝ կը տեսնեմ որ հոն ալ Ob. 53b   սրբագրուած եւ Ռուբի-սի կարգացուած է:

Շէ-իւ-իւ^(?)-? . . . եւ Ին-գի-դէ-ը- - - - ք. երկրորդ անուան վերջին մասէն (տե՛ղ-ք) Վինքլէր ըստ իմ կարծեաց շատ յանդուգն սա եղբակացութիւնը կը հանէ թէ՛ այն ատենուան տիրող աղգաբնակութիւնը ուրարտեան էր: Իշխանանիսա քաղաքն էր Ուքքո-Ռէ. “իւր արքունական քաղաքն ահագին ժայռի մը վրայ էր՝ նման ամպի:” Ամենէն բանաւոր ընթերցումս է Ուքքումէ (կայ եւ Բուժու), եւ ոչ թէ Ուպպումէ (այսպէս Rost, Untersuch. z. altorient. Gesch. 91): Անոր համար դժուարին է Ռոստի (անդ) հետ Ուպպումէ անուան եւ Մարաց Ուպաժա իշխանին անուան մէջ այն աղբոր դնել, որ կայ Մարաց Պարտակիւ եւ Պարտակիւ երկիրներուն անուանցը մէջ, վասն զի այս անունն տարակոյս չկայ որ երանեանէ տարբեր լեզուախմբի մը կը վերաբերի: Այլուստ ծանօթ կուլի-Ռէր քաղաքն ալ կը յիշուի. անկարելի է Վինքլէրի հրատարակած արձանագրութիւնն աչքի առջեւ ունենայէ ետքը՝ կուլիմէրը Մարաց սահմանալերանց մէջ դնել (ինչպէս կ'ընէ Ռոստ, անդ 90): Իլիմմեր թերեւս գրութեան սխալ է փոխանակ կուլիմէրի: Ուրիշ տեղ չեն գտնուիր Շուպրիայ սա երկու քաղաքներուն անունները, զորոնք նոյն արձանագրութիւնը կ'ընծայէ. Մարիս-հա եւ կուլ^(?)-քա: Ուղղելէ՛ եւ յաւելելէ՛:

Գ. Նիւր-Ռէ: Ասորնասիրպաղ (թագաւորութեանն երկրորդ ու հինգերորդ տարիները)՝ Նայիրիի դէմ ըրած երկու մեծ արշաւանքներուն ատենը Նիրդունի հարկը կ'առնու, առաջին անգամ ՏուշՏայի մէջ՝ Բիտ-Չամանիի, Շուպրիայի, Ուրումէի հարկերուն հետ, երկրորդ անգամ դարձեալ ՏուշՏայի մէջ՝ միայն Նիրդունի հարկը կ'առնու, որ էր “Չի, ? , պղծէ անօթ, պղծէ ? , արջաւ, ոչխար, գինի:” Ասորնասիրպաղ իւր երկրորդ արշաւանքին ատենը կաշարի լեռներէն, այսինքն հարաւ-

արեւելքէն Նիրգուն մտաւ: Կը պարծի 60 քաղաք, ամէնքն անառիկ ամրոց՝ «յոտս Կաշիարիի», աւել-
 րած ըլլալուն վրայ: Այս երկրին իշխանն էր Լապ-
 սուրի՝ Տուբուսի հարստութենէն: Թէ ինչպէս
 հարստութեան անունն անխոր երկրին անունն
 տեղը կը դործածուէր, ի մասնաւորի յայտնի կը
 տեսնուի Asurn. III, 110 եւն, ուր միայն ադիւ
 Տ-ք-ի բացատրութիւնը կայ: Ասորեստանցւոց
 թագաւորը՝ երրորդ անգամ մ'ալ Նիրգուն մտած
 է՝ Կաշիարի լեռանց կրճերէն զալով: Կարելի է թէ
 Նիրգուն անունը մնացած է մինչեւ այսօր Միրգուն
 ձեւին տակ: Միրգուն փոքրիկ քաղաք մըն է Տի-
 գրիսի հարաւային եզերքին վրայ՝ Բատման-սուի
 Տիգրիս թափուած տեղը. դիւրն ալ շատ կը յար-
 մարի այն տեղոյն, ուր ենթագրելու ենք Նիր-
 գունը. ՚ի եւ ՚ի փոփոխութիւնը շտեմնուած բան
 չէ. հմմտ. Միկտիարա եւ Նիկիփարա ձեւերը:

Նիրգունի հետեւեալ տեղերուն վրայ ծա-
 նօթութիւն ունինք. Մարտա: Այս տեղն իբր
 սաստիկ ամուր, չորեքպատիկ պարսպով շրջապա-
 տուած ամրոց կը նկարագրուի: Թէեւ Ասորեստա-
 նեայց թագաւորը նոյնը յարձակմամբ առնելով՝
 իրեն հպատակ կառավարիչ (ս-բ-ս-ս-ս) մը դրաւ
 վրան: Թերեւս Մադարանոյն ըլլայ այսօրւան Մա-
 թրային հետ, որ Միրգունի հարաւային կողմն է:
 Նմանապէս Ուր-ալ ամրութիւն է, որուն առման
 ատեն քաղաքին պատերազմողներէն 1450 +
 հոգի մեռան. 580 զինուոր եւ 3000 հոգի ալ բնա-
 կիչներէն գերի իյնալով՝ անլուր տանջանքներով
 սպաննուեցան: Այս տեղը Կաշիարի-կրճերուն մօ-
 տերն է: Նիրգունի կը վերաբերի հաւանականա-
 գոյնս Էի(է)իլէ-քաղաքն ուր մտաւ Ասուրնասիր-

1 Պաշտօնէից տրուած այս տիտղոսը միայն Ասուր-
 նասիրպաղայ արձանագրութեան մէջ կը գտնուի եւ այն ալ՝
 յասկապէս Նսյիբիի մէջ պաշտօնավարող կառավարիչներուն
 համար:

պաղ Կաշիարի լեռներէն անցնելէն ետքը՝ Մադարա
 չմտած:

Դ. Ուր-ալ: Տիգրաթպիղեսեր Ա. Կասկէա-
 ցւոց, Ուրումէացւոց եւ Հատեան զինուորացի
 յաղթեց, որ Շուբարի ըսուած երկրին քաղաքները
 գրաւած էին. 120 կառք՝ անոնց կազմածովն ու
 ձիերովն աւար առաւ. իւր չուն Կուժմուհի վրայ
 ուղղեց: Ուրումէի եւ անոր նիղակակիցներուն հան-
 դիպելէն յառաջ՝ իւր բանակին մթերանոցներն ու
 թեւաններն էին Շուբարի, Ալլի եւ Պուրուկուզի:
 Ասուրնասիրպաղ՝ իւր իշխանութեան երկրորդ տա-
 րին՝ Ուրումէի² հարկը Բիտ-Չամանիի, Շուպրիայի
 եւ Նիրգունի հարկերուն հետ մէկտեղ Տուշայի
 մէջ առաւ:

Շուպէր (K G F 226) Ուրումէի հետ նոյն կը
 համարի, թէեւ ոչ հաստատուն կերպով, Պաղով-
 սուի (V, 15) Օնրպան՝ հարաւային Եփրատայ վրան,
 եւ Օր-ս ամրոցը (Հռոմկայ) Բիրեջիկի մօտերը
 (Chesneyի աշխարհացոյց տախտակին վրայ)³: Եէնսէն

1 KB I, 23 թարգմանուած է «4000 մարդ Կասկէացի
 եւ Ուրումէացի ի Հատեանցի»:

2 Այստեղ Ուրումէ անունն քով գտնուող շո Բի-
 րանի յաւելուածը դեռ գոհացուցիչ կերպով մեկնաբա-
 նուած չէ. հմմտ. նաեւ Asurn. I, 59; II, 13; 112; 122; 129
 Salm. Balaw. II, 2.

3 Ուղիւիտի եւ յա-էլիտի մէջ կը կարգանք. Նեօ-
 դիտի. «Շատ աւելի հաւանական է Ուրումէն Շրադերի
 հետ Օնրպա մեկնելը. այս տեղը շատ ստեպ կը հանդիպի
 յունական, նմանապէս քο;ο) եւ أوروم (Եսկուս եւն) ձեւ-
 երով: Բնականաբար Հռոմկլան ասոր հետ առնչութիւն
 չունի. վասն զի Հռոմկլան է — الروم قلعة (Կալաս էր-
 րում), ասորերէն ܐܘܪܘܡ; ܐܘܪܘܡ եւ նման՝ դեռ այսօր
 տաճկերէն է قلعة روم կամ روم قلعة:» — Վիքթէր
 (անդ I, 548) Kaskâia Urumâiat ետքը գրուած sabé hattên
 չուզեր իբր յատուկ անուն առնուլ. սլլ իբր հասարակ

ալ Տարիւտիմէ ըսուած կնքոյն գրութեան մէջ (Հմմտ. ZDMG 48, 260 եւն) գտնուած էր՝ կամ Ուրօ երկիրն ասորեստանեայ արձանագրութեանց Ուրուսէին կը նոյնացընէ (WZKM X, 8). Ենթագրութիւն մը, որուն դէմ ծանրակշիւ առարկութիւն մ'ընել կարելի չէ: Ես կը կարծեմ թէ Ուրուսէացիք ապահովապէս Արամէացոց հետ նոյն են եւ կը ներկայացընեն՝ Եփրատայ ու Տիգրիսի երկայնութեամբն Եղամացոց սահմաններուն վրայ ու բուն Միջագետքի ներսերը բնակող վաշկատուն Արամէացոց ամէնէն հարաւային մէկ ցեղը: Կարաջա-գաղի եւ Տուր-Աբդինի լեռնաշղթաներն ասոնց սահմանը կը կազմէին հիւսիսային կողմանէ՝ Նայիրիի դէմ: Ուրուսէ Եփրատայ արեւելեան կողմն է, գրեթէ Ամգայ հիւսիս-արեւմուտքը՝ լաւ պատրասարեալ դաշտի մը վրայ, ուր ապահով արամէացի գաղթականք բնակութիւն հաստատած են. սեպագիրները չեն գիտեր Եփրատայ արեւմտեան կողմն՝ Արամէացի ըլլալը: Գալով Ուրուսէ, Արուսու, Արեմու, Արուսու՝ ձեւերուն՝ յարմար նմանութիւն մը կ'ընծայէ Արաբացոց Ուրբէ եւ Արբէ, Արբու, եւ Արուսու՝ անուան ձեւը:²

Հոս կցելու ենք Արեմու երկիրն ալ — Արամէացոց երկիրը՝ Կաշիարի լեռանց եւ Տիգրիսի քով՝ Տիգրիսէն անդին դէպ ի հիւսիս ձգուելով (Հմմտ. «Տիգրիսէն վեր պատերազմեցաւ»): Սաղմանասար Ա. շատ անգամ այս երկիրն արշաւեց: Թերեւս Արիմէ ձեւը Սաղմանասարի ժամանակ

անուն կ'առնու «աւազակաց խումբ», նշանակութեամբ. ինքը այս թարգմանութիւնը հաւանական կ'ընէ միջնորդութեամբ բանի մ'ուրիշ տեղերու, ուր hattū կը գտնուի:

¹ Սեպագրաց Արամէացոց մասին Հմմտ. Delitsch, Par. 257—59.

² Տարակոյս չկայ որ յատկապէս Ուրբէ արարացի Բեդուիններէն է, ուր բուն Արարիայէն դուրս վաշկատուն կը շրջէին. Delitsch, Par. 305.

գործածուած սովորական ձեւն է յետագոյն Ուրուսէի. տարակոյս չկայ որ այս երկիրներն իրարու շատ մօտ էին: Սամիրամանի վերոյիշեալ ցանկին մէջ (էջ 309) Արիմէ անունը կը հանդիպի: Արիմէի քաղաքներն էին ^{al}Na-bu-la-..., ^{al}...-ti-bu-a ša eli ^{nar}Idiḫlat, ^{al}Li-šu-te-ši, ^{al}Is'-ū-za ša šēp Ku-ia-ri. Կուտուրի տեղ Կուտուրի կարգալու է: Անոր համար կարելի չէ Կուտուրին Կուտուրի նրբացած մէկ ձեւը համարիլ, վասն զի Կուտուր երկիրը շատ վերերը՝ արեւելք (Չամուսայի քովերը) փնտռելու ենք:³

Մանր նկատողութեան առնելով այլ եւ այլ տեղերը՝ ուր կը յիշուին արամէական տէրութիւնք, որոնց վրայ դեռ հիմայ խօսք եղաւ, նոյն տէրութեանց գիրքին վրայ հետեւեալ արդիւնքը կը ստանանք: Ասորեստանեայց ասեն՝ Եփրատայ արեւելեան կողմը գտնուող երկիրը մինչեւ Տուր-Աբդին կամ Կորոս-լեռինքը կը բռնէին Ուրուսէ, Բիտ-Չամանի, Շուպրիա եւ Նիբղուն նահանգները, ճշգիւ կ'որոշուի Բիտ-Չամանի՝ Ասորեստանեայց Ամբէին Ամգայ (= Գիարբէկը) հետ նոյն ըլլալովը՝ արեւելքէն ասոր կից էր Նիբղուն, որուն քաղաքները Կաշիարի լեռանց (= Mons Masius) ոտքն էին: Հիւսիսային կողմը սահմանաբաշխ գետն էր

¹ Hommel (Gesch. 505) կը կարգայ Պուսու. ըստ Rawl-ի սակայն՝ առաջին նշանը յայտնապէս is է:

² Ուրբէլէտի եւ յուտուրի մէջ կը կարգանք. Հիմայ կ'ուզեմ զատկանաց ^{al}Arumān կամ ^{al}Arumān (Երեմի. Բ. 783) յարաբերութեան մէջ գնել Արիմէի հետ, որուն գիրքը հիններն ալ որոշ չէին գիտեր. վտասահէլ վիսյութիւնք Արիմէն Կիւեկիոյ կամ հիւսիսային Ասորիի, ըստ այսմ այնպիսի երկրի մը մէջ կը գնեն, որ սեպագրաց Արիմէին յարմարած տեղէն շատ հեռու չէ: Հոգովայեցի բանաստեղծներու քով (Գ. օ. Ա. Իրգ. Ենէական, Թ. 716: Ովերիտս վասն կերպարանափ. Ժ. Գ. 89) կը տեսնուի Inarime = ^{al}Arumān. (Հմմտ. Pauly-Wissowa, II, սիւն 825.)

Տիգրիս¹ Գիուա երկրին հանդէպ: Գիուայի մէջ քաղաքն էր Պիտուրա, որ գիշերուան մը ճամբայ հեռու էր Տուշայէ, զոր Տիգրիսի հարաւային կողմը դնելու ենք: Որչափ ալ չենք կրնար ամենայն ճշդութեամբ որոշել Տուշայի դիրքը, սակայն հաւանականագոյնս Գիարբեկի արեւելեան կողմը ճիշդ Տիգրիսի եզերքն դնելու ենք: Արձանագրութեանց նայելով՝ Բիտ-Չամանի հարթ ու դաշտային երկիր մըն է՝ հարաւ-արեւմտեան եւ արեւմտեան կողմանց յարաբերութեամբ աւելի ցած: Բիտ-Չամանիի դիմացը՝ արեւմտեան լեռնադաւառին մէջ փնտուելու ենք Շուպրիան, ուր փոխտտայ Ատրեստանցիք Բիտ-Չամանիէ հասան՝ բարձր ելելով: Գէպ ի Եփրատ՝ աւելի արեւմուտք դնելու ենք Ուրումէն՝ Արամէացւոց ամէնէն հիւսիս-արեւմտեան երկիրը, սակայն ի վեճակի չենք որոշելու Ուրումէի սահմաները հարաւէն եւ հիւսիսէն:

Իբր յաւելուած յիշենք հոս Սուճու երկիրը: Սուճու Բիտ-Չամանիէ աւելի բարձր ըլլալով՝ այն լեռնագաւառին մէջն ըլլալու է, որ զԳիարբեկ արեւմուտքէն եւ հարաւէն կը պատէ: Սաղմանասար Բ. այս կողմերն եկաւ կար-Շուլմանաշարիտէ (Բիրեջեկէ):

2. Կաշիարի եւ Նիրբու:

Առաջին անգամ Կաշիարի անուան կը հանդիպինք Սաղմանասար Առաջնոց տիրապետութեան ատեն: Սաղմանասար այս լեռնուտ երկրին մէջ ճակատներ մղած է՝ Տիգրաթպիղեսեր Ա., որ Ատրեստանէն Կուճմուհ-Կոճմագենէ արշաւած ատեն Կաշիարիէ կ'անցնի եւ Կաշիարի անունն այս մէկ

¹ Սաղմանասար Ա. Թագաւորին հետ ստուգութիւն ունեցող գէպքն՝ իւր յաջորդներէն մէկուն արձանագրութեանը մէջ, այս ինքն Ատուրնասիրպաղայ կոտորած-կոթող ըսուած արձանագրութեանը մէջ կը տեսնուի:

անգամն է միայն որ հոս յառաջ կը բերէ, այս երկրին նկարագիրը կու տայ «գժուարին երկիր» անուանելով: Ատուրնասիրպաղայ արձանագրութեանց մէջ այս երկրին վրայ շատ ստեպ խօսք կ'ըլլայ: Ատուրնասիրպաղ իւր Թագաւորութեան երկրորդ տարին Սուբնագի աղբիւրէն Կաշիարի արշաւեց՝ Իսալայի վրայէն անցնելով. այս արշաւանքի ատեն Կինարուն, Գամգամուսան եւ Մարիբուն շոշափեց: Մարիբուէ՝ լեռանց սիրաք՝ Նիրբու ըսուած երկիրը մտաւ: Ասկէ վերջը դարձեալ Կինարու քաշուեցաւ, որպէս զէ Տելայի դէմ՝ յաջող յարձակում մ'ընէ: Այս արշաւանքին արդիւնքն եղաւ Նիրբուի քաղաքացի կործանումը՝ ինչպէս բնական է ամէն բանէ յառաջ՝ ամուր պարիսպներու քանդամբը: Երբ Ատուրնասիրպաղ վերջէն Տուշա արշաւեց եւ քիչ մը ժամանակ այնտեղ մնաց, Նիրբուի մէջ դարձեալ ապստամբութեան դրօշը պարզուեցաւ: Ատրեստանեայց Թագաւորն անմիջապէս այս երկրին վրայ քալեց եւ ապստամբները սաստիկ պատժելով՝ Բուլիանիի կրճերէն մեկնեցաւ, որ զինքը Կիրհու եւ Լուկիա գետը հանեցին: Թագաւորութեանը հինգերորդ տարին Ատուրնասիրպաղ Կուճմուհէն Կաշիարի եկաւ: Թագաւորին կեցած տեղերուն ճշդագատում ցուցակը (Asurn. II, 87—95) Կաշիարիէ յառաջ կը դնէ Չաղաբուհա եւ Իրսիա: Ասկէ ետքն երբ լեռներն ամբողջապէս խաչածեւ կարեց — մինչեւ Հուլիա-(անպատ?) — Շինիգիշա ելաւ ու Նիրբուի Մագարան իջաւ: Թագաւորութեանը 18-ր տարին՝ Ամեգիէն եկած ատեն՝ Ալլաբրայի Կաշիարիի կրճերը մտաւ եւ հասաւ Նիրբուի Ուրան: Աւերջապէս Ատուրնասիրպաղ արձանագրութեանց մէջ Նիրբու դեռ երեք անգամ ալ կը յիշուի՝ ուրիշ երկիրներու հետ մեկտեղ. (Asurn. III. 120) Նայիրի, Կիրհի, Շուբարէ, Նիրբի. (Stand. I. 7) Նայիրի, Կիրհի, Շուբարէ, Նիրբի. (III R 6, Rev. 49) Նիրբուն, Լուլուտա, Գիուա, Ագգունու,

Ուլբեա, Արբաիի, Նիրբէ: Հմմտ. նաև Asurn. II. 129; III, 122 istu riš eni Subnat adi Nibir ša bitāni.

Սաղմանասար Բ. ալ Կաշիարիի լեռնցի ժողովրդեան դէմ արշաւանք մ'ըրաւ՝ թագաւորութեանը 57 տարին: «Վեր ելաւ» եւ հոնտեղուան ամուր քաղաքները նուաճեց: Տեղեոյս վայրագ ու լեռնային նկարագիրը կը ցուցնէ մասնաւորապէս Asurn. II, 95—96 ըսուածը. «Կաշիարի ահեղ լեռանց՝ դժուարին երկրի մը մէջէն, որ անյարմար էր կառաց ու բանակներու յառաջանալուն — երկաթէ տապարներով լեռը խրամատեցի, պղնձէ բրինձերով լեռը վար առի — քալեցուցի կառքերն ու բանակները:» Հմմտ. նաև Asurn. II, 17—18. «Ղերանց որածայր դագաթներն ընկճեցի նուաճեցի ես, ահեղ լեռանց մէջ անոնց պատերազմողները մեռուցի. անոնց արեամբը լեռը ներկեցի իբրեւ զկարմիր բուրդ, անոնց մնացորդները լեռանց վիճերէն կլուեցան:»

Յանուանէ միայն Ո-(Շ-ժ)-հի(տի)-բա լեռը կը յիշուի (Asurn. I, 112), որուն ստորոտն էր Նիրբու: Կաշիարի-Նիրբուի քաղաքներն են. Իշուէլէրէ-, ամրոց մը, ուր փախան Ասորեստանեայց թագաւորին երեսէն Նիրբուի ինն քաղաքներուն բնակիչները: — Մաշերա-. այս քաղաքին թշնամիներէն առնուած ատենը՝ քաղաքը պաշտպանողներէն 50 հոգի պատերազմի դաշտին վրայ մեռած մնացին. 200 հոգի գերի ինկան: Ասոնցմէ զատ Նիրբուցի 332 այր ալ մերձաւոր դաշտին վրայ իրենց մահը դտան: Աւարն էր արջառ ու ոչխար: — Տելա: Ասուրնասիրապաղ Կինարուէն այս քաղաքը հասաւ. սաստիկ ամրացուած քաղաք մըն էր, ի մասնաւորի երեքպատիկ պարսպով: այս քաղաքին առժամանակ 3000 մարդ ինկան. աւարը նմանապէս արջառ ու ոչխար էր: Մինչ մէկ կողմանէ արձանագրութեան մէկ տեղը (I, 113) յայտնի կը ցուցնէ որ

Տելա Նիրբուի կը վերաբերէր, մէկալ կողմանէ մէկ ուրիշ տեղն (I, 60) իբր Կիրհուի քաղաքներէն կ'երեւցնէ: Բայց տարակոյս չկայ որ այս երկու տեղերուն հասկըցնել ուղածը մի եւ նոյն քաղաքն է: Յամենայն դէպս Տելա Կիրհուի ամէնէն հարաւային կողմը Կաշիարիի ստորոտը կամ անոր կողմնական լեռներուն մէջն էր, այնպէս որ ասորեստանեայ տեղեկութեան մէջ տեսնուած անճշգուծիւնը դարմանալի չէ: Հոմմէլ (Gesch. 560, ծան. 1) Տելայի հետ կը համեմատէ դասականաց Tela Antoninopolisը, որ սակայն այնպիսի հարաւ-արեւմտեան դիրք մ'ունի որ հոս չի կրնար նկատողութեան առնուիլ: Հոմմէլ Տելա անուամբ երկու տարբեր տարբեր տեղեր կ'ընդունի՝ մին Կիրհուի, երկրորդը Նիրբուի մէջ: Այսօր Տել, Տիլ անունը կրող տեղերուն յաճախութեանը պատճառաւ դժուարին է ապահով կերպով որոշել թէ որուն հետ նոյն է Տելա. թերեւս Ասորեստանեայց Տելային հետ կարելի ըլլայ յարաբերութեան մէջ դնել Տիլը՝ Բիալիս-չայի Տիգրիս թափուած տեղը: Այս պարագայի մէջ Տելայի թէ Կիրհուի եւ թէ Նիրբուի մէջ դրուիլն անբնական չէ: — Մարբա-նըր-. առաջին կայարան գէպի Կիրհուի իրսիան, եւ Կաշիարիի մէջ: Իրեն վերաբերեալ երկու քաղաքներով մէկտեղ կը նուաճուի: — Կաշիարիի լեռանց սահմաններուն մէջն է Ալլաբրա երկիրն ալ: Ասուրնասիրապաղ Ամեդիէ Նիրբուին Ուտա անուն տեղն արշաւած ատեն՝ Ալլաբրայի Կաշիարիի կրճերէն անցաւ: Ռամմանիբարի Գ.՝ Ալլաբրիան իւր գրաւած երկիրներուն մէջ կը յիշէ հետեւեալ կարգաւ. Մուննա, Պարսուա, Ալլաբրիա, Աբգադանա, Նայիրի: Սարգոնի արձանագրութեանց մէջ ստեպ Ալլաբրայի իշխան մը կ'երեւայ իբրեւ դաշնակից Մանի, Կարալլայի եւ Ուրարտուի՝ Իտտի (գրուած Իտտիի) անունով: Սարգոն այս իշխանը նպաճեց եւ ընտանիքովը մէկտեղ Ասորիբի Համատ անունով տեղը

գաղթեցուց: Սարգոնի սղոցածոյին մէջ (B, f₁), շատ կարեւոր տեղեկութիւն մը կայ, որ կ'ըսէ թէ Մանի թագաւորն իւր Իղերտու մայրաքաղաքէն 6 կրկնամղոն հեռու գտնուող Ալաբերիոյ Բա(Ձու?)-արու քաղաքը հասաւ: Լընորման՝ Ալաբերիան Էւբբուզ անուան «տուրանեան» մէկ ձեւը համարելով՝ այս երկիրը Ռագաիի (Ռաի) հիւսիսային կողմը կը փնտռէ. այն աղերսին հետ, որով մեր առջեւը կ'ելլէ Ալաբերիա, շիաբանող այս տեսութեան միակ կուռանն՝ անուանց հեռաւոր նմանահնչութիւնն է. տես ընդհակառակը Շրադէր (KGF 148) եւ Տիլէ (Gesch. էջ 263, ծան. 2):

Յիշելու ենք դեռ Ղիկիւնա՝ կաշիարիի ստորոտն, եւ Գալլո-բէսէ՛ (կաշիա?)արիի մէջ, զորոնք կ'ըսուի թէ Սաղմանասար Ա. գրաւած ըլլայ: Հոս քանի մը խօսք ալ Հո-լի-ի վոյս բտելու ենք. Հուլիա ամայի դաշտավայր մ'ըլլալու է՝ մասամբ կաշիարի-լեռներն եղբ ունենալով: Հետեւեալ տեղերը կը հանդիպի Հուլիա անունը. Hu-li-a: Asurn. II, 96; III, 102; III R 6, Ov. 30; Rev. 13. Hu-li-ia (?): Lay. 48, 25: Ասորենասիրպաղ Հուլիայի «կից» քաղաքներուն մէջ հարկ առաւ «արջառ, ոչխար, գինի, պղնձէ անօթ, պղնձէ ֆո-ր-դի-ի:» թագաւորութեանը 18^ր տարին՝ Արկանիա-լեռներուն մէջ գտնուող Մալլանէն ճամբայ ելլելով՝ կը շոշափէ Չաֆի քաղաքները (ša šiddi Hullia) եւ զասոնք մոխր դարձնելէն ետքը կ'անցնի նախ Սուաի եւ յետոյ Տիգրիսի՝ վրայէն: Ըստ այսմ Չաֆիան ալ կաշիարիի սահմաններուն մէջ գնելու

1 Այստեղ յիշուած Հո-լիան՝ ուրիշ տեղեր յիշուած եւ ša ina libbi Kašari յաւելուածն ունեցող Հուլիայէն տարբեր կամ զատ համարիլը - ինչպէս Հոմմէլ կ'ընէ (Gesch. 585) - արդարացի չէ. վասն զի երկու տեղեաց աղերսը՝ գիրքը մի եւ նոյն տեղ - անմիջապէս կիրհուի քոյնն ու կաշիարիի մէջ կամ քոյնն - գնելէ աւելի բան կը ցուցնէ:

ենք: Գելիշ (Par. 259) շատ յարմար կերպով Հուլիան — = «աւազուտ երկիրը — յարաբերութեան մէջ դրած է Ծոննդոց (Թ 23 եւ I. Chron. Ի 17) հողին հետ, որ արամեական նահանգ մըն է: (Հո-լ՝ ազգահամարին տախտակին մէջ իբր Արամայ որդին կը ներկայանայ): Սակայն այս ամէն տեղերու մէջ Հուլիա իբր հասարակ անուն ալ կրնայ առնուիլ՝ պարզապէս «անապատ» իմաստով: 11

Սեպագրերու կաշիարի-լեռներն ընդհանրապէս կը համապատասխանեն այսօրեան Տուր-Աբդինի՝, որ լեռնագաւառ կամ հարթատան մըն է՝ հիւսիսէն ու արեւելքէն Տիգրիսը սահման ունենալով. հարաւէն կը հասնի մինչեւ Միջագետքի դաշտն եւ արեւմուտքէն կ'երկարի մինչեւ կորոս-լեռանց մէջ: Կիպերտ իրաւամբ Տուր-Աբդինը հնոց mons Masius փն (= τὸ Μάσιον ὄρος) հետ կը նոյնացընէ: Մասիոս լեռան հետ ալ արդէն Բոխարտ յարաբերութեան մէջ դրած է՝ Ս. Գրոց ազգահամարին Մաշը (ՄՁ): Սեպագիրք կաշիարիի մէկ մասը կը ճանչնան իբր Նիրբու երկիրը = «Երկիր կրճից» (Իլիք-յապաւմամբ՝ = Իլիք-յապաւմամբ)՝ 3: Կրճերը՝ յատուկ մտքը կաշիարիէ՝ Ալաբերիա կը տանէին, զոր Նիրբուի մօտերը կորոս-լեռանց կամ ասոնց արեւելեան կողմը Տիգրիսի երկու եղերաց վրայ ձգուած լեռնագաւառին մէջ փնտռելու ենք. Հոմմէլ (Gesch. 564) Նիրբու երկիրը հարաւային կողմերը՝ Գիարբեկը մինչեւ Մէրդին երկարող կառավար-դաղի մէջ կը գնէ, զոր սակայն պէտք է Տուր-Աբդինէ (= Masius) լաւ զանազանել. նմանապէս

1 Հմմտ. A. Socin, ZDMG 35, 237 եւն. «Zur Geographie des Tür-Abdin.»

2 Delitsch, Par. 259.

3 Նիրբուի գրից նկատմամբ տ. հիմայ Բեւերի հետեւեալ յօդուածն ալ. «Hanigalbat und Melitene»: ZDMG 51, էջ 561, ծան. 3:

Տելան, որ Նիրգունի մէկ քաղաքն է, Tela Antoninopolis ի մէջ գտած էր: Բայց որովհետեւ որոշ կ'ըսուի թէ Նիրբու Վաշխարիի «մէջտեղերն» եւ Վաշխարի չի կրնար հարաւային կողմանէ Մէրդինէ անդին տարածուած մտածուիլ, ուստի եւ ստիպուած ենք ըսել թէ Նիրգուն է Տուր-Արդինի բերրի սարահարթը: Ասորեստանեայց աղբիւրներուն այս Նիրբուին հետ՝ յայտնապէս նոյն է — ինչպէս արդէն Սէյս ճանչցած է — վանեան սեպագրաց Նէւէթան (Sayce No. XXXVIII, 12; 13; 15; 16): Բեւեք ալ այս ենթադրութեան կողմն է:¹

3. Կէրհու- եւ Կուրհու (Կուրտի?):

Կէրը կրնայ կիւ ալ կարգացուիլ: Մտադրութեան արժանի է Եէնսէնի կարծիքը (Zeitschrift für Assyriologie, VIII, 228), որուն համաձայն Սիպպարի տակաւին չհրատարակուած պատմական մէկ արձանագրութեանը մէջ Անշանի եւ Կուրհու-ի թագաւոր մը կը յիշուի: Յառաջ Կէրտի ալ կը կարգացուէր եւ Կուրտիները (= Բրդերը) կը համարուէին. բայց Կէրտի ընթերցուածն այլ եւս ընդունելի չէ՝ Կէրհու- գրութեան պատճառաւ: Ինչպէս կ'ապացուցուի առաջին անգամ Սաղմանասար Ա. Կիրհու մտած է: Ամէնէն աւելի այս երկրին վրայ խօսողն Ասորեստանի արձանագրութիւններն են: Թագաւորութեանն առաջին տարին այս թագաւորը Հուրանի կիրճէն Կիրհու կը մտնէ եւ այլեւայլ տեղեր կը նուաճէ. իւր չուն շարունակած ատեն՝ նպատակն է Նիպուր եւ Պա-

¹ Ուրհուիտի եւ յուրիտի մէջ կը կարգանք. «Ներքը անունը շատ սակաւ կը հանդիպի իւր տեղւոյ անուն, ցորակի արամեարէն կը խօսուէր: Տարակոյս չկայ որ սկզբնաբար Ասորեստանցիներէ փոխանուած բառ մըն էր:» Մեուրիտի: — Ե; Ե) ի համար հմմտ. Hoffmann, Syr. Acten pers. Märtyrer, ծան. թ. 1794:

սատի լեռները հասնիլ: Յաջորդ տարին Բուլխանի կրճերէն անցնելով յառաջացաւ եւ այնտեղ գտնուող Կիրբեան քաղաքները նուաճեց: Անկէ մեկնած ատենն Արգուպայի մէջ շրջակայ տերութեանց — որոնց մէջն են Հատտի եւ Հանիգալբաս — հարկն առաւ: Ասորեստանեայց թագաւորը թագաւորութեանը հինգերորդ տարին Կիրհուի մէկ մեծ մասը շրջեցաւ. նոյն տարին՝ կեցած այլեւայլ տեղերուն յիշուելովը որոշ գծուած ճամբէ մը Վաշխարի-լեռները գնաց: Զագարուհաքաղաքը՝ Կիրհուի հարկն առաւ, որ էր «արջառ, ոչխար, գինի, պղնձէ աման, պղնձէ ցուլ մը (rêmu, եթէ այսպէս կարգալու է), պղնձէ քուրդի:» Ասորեստանի պաղաղ գարձեալ նոյն տարին Պիտուրայէ գալով՝ Կէրհու շաքիտի իջաւ եւ Մասնի-լեռանց մէջ քանի մ'ամիսոց առաւ յարձակմամբ, որ երկրին բնակչացը պատսպարաններն էին: Թագաւորութեանը 18^ր տարին անգամ մ'ալ Ասորեստանի պաղաղ Կուրհուի սահմանէն գալով եւ Եփրատն ու Կուրբու երկիրն անցնելով՝ Աշայի եւ Կիրհուի քաղաքներն իջաւ, «որ Հատտիի առջեւ», էին: Ամաղանիի կիրճը զինքը Կարանիայէ Գիռա երկիրը բերաւ, զոր Կիրհուի մաս համարելու ենք: Միտ գնելու ենք որ Asurn. II, 117 ի հակառակ թէ Stand-I եւ թէ տարեգիր մեծ արձանագրութիւնը (III, 120) զԱյի-րի եւ զԿիրհու իրարմէ կը բաժնեն. Նայիրի, Կիրհու, Շուբարէ, Նիրիբ (Նիրբէ): Սեւ կոթողն արձանագրութեան համաձայն՝ Սաղմանակութեան մ'ատեն Կիրհու գամ միայն ասպատակութեան մ'ատեն Կիրհու եկած է: Տիգրաթպիղեսեր Գ. իւր կռածոյ-արձանագրութեանց մէջ համառօտիւ կը յիշէ՝ Ուրհու-ի ու Կէրհու-ն (II, 41 ša šêp Nala յաւելուածով) ամբողջ տարածութեամբ նուաճելն ու Ասորեստանցւոց նահանգ դարձնելը: Նմանապէս համառօտ կը խօսի Սարգոն (Cyl. 22), «որ Կիրհու ջախջախեց:» Սարգոնի սղոցածոյին (B) մէջ Կիրհու

կը յիշուի. բայց բնագրին սաստիկ կրճատեալ ըլլալուն՝ կարելի չէ կապակցութիւնը երեւան հանել:

Հետեւեալ երկիրներն ու քաղաքները կիրհուի կը վերաբերեն. Սոսի՝ շրջակայ Հիւսիս, Լուսիս — զոր Ասորնասիրպաղ կը ծանչնայ իբրև ^{al}hal-si Lu'-ha = "Լուսիս ամրոց", ուր եւ Սաղմանասար Ա. Ասորեստանցիներ դաղթեցուցած էր. Լուսիս Գամգամուսայի մօտերն էր — Արեւիկէ, Ալուսիս եւ Նիսիս գաւառներով: Սուգի յիշեալ հինգ գաւառներուն հետ՝ Տիգրաթպիղեսեր Ա. թագաւորին մօտեցած ատենն անոր դէմ 6000 հոգի պատերազմող հանեց, որ սակայն ջախջախիչ պարտութիւն մը կրեցին. բնականապէս այս պարտութեան հետեւութիւնն եղաւ ամբողջ երկիրն աւերումն ու պատշաճաւոր հարկի մը դրուելը: Կըսուի թէ ճակատը արուեցաւ Հիւսիս լեռը, որ սղոցածոյ-արձանագրութեան համաձայն "գոռարին երկիր մըն էր՝ դաշտնի մը սայրին նման դէպ ի երկիրը ցցուած": — Asurn I, 59 եւ յաջորդը կիրհուի 8 քաղաքներուն մէկ ցուցակը կ'ընծայէ. Հարուս, Հարուս, Նիշուս: Այս քաղաքին տերը՝ Բուսուս — Բուսուս (այլ ընթերց.՝ Բուսուս) Արեւելայի մէջ մութաղերծ եղաւ: Իրէիքէ, Միտիս. Բեւելք մէտ է այս անունը (Բաղիշու վիլայէթին) այժմեան Միտիս անուն գաւառակին անուն մէջ տեսնելու: Արեւիկէ. այս անունն համար հետեւեալ անունները կրնանք նկատողութեան առնուլ. 1. 'Αρζανηνή ('Αρζάνη ալ), որ Մեծ Հայոց մէջ նահանգ մըն է. 2. 'Αρσηνή, Ստրաբոն ԺԱ, էջ 529 ('Αρσισσα Պտղոմ. Ե. 13, 13), այսօր Արճիշու լիճ, Ղանայ լճին ամենէն հիւսիս-արեւելեան մասը. 3. 'Αρσανιας, երկու գետերու անուն. մէյ մը Մուրադ-շայի եւ մէյ մ'ալ Եփրատայ մէկ փոքրիկ բազկին, որ արեւելքէն գալով Մեւելի վար Ե-

1 KB I, 68 կարդացուած է՝ Halzi-dip-ha:

փրատ կը վազէ, այսօր Արգն կամ Արճիս: Ասորեստանեայց Արգանիան միայն 'Αρζανηνή ('Αρσανή) կրնայ ըլլալ. թերեւս այս տեղը Մուրադ-շայի (Արսանիայի) վրան էր: Տեւ: Շատ հաւանական է որ Նիրբուի Տելային հետ նոյն ըլլայ (Հմմտ. էջ 33): Հալուս: Asurn. I, 59 եւ յաջորդներուն ստորագրութեանը նայելով՝ շատ լեռնոտ էր այն երկիրն, որուն մէջ կը գտնուէին այս ութ քաղաքները: Ասորեստանեայց թագաւորը զատուր արիւնահեղ կոտորածներով առնելէն ետքը՝ ընդգիմադիրներուն վերջին ապաստանարանին վրայ քայլեց, որ էր "Նիշուսի հանդէպ ժայռի մը դուրս ցցուած մէկ սայրը՝ որ ամպի նման երկիրը կը ծօծար": Գարձեալ այս կենդանի ու այլաշրջիկ նկարագրութեան մէջ կ'ըսուի. "Հոն, ուր թագաւորներէն, իմ հայրերէս ոչ ոք համարձակած էր, անոնց դէմ իմ զինուորներս փութացին, անոնց պատերազմողներէն 260 հոգի զենքով սպաննեցի, անոնց գլուխները կտրեցի բրգածեւ շարեցի. մնացածները թռչնոյ պէս լեռան ժայռերուն վրայ բուռնած էին": Այն գլխաւոր լեռներն, որոնց մէջն էին վերոյիշեալ 8 քաղաքները, ատուր են. Արուս, Արուս: Հոմմէլ այս վերջինը Տիգրաթպիղեսեր Առաջինն յիշուած Արուսին հետ (Ատաուշի եւ Ուիշաիշի քով) կը նոյնացընէ: Արուսի: Սէյս (JRAS XIV, 390) mātate dannüte

1 Նեուրէքէ ինձ կը գրէ. "Ապահովապէս իրաւունք ունիք, երբ Արգանիայի համար 'Αρζανηνή միայն նկատողութեան կ'առնուր: Յունարէն գրութիւնը, որ է եւ է տառերուն յաճախ զերար փոխանակելովն ալ գոռարութեանց կը բախի, դիւրաւ կրնայ շատ մը խառնաշփոթութեանց պատճառ ըլլալ: Պետք է զանազանել՝ նախ հարաւային Արշիս, Արշիս, Արշիս եւ երկրորդ՝ հիւսիսային. երրորդը Արշիս կամ Արշիս ալ ('Αρζαμωն եւ ուրիշ ձեւեր՝ Տուր Արգինի մէջ) եւ չորրորդը՝ 'Αρσισσα, Արշիս, Արշիս տարբար չեմ կրնար հայ աղբիւրները նկատողութեան առնուլ: (Ուղեւի՛ք է՝ Յունիստի՛)

կարգալով՝ Ուսուն, Արուան եւ Արարդին «երկիր» կը համարի. բայց քերականական տեսակետէ բուրրովին անկարելի է այսպէս կարգալը: Սէյսի՝ Արարդին Արարատ-Ուրարտուի հետ նոյն համարելու համար բրած առաջարկութիւնն ալ ուրիշ ցրման պէտք չունի:

Կիրճուի կը վերաբերէր դարձեալ երէ քաղաքը, ուր Սաղմանասար Ա. մտաւ. նմանապէս նախ քան զամենայն՝ Իշու կամ Ինդի (Ինդիտէ), Աւշի երկիրը: Նորերս Բէլքի Իշուա = Իսուա ըլլալու մասին բրած առաջարկութեան վրայօք տես վարը: Արդէն Տիգրաթպիղեսեր Առաջնէն յառաջ Ալզի եւ Բուրուկուզի նահանգներն Ասորեստանեայց հարկատու էին. բայց ասկէ ետքը 50 տարի Մուշկիի (Մուկացուց երկրին) իշխանութեան տակ էին, որմէ կ'երեւայ թէ Տիգրաթպիղեսեր իւր թագաւորութեանը սկիզբն ըրած արշաւանքին ատենը զերենք ազատեց. երբ այս նահանգները յաջորդ տարին հարկ տալ չուզեցին, զինու զօրութեամբ դարձեալ հնազանդութեան բերուեցան: Կոթողն (42) համաձայն՝ Սաղմանասար Բ. թագաւորութեանն երրորդ տարին Ալզի կրճերէն ներս խուժելէն ետքն Ալշին, Սուհին, Գախէն եւն նուաճեց: Կոթողը նոյն տեղը Ինդիտէ անունը կ'ընծայէ, որ ապացոյց մըն է Ալզի — Ինդի — Ինդիտէ՝ անուններուն նոյն ըլլալուն՝ այն աղերսով ալ հաստատուած, որով Ալզի եւ Ինդի — Ինդիտէ մեր առջեւը կ'ելեն: Կոթողն որոշ կերպով մատնանիշ կ'ընէ Սաղմանասար Բ.ի բռնած ճամբան: Այս թագաւորը Բիտ-Չամանիէ ճամբայ իւլելով եւ Նամիանու եւ Միբհիսու լեռնազաւառներէն անցնելով Ինդիտէ «Իջու» Իշուայի մէջ. այստեղ ըստ սովորականին կողոպտեց ու մոխիր դարձուց. ասկէ

1 Լ եւ ն տառերուն յաճախողէպ փոփոխութեանը պատճառաւ:

ետքն Արամիասի վրայէն ճամբան շարունակեց՝ Սուհմէ եւ Գախանիի համեմու համար: Salm. Mo II, 65, 66 ի մէջ «Ինդիտէի կիրճերը մտայ. Արբեղայէն վեր՝ Կիւուրիի կրճերէն դուրս ելայ», ըսուածը բնականաբար կ'ակնարկէ Սաղմանասար Բ.ի Ինդիտէէ սկսեալ՝ Սուհմէի, Գախանէի, Ուրարտուի, Կիրզանի, Հուբուշկիայի, Կիւուրիի վրայէն չուելը: Հմմտ. նաեւ Salm. Balaw. II, 5. «Լայնածաւալ երկիրը՝ Ինդիէն մինչեւ Սուհնի, Սուհնիէն մինչեւ Մելիդ, Մելիդէն մինչեւ Գախանի կտրեց անցաւ:», Վերջապէս սո՛ ալ ըսելու ենք որ Սամիրաման իւր իշխանութեան տարածութեանը համար կ'ըսէ թէ Ակիկադիայ Չաղդի քաղաքէն մինչեւ Ինդի երկիրը կը հասնի. Տիգրաթպիղեսեր Գ. ալ կուսածոյ-արձանագրութեան մը մէկ հատակոտորին մէջ՝ Ուրարտուի եւ Ինդիի մէջ նուաճած քաղաքներուն մէկ համառօտութիւնը կ'ընէ. ի հարկէ կարելի չէ ճշդիւ որոշել թէ ո՞ր քաղաքն ո՞ր երկրին կը վերաբերէր:

Ինդի երկրին մէջն էր Սուբնատի ակնաղբիւրը: Սուբնատ նշանաւոր եղած է ասորեստանցի թագաւորներէն չորսին այս զեաին վրայ կանգնած անդրիներովն ու արձանագրութիւններովը: Ասոր-նասիրպաղ ինք զենքը «Սուբնատի ակնաղբիւրէն մինչեւ Նիրիբ շա բիտանի», երկիրը եւ «Սուբնատի ակնաղբիւրէն մինչեւ Ուրարտու», եղած երկիրը նուաճող կ'անուանէ: Տեսնուեցաւ որ Սուբնատ այսօրւան Սէբէնէ-սուէ է (Հմմտ. Ritter, Erdkunde X, 98). H. Rawlinson՝ Sebeneh, Taylor՝ Tsebeneh եւ J. Brandt՝ Zibeneh կը գրեն: Տիգրիսի աղբիւրէն վար՝ առաջին յիշատակուելու արժանի ծիւղն է Սուբնատ որ՝ Գիարբեկրի հիւսիսային կողմը՝ Իկիլի քով Տիգրիս կը թափի. այսօրս Սէբէնէ անունը յիշեալ ծիւղին հարաւային գլխաւոր բաղկին կը արուի. այնտեղ է միանգամայն այս առ նուամբ քաղաք մը՝ Կիպերտի Carte générale ին համաձայն՝ Սէբէնէ-սուի արեւելեան ու Հինիի

Տարաւ - արեւմտեան կողմը՝ մերձաւորապէս արեւելեան երկայնութեան 57° 16'ին (Գրինուիչէ) եւ հիւսիսային լայնութեան 38° 34'ին վրայ: Ատրեւտանցիք թէ Բալու-Լիջէ-Նէրճիի վրայէն՝ Ուրարտու, եւ թէ Հինիի վրայէն ու Սեբէնէ-սուի երկայնութեամբն Ամիդ — Դիարբեկը արշաւած ատեն՝ ստիպուած էին Սուբնատի ակնաղբեր քարայրին առջեւէն անցնիլ. ասով կը մեկնուի թէ Ատրեւտանցւոց թագաւորներն — Տիգրաթպիղեսեր Ա., Տուկուլտինիի Բ., Ատուրնասիրպաղ եւ Սաղմանասար Բ. — ինչն ալ այնտեղ իրենց անդրինները կը կանգնէին ու անոնց վրայ արձանագրութիւններ գրել կու տային: Rawlinson եւ Taylor ակնաղբեր քարայրն ու անոր մէջն անդրի մը գտան. Սէստեր, որ աւելի ուշ նոյն տեղը դացած է, երկու արձանի խօք կ'ընէ, որոնց միայն մէկը՝ զՏիգրաթպիղեսեր ներկայացընողը՝ ծանօթացուած է կաղապարով. արձանագրութիւններէն միայն Տիգրաթպիղեսեր Ա. աջնոյնը լաւ պահուած է, իսկ Տուկուլտինիի Բ. ի եւ Սաղմանասար Բ. ի արձանագրութիւնները բաւական շատ մնասուած են (Հմմտ. Շրագերի Die Keilinschriften am Eingange der Quellgrotte des Sebeneh-Suh մենագրութիւնը՝ հանդերձ Տիգրաթպիղեսերի բարձրաքանդակին նկարոյն, հրատարակուած Abh. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1885, էջ 1—31 եւ Դէլ, Par. 185:) Ակնաղբեր տեղը — տարակոյս չկայ որ Սուբնատի ակնաղբերն է բնութեամբ — եւ այն՝ Էկի լեւան վրայ Ատուրնասիրպաղ իւր անուամբը քաղաք մը կառուցանել տուաւ եւ այնտեղ ի նշան իւր զօրութեան՝ իւր արձանը կանգնեց: Նոյնը կը պատմէ Սաղմանասար Բ. Էնդիի մէկ ուրիշ քաղաքին՝ Սալուրիի՝ վրայ. այստեղուան

1. Craig, The Monolith Inscription of Salmanassar II, New-Haven 1887, Sa-lu-ri-a KI-TA (= šaplu) šad (?) Ki-ri-e-ki կը կարգայ: Peiser (KB I, 164) Sa-lu-ri a-šar(?) me-ti-ki ri-e-ki կը կարգայ — «(ի) Սալուրիի տեղ

արձանին վրայ արձանագրութիւն մ'ալ աւելցուցաւ, որ Ատրեւտանցւոց թագաւորին արութիւնները կը պատմէր: Իշուա — Ալգի — Էնդի երկրին տեղն որոշելու համար արձանագրութիւններէն հետեւեալ յեցակէտերը կը ստանանք: Այս երկիրը Մուշիէ (Եփրատայ մեկու կողմը՝ Արաբիի մօտ) շատ հեռու չէր. հիւսիսէն մինչեւ Արամիսս կը հասնէր եւ կը կցէր Սուհմէի, որ Արամիսսի մեկու կողմն է: Արեւելքէն սահմանակից էր Ուրարտու. հարաւէն սահմանակից էին Նամիանու եւ Միրհիսու, որ Բիտ-Չամանիի հիւսիսային կողմը բարձրադիր երկիրներ էին: Ասով ակամայ կը մղուինք այսօրուան Հանձիթի կողմերը, Բալուի եւ Արդի մէջերը, եւ արեւելքէն մինչեւ Հինի: Հանձիթ՝ որ արդէն Αυζητα ձեւով Պաղոմէոսի քով (Ե 13. 19) կը գտնուի, Մեծ Հայոց մէկ քաղաքն է Տիգրիսի աղբերաց սահմաններուն մէջ. նմանապէս Պաղոմէոսի քով միեւնոյն տեղը (§ 19) կը յիշուի իբր գաւառ մը, ուր էր Αυζητα: Կիպերտ իւր Atlas antiquusին pl. IV) մէջ Անդեթէն ճշգրտէն այն տեղ գրած է, ուր է այժմեան Հանձիթը: Էնդիտ եւ Անդիտա — Էնդետենէ անուանց նոյնութիւնը յայտնի է եւ արդէն Շրագեր գտած էր: Հաւանական է որ Ատրեւտանեայց Էնդետէն աւելի դէպ ի արեւելք տարածուած էր քան այսօրուան Հանձիթը՝ գէթ Կիպերտի աշխարհացոյցին վրայ նշանակուածէն դատելով: Էնդետէն Վանեան սեպագրաց Ալգիսն է. Ալգիսն ալ ատրեւտանեայց Ալգի-ի մէկ նման ձեւն է (Sayce No. XXXII, 8): Սէյս (JRAS XIV, 398) այսպէս կը սահմանէ այս տեղւոյն դիրքը: Ալգու-Բալուի եւ Հինիի մէջտեղը գաւառ մըն է: Ալգիի հետ մեկտեղ յիշուած Բուր-Էնդի Ալգիի քովերն էր, թերեւս հիւսիս-արեւմտեան կողմերը՝ դէպ ի Քարբերդ:

մը հեռաւոր գնացքով(?)» Rawlinsonի բնագրին համաձայն՝ վերջնականապէս բան մ'որոշել անկարելի է:

Վուժմուհի եւ Վաշխարի մէջ եղած կայաններուն ցանկէն Վիրհուի՝ վերաբերող շատ մը տեղեր հանելով՝ այստեղ այն կարգաւ յառաջ կը բերենք, ինչ կարգաւ որ արձանագրութեան մէջ կը յիշուին. Իշտարաբէ. ասկէ Վուժմուհի տանող կրճեր կան: Իշտարատէ առաջին նշանակալից տեղն է՝ Վուժմուհէ եկողներուն համար: Վիթալի. այս քաղաքին տուած հարկն է արջառ, ոչխար, գինի եւ պղնձէ անօթ: Մարտիոս². Ասորենասիրպաղ այս քաղաքն՝ ասոր վերաբերող գերեզմանաքաղաքին հետ մեկտեղ նուաճեց եւ 2800 այր սպաննեց. ուրախ (պաշտօնեայ) մ'այստեղ հաստատեց իւր աթոռն անոր անուամբը: Թագաւորութեան հինգերորդ տարին ինկող այս արշաւանքին վրայ տրուած տեղեկութեան մէջ կը պատմուի թէ այս քաղաքին մէջ արքունի արձան մը միայն կանգնուեցաւ. ասով հաւանական կ'ըլլայ Հոմմէլե (Gesch. 572, ճան. 5) այն կարծիքը թէ Մատիատու այն տեղը միայն կրնայ ըլլալ, ուր գտնուեցաւ կուրքեան բուռած կրթողը, որ այս արշաւանքին վրայ միայն կը խօսի: Նոյն գիտնականը (Gesch. 572) մտադրութեան արժանի ենթադրութիւն մ'ընելով կ'ըսէ թէ այս Մարտիոս անունն, որ Մարտիոս ալ կրնայ գրուել, Սաղմանասար Բ. ի Մարտիոսին հետ կրնայ յարաբերութիւն ունենայ: Վերջին երկիրն տարակոյս չկայ որ Սուբնատի ակնաղբեր եւ Եփրատայ մտերն էր: Մարտիոս(է, ու) ընթերցուածոյն դէմ միակ գծուարութիւնն այն է որ Մարտիոս ընթերցուածն ալ կայ: Նորերս Սախաւ³ Ասորեստանեայց Մարտիոսէին այսօրւան Միդիոսին հետ (Տուր-Աբդինի հիւսիսակողմն՝ գրեթէ Մէրդինի եւ Զէզերէա

1 Թէեւ Վիրհուի հարկը Չաղաբուհա կը հասնի, սակայն կանխաւ յիշուած քանի մը քաղաքները կարելի է Վիրհուի քաղաքներ համարել:
 2 Տարբ. Մարտի: Թերեւս Մարտիոս կարդալու է:
 3 Zeitschrift f. Assyriol. XII, 51.

իբն Օմարի մեջտեղերը) նոյն ըլլալը հնարաւոր համարած է: Կոթող արձանագրութիւնը Մատիատի եւ յաջորդ Չաղաբուհա քաղաքին միջեւ Մարտիոս կը գնէ: Ինչպէս արդէն յիշեցինք Ասուրենասիրպաղ այստեղ Վիրհուի հարկը կ'առնու: Սախաւ (անդ 51)՝ Մատիատի Միդիոսի հետ նոյն ըլլալն ենթադրելէ ետքը՝ կարելի կը համարի Չաղաբուհայի այժմեան Չաղ անունով մեծ գիւղին հետ նոյն ըլլալը: Ասկէ կը հետեւի թէ Ասուրենասիրպաղ Մատիատիէ՝ դարձեալ հիւսիս-արեւելք դարձաւ: Իրտիս. այստեղ կը զբոսի մերձաւոր Մարտի² քաղաքին հարկը, որ էր «արջառ, ոչխար գինի եւ պղնձէ անօթ»:

Վիրհուին՝ ընդարձակ մտօք առնելով՝ կը վերաբերէին Գիւս եւ Արթալի երկիրներն ու Նիդուր-Պաղարս լեռնադաւառը: Գիւսի վրայ միայն Ասուրենասիրպաղայ արձանագրութիւնները

1 Ռոսս (Untersuch. 40) կը համարի թէ Մատիատու ամենեւին առնչութիւն չունի Միդիոսի հետ, վասն զի վերջինս շատ արեւելք կ'իյնայ: Ընդհակառակը Մարտիոս Գուժմութեան Մարտիոսին հետ կը նոյնացնէ, իսկ Սախաւ ալ՝ Հանիդալատի Չարտին հետ, թէեւ հարցական մ'աւելցնելով. ասոր հետեւութեամբ յատուկ մտօք Վաշխարի կը համարի զՎարաջա-դաղ: Բայց որովհետեւ Եփրատայ արեւելեան եզերքէն հաշուելով՝ Սուբայէ առաջ վեց կայարան կայ եւ մեկալ կողմանէ ալ չունի մի անգամ բռնուած ուղղութեամբ յառաջացած պիտի ըլլայ, ուստի Սախաւ շատ արեւմուտք պիտի ըլլայ եւ չի կրնար այս պատճառաւ Ասորեստանեայց Սուբային հետ նոյն համարուի: Այսու ամենայնիւ այս երկու տեղերուն նոյն ըլլալն հնարաւորութիւնը բոլորովն անկարելի չէմ համարի: (Յետեւէ՛ք Ուղեւէ՛ք):

2 Տարբեր՝ Բիտ-Հալու (գիս)պիէ մէջ եղած Մարտիոս (Asurn. I, 75; 79 եւն), նմանապէս տարբեր Šu-u-ra ša māt Ha-ma-nu-je (Asurn. III R 6, Rev. 52). Հոմմէլե մէտ է այս վերջինը մերինին հետ նոյնացնելու: Վիրհուի Մարտիոս հարկ է որ բոլորովն մօտ ըլլայ Վաշխարի լեռանց:

կը խօսին: Թագաւորը Տուհայէն գալով եւ դիշեր մ'ամբողջ լաւ քաղելէ ու լաստով Տիգրիսն անցնելէ ետքը՝ Գիւռայի Պիտուրա քաղաքը հասաւ: Գիւռայի քաղաքներէն 50ը կը նուաճէ ու կը կործանէ եւ 50 հոգի գերելով հետն առած կ'երթայ: Ասուրնասիրպաղ իւր արշաւանքը շարունակելով՝ Պիտուրայէն Արբակի կ'իջնայ: Արթուրն, որ նմանապէս Գիւռայի նուաճումն ալ կը պատմէ, յաջորդ կերպով կը դասաւորէ այս երկիրը. «Նիրդուռ, Լուլուտա, Գիւռա, Ագգուռու, Ուլիբա, Արբակի, Նիրբէ:» Թագաւորութեանը 18⁺ տարին դարձեալ Գիւռա իջաւ, բայց այս անգամ Ամադանի լեռնէն. ասոր ու Արկանիա-լերանց մէջ եղած քաղաքները յարձակմամբ առնուեցան: Իւր շուն՝ Սուա գետին ու Տիգրիսի վրայէն դէպ ի Չամբա եւ ասիէ ալ դէպ ի Բիտ-Չամանի շարունակեց: Աերոյիշեալ Պիտուրա քաղաքը շատ ամուր ու անմտոչելի բերդ մ'էր. «Կրկին պարիսպ ղենքը կը պատէր. ամբողջ լերան սարի նման բարձր էր:» Ասուրնասիրպաղ այս քաղաքը յամառ ճակատէ մ'ետքն առաւ. քաղաքը պաշտպանողներէն 800 հոգի ինկան. թագաւորն ալ 700 հոգի ցցամահ սպաննեց:

Ըստ երեւութին այս սաստիկ անդնդաշատ ու լեռնային երկրին մէջ երեք լեռնագօտի ծանօթ են յականէ, այսինքն Մանդու, Ամադանի եւ Արկանիա: Կո-կո-նո-քսղաքը Մ-նո-լեռնաշղթային մէջ էր. Ասուրնասիրպաղ Պիտուրան գրաւելէն ետքը՝ այս շղթան կտրեց անցաւ: Կուկուռուի առման ատեն 700 հոգի ինկան: Մանդու հարկ է որ Գիւռայի եւ Արբակիի մէջտեղն ըլլայ, վասն զի Գիւռայի սահմանակից Արբակիի բնակիչները Մատնի «ասէղ լերանց ծերպերն ապաւինեցան:» Ասուրեստանեայց բանակը Կարանիայէ՝ Ամադանի լերանց կրճերէն անցնելով Գիւռա հասաւ: Տարակ. ս չկայ որ Ասուրնասիրպաղայ արձանագրութեան Ա-նո-րանին նոյն է Տիգրաթիպիդեսեր Ա. նոյ սեպա-

գրութեան Ա-նո-րանային հետ: Ամադանի-լերանց կրճին բերանը, Գամգամուսայի մօտ էր Բ-նո-րանի: Ամադանիի՝ դիմաց եւ այն՝ Տիգրիսի երկու կողմը կը բարձրանար Ար-նո-րան: Այս լերան մէջն էր Մ-նո-րան-փոքրիկ գաւառը, զոր Ասուրնասիրպաղ գրաւելէ ետքը Չամբա մտաւ: Համմէլ իրաւամբ Արկանիա լերան անունը նոյն կը համարի այսօրւան Արդն-Մադէն անուան հետ, որ Բայուրի (Մուրադ-չայի վրայ) եւ Գիարբեկիի գրեթէ մէջտեղն է. Արդն անունով ուրիշ տեղ մ'ալ կայ՝ Արդն-Մադէնի հարաւային կողմը: Առաջիկայ տողերով Գիւռայի վրայ տրուած տեղեկութիւնները հիմ բռնելով կրնանք բռել որ Գիւռան փնտուելու ենք այսօրւան Սուպհանի մէջ որ Գիարբեկիի հիւսիսային կողմը դէպ ի Հազրու տարածուող երկիր մըն է. Արդնի = Արկանայի քովերն գտնուող լեռնագաւառն ալ Գիւռայի մասն էր: Բելքի (ZDMG 51 էջ 559) Գիւռայի Գաիրայի հետ նոյն ըլլալուն նկատմամբ ըրած խնդրոյն վրայ՝ տես վարը:

Ար-նո-րան: Ասուրնասիրպաղ այստեղ հասաւ Պիտուրայէն. 1000 փախտակներ «անկոխելի լերանց» մէջ սպաննուեցան. 2200 հոգի ալ Ասուրեստանեայց ձեռքը գերի ինկան: Այս երկրէն առնուած աւարն էր «արջառ ու ոչխար անհամար բազմութեամբ:» Ասիէ ետքը թագաւորն երկրին երկու ամրոցները զինեալ եւ զՄ-նո-րանի առաւ: Արբակի «կիրհի մէջ» կը նշանակուի: Մատնեան լերանց զանգուածն ասոր քովն կամ նոյն իսկ ասոր մէկ մասին մէջն էր: Արթուրը կ'ըսէ թէ Արբակի՝ Ուլիբայի ու Նիրբուրի մէջտեղն է: Գիւռայի արեւմտեան կամ հիւսիս-արեւմտեան կողմը տեղաւորելու ենք Նիպուր-Պաղատա լեռնագաւառը:

1 Սեպագիրները՝ Արկանի (= Արդն Մադէն) հանդէպ կը գնեն Ամադանու լեռը. արդ Մէհրաբ-դաշ կրնայ այս լեռն ըլլալ, ինչպէս Ռոստ (անդ, 37) ալ կ'ընդունի: (Ու-դէլէ + է-յա-եւէ +):

Նիդո-ր-Պաղատա: Ասուրնասիրպաղ թագաւորութեանն առաջին տարին այն քաղաքներուն վրայ քալեց, որոնք Նիպուր եւ Պաղատա լեռանց մէջ տեղն էին. այս քաղաքներուն 20 ն առաւ: Ասկէ ետքը Տիգրիսն անցնելով՝ կուսմուհի ժամեցաւ: Սանհերիբ, որ թագաւորութեանը 5^ր տարին այս կողմանց բաղմաթիւ քաղաքները նուաճեց, միայն Նիպուր լեռը կը յիշէ: Ասուրնասիրպաղայ յիշած քաղաքներն են. Արի-ն, Ուշ-ն, Պիւ-ղի¹: Սանհերիբի սեպագրութիւնները կը յիշեն. Տո-մո-ր- (նո-ր?)բի, Շ-ր-մ, Ե-մ, կի-բ-ը, Հ-լ-բ-ը, կ-ն, կ-ն: Պատմական արձանագրութեանց սովորական ստերէոտիպ ու չոր ոճին հակառակ՝ այս լեռնագաւառին որպիսութիւնը ցուցնող տեղեկութիւնն այնպիսի կենդանի գոյներով է Սանհերիբի լեռնական թափառմանց ստորագրութեան մէջ, որ ահամայ Ալլաեանց այց էլլող նորագոյն զօսաշըջիկներու պատմութիւնները կը յիշեցընէ. «Արք քաղաքաց . . ., որոնց բնակութիւնը թուչնոց թագաւորին՝ արծուին բունին պէս անմերձենայի Նիպուր լեռանց գագաթն էր, լուծիս տակ չնուաճեցան:», Յետոյ այսպէս կը շարունակուի. «Նիպուր լեռանց ստորտը վրանս հաստատեցի: Թիկնապահացս ընտիր գնդովն ու անինայ բանակովս անոնց վրայ յարձակեցայ իբրեւ հզօր ցուլ վայրի. լեռանց վիհերէն, արագասահ վտակներէն ու ցից լեռներէն դեսպակի մէջ նստած անցայ. ոտքով մագլցելով ելայ այն տեղերն, ուր դեսպակով ելլեն դժուարին էր. ուր-ի (տեսակ մ'այծեամ) մը նման երկնաբերձ սայրերն ելայ. հոն՝ ուր ծնկուրներս կուտան մը գտան հանդէշլու, ժայռերու վրայ

¹ Հովմէլ (Gesch. 436) ասոր հետ կը համեմատե Ժամանակակցական պատմութեան matPilaski (I, 29), բայց այս վերջինս հարկ է որ շատ աւելի դեպ ի արեւելք՝ դեպ բուն Ասորեստան դրուի. եւ հաւանականագոյն matPi-las-ki կարգացուելու է:

նստայ. ծարաւիս դէմ տկի պաղ ջուր խմեցի. լեռանց սայրերուն վրայ զանոնք հալածեցի ու զանոնք պարտութեան մատնեցի:», Եփրատայ արեւելեան եւ Ամգայ հիւսիսային կողմը գտնուող լեռանց՝ դրեթէ այսօրւան Մեհրաբ-գաղի ու Ալնիջի-գաղի տեղն է Նիպուր ու Պաղատա. Եփրատայ մէկալ կողմը սահմանակից էր կուսմուհի — կուսգենէ: Դըլատր՝ Նիպուրը Սորաբոնի (XI, էջ 142) Ութարոսը կը համարի. միայն թէ Ութարոս Երարատի արեւելեան մէկ ճիւղն է՝ դեպ ի Մարաստան, եւ այս պատճառաւ ալ այստեղ չի կրնար նկատողութեան առնուիլ. նմանապէս չի կրնար նկատողութեան առնուիլ Տոսպեան արձանագրութեանց Նիդո-ր-ն (Սէյս, No. LVI, 1; 4; 7; 8,) բաւական որ Սէյսի այստեղն «Ռուանդիլի քով» է բունը ուղիղ ըլլայ: Աւերջապէս այստեղ կիրհուի վրայ խօսուած առեն՝ Բ-ն-նի քաղաքն ետքը յիշուած Իւլէլէբէ-ն (Նիւրբուի մէջ) կիրճն ալ նկատողութեան առնելու է, ուր կիրքեան քաղաքներ կային: Այս կիրճին մէջէն կը հոսէր Լ-ն-ն գետը, որմէ առած է յայտնապէս Լուկիա քաղաքն իւր անունը: Բուլխանին զմեզ Տուր-Աբգինի կողմերը կը բերէ, եւ Լուկիա ալ այն բաղմաթիւ գետակներէն մէկը պիտի ըլլայ, որ հիւսիսէն գալով Տիգրիս կը վաղեն: Չկայ ամենեւին պատճառ մը՝ որ զմեզ արգարացընէ եթէ Հովմէլի (Gesch. 563) հետ Լուկիան Արամնիոյ հիւսիսային կողմը փնտռելը եւ եթէ Լուկիայի մէջ տեսնել ուղենք Արամնիոյ մէկ բաղուկը, որ Բորդենէ գաւառը կ'ոռոգէ եւ Պաղովտոսի քով Լիւկոս կը կոչուի: Բողբովին սխալ է Լուկիա գետակին հաւասար գնել զԱւերին-Չաբ, յուն. Լիւկոսը: Այս կարծիքին դէմ տես Տիլէ (Gesch. 181:) Բուլխանի կիրճին հիւսիսային բերանն էր Արդո-ր-ն:

¹ Delattre, Le peuple et l'empire des Médes Bruxelles 1883, էջ 71.

Բեւեբ (անդ 561) կ'ըսէ թէ գրեթէ հաստատուն է Արդուպայի՝ Նիրբուի արեւմտեան կողմը՝ Եփրատայ մտերն ըլլալը, «ապա թէ ոչ անմբռնելի կը մնար թէ ինչպէս կրնար Ասորենասիրպաղ Արդուպայի մէջ Հատեանց թագաւորին հարկն առնուլ, որ Եփրատայ արեւմտեան եղեբը կը բնակէր:»

Վինբլէր՝ (Altorientalische Forschungen, 2. Reihe, Bd. I, 122) իւր այն կարծիքը թէ Տուճուր, Նիպուր եւ Ուկկուր Կապպադովկիոյ մէջ՝ Հիլակու գաւառն ըլլան, ետ առած է (Untersuch., 192). սակայն յամենայն դէպս այս տեղերը Կապպադովկիոյ մտերն էին, այս պատճառաւ ալ՝ (Sanh. Const. 16 եւն) Տուճուրէ ետքն անմիջապէս Ուկկուր, Հիլակի եւ Տուրքարիմնու կը յիշուին: Վինբլէր (անդ, 192) Զէբէլ Զուդին Նիպուր լեռը կը համարի: Այս կերպով աւելի լաւ կը հասկըցուի Տիգրիսէն անցնիլն, որ անմիջապէս ասոնց կը յաջորդէ:

Առաջիկայով յառաջ բերինք Կիրճուի վրայ եղած ամէն նիւթ՝ սեպագրութիւններէն հաւաքելով. այս նիւթին վրայ յենլով՝ Կիրճուի եւ Նիպուր-Պաղատա լեռնագաւառին գրից նկատմամբ հետեւեալ եզրակացութեանց կը յանդիւր: Տիգրիսի հիւսիսային կողմը տարածուող լայնածաւալ դաշտն եւ Գիարբեկի արեւմտեան կողմէն մինչեւ Եփրատ ձգուող լեռնագաւառն ընդհանրապէս կը ներկայացընեն Ասորեստանցոց Կիրճուն ու Նիպուր-Պաղատան: Հարաւէն սահմանն էին Արամայեցոց Բիտ-Չամանի, Շուպրիա, Նիրդուսն եւ Նիրբու-Կաշիարի տէրութիւնները. Վանայ լճին եւ Ուրարտուի կողմէն այն վայրենի լեռանց շղթան, որ ընդհանրապէս Նաւանուամբ ծանօթ է. արեւելքէն՝ Ուլլուբա. հիւսիսային կողմանէ՝ Արամիաս. հիւսիս-արեւմտեան կողմը գտնուող Անդիտենէ-Հանձիթ նահանգը Կիրճուի մաս համարելու ենք: Կիրճու անունը պահուած է Καρχαρωράνի մէջ

(Ritter, Erdkunde XI, 151) եւ այսօրեան Կարճ (անգղ. Կարճ) անուամբ տեղւոյն անուանը մէջ: Կարճ այն տեղն է, ուր գտնուած է Ասորենասիրպաղայ կոթողը: Համեմատելու ալ է Ղրղ, որ Տալմուդի՝ մէջ կը գտնուի եւ դիբըն անձանօթ տեղ մըն է²:

Իբր յաւելուած հարկ է մանրամասն խօսիլ այստեղ Տիգրաթպիղեսեր Առաջնոյ արձանագրութեանց Կարճին (Կարճի?) վրայ: Տիգրաթպիղեսեր Առաջնոյ թագաւորութեան սկիզբները Կուրհեցիք իբր գաշնակից Կուճուհի Ասորեստա-

1 Neubauer, La géographie du Talmud, Paris 1868, p. 397.

2 Տալմուտի Ղրղը - զոր Նեոյբուէր արձանագրած է - համեմատելու նկատմամբ Նեոյբուէրէ ինչ կը գրէ. «Գժուարին է թէ Ղրղ Տալմուդի մէջ գտնուի: Տալմուդ Նիսիւրէ ԽՈՂՂՂՂ ձեւն ունի, ուստի տեղւոյն անունը Ղրղ կամ ՌՈՂՂՂՂ եղած պիտի ըլլայ: Վերջին ձեւն ապահով է արաբերէն كرخيني (ասիէ ասորերէն كرخيني): Այս տեղն Տալուկայի եւ Արբեղայի մէջտեղն էր. Եսկուս իսկ կ'ըսէ թէ ինքը նոյն տեղը՝ բարձր բլան մը վրայ տեսած է: Ուստի չի կրնար ըսուիլ թէ - Ասորեստանեայց Կիրճուին է: Սա ալ կայ որ յետասորեստանեայ ժամանակները Կարճ ձեւը պատճառ կ'ըլլայ միշտ քարը = «քաղաք» աչքի առջեւ ունենալու, որ շատ անգամ՝ սեռականով մը կամ առանց սեռականի իրրեւ տեղւոյ անուն (արաբացած՝ كرخ) կը գործածուի:» Ոոսա (Untersuch. 95) Զագրոս լեռանց Κάροχοι ըսուած ցեղը՝ հին ժամանակներն դէպ ի հիւսիս տարածուած Կուրհիներու Պացորդը կը համարի: Ասով կ'ենթադրուի թէ ճիշդ է Κάροχοι - Կուրհիներու նոյն ըլլալն եւ վերջնականապէս կը մերժուի Կուրուի մոլորեցուցիչ ընթերցուածը կամ ասոնց քրդերու հետ նոյն ըլլալը: Հմմտ. վերջնոյն նկատմամբ Marquart: Philologus 55, 231 ծան. եւ M. Hartmann: Bothan 90-96; - Rawlinson Նախ-Ի-Ուոուտամի արձանագրութեան Կուր-Կուր Գողուրիսի Κάροχοին հետ համեմատած է. Հմմտ. Spiegel, Die altpers. Keilschriften. (Յ-էլէ+է-Ու-լէլէ+):

նեայց բանականներուն դէմ պատերազմեցան, բայց յաջողութիւն չունեցան: Ասորեստանի թագաւորը՝ վերջէն Հարիա երկրին դէմ քալած ատենը՝ ստիպուեցաւ նախ «բազմաթիւ Վուրհեցոց», բանականները նորէն նուաճել. որոշիչ ճակատն Ազուտարգիշ լեռան վրայ տրուեցաւ: Քիչ մ'ետքն անգամ մ'ալ Վուրհեցիներն Ասորեստանեայց թշնամիներուն շարքին մէջ՝ այսինքն Վիրհուի եւ քանի մը սահմանակից գաւառներուն հետ կը տեսնենք: Քանի որ այս երկրին կամ ժողովրդեան անուան ընթերցման վրայ տիրող տարակոյտը փարատող ձայնական գրութիւն մը մէջտեղ չ'ելեր, ամէնէն բանաւորն է Վուրհի ընթերցուածն ընտրել, վասն զի ասորեստանեայ բազմաձայն նշանին սովորական եւ այս պատճառաւ ալ ամէնէն ընդունելի ձայնը չի է եւ ոչ թէ րի: Ասորեստանի լեզուին հմուտներէն սմանց Վուրհի ընթերցումը նախամեծար համարելուն դիտաւոր պատճառն այն է որ իրենք Վուրհիները նոյն կը դնեն Քրդաց աւազակ ու լեռնային ցեղին հետ. ցեղ մը՝ որ ամենահին ատեններէ ի վեր — դասականաց քով այս ցեղին անունն այլեւայլ փոփոխութիւններ կրած է — սեպագրաց Վուրտիներուն վերագրելի գաւառին՝ մէջ բնիկ է՝ այսինքն Բոհատանի մէջ՝ Վանայ ծովուն հարաւային կողմէն մինչեւ Միջագետքի անապատին եղերքները. բայց ասորի Քրդերը վաշկատուն վրանաբնակ կը բնակին Տիգրիսի եւ Վուրագ-չայի մէջերն եղած դաշտերն ու լեռները: Ինչպէս սեպագրերէն կը տեսնուի՝ կէտի

1 Այստեղ կը բնակին արեւմտեան Քրդերն. արեւելեանները Զագրոս լեռանց մէջ կը բնակին եւ տարածուած են — թէեւ քանի մը տասնեակ տարիներէ ի վեր — մինչեւ խորասանն Համոն. Spiegel, Iranische Alterthumskunde I, 356 եւն. Kiepert, Lehrb. der alten Geogr. էջ 80, եւ նորերս Sachau, Zeitschr. f. Assyriol. XII, էջ 52 («Տիգրաթպիղեսերայ Վուրհիները բնականաբար Γορδουαίοι են»):

մը մէջ ալ Վուրհի(րի)ք եւ Քրդերն իրարու նման են. երկուքն ալ վաշկատուն պատերազմաւոր ժողովրդեան պէս կ'ապրէին, որ սիրով կը մասնակցի դրացեաց արշաւանքներուն՝ իրեն իյնալի աւարին յոյսէն մղեալ: Ճիշտ ալ Վուրհի(րի)ք վաշկատուն ըլլալուն հաստատուն բնակութիւն եւ պետական կազմակերպութիւն չունէին: Այս տեսակետէն այլեւս բոլորովին անընդունելի կ'երեւայ ինծի Տիլէի (Gesch. 162) սա խօսքը «եւ ոչ տեղէ մը յայտնի է Տիգրաթպիղեսերայ անոնց (Վուրհեցոց) երկիրը հասած կամ անոնց քաղաքներէն մէկն առած ըլլալը»: Նմանապէս հարկ է մերժել Տիլէի իբր ենթադրութիւն ըսածը թէ Վուրտի (կամ Վուրհի) Վուրքիսի հետ նոյն ըլլայ: Քանի որ նորագոյն ձայնական գրութիւնը չեն ծանօթանար, Վուրհի նախնային հաւասար դնելը միայն նկատողութեան Քրդերն հաւասար ենթադրութեան մ'արժէքն ունի. Վուրհի արժանի ենթադրութեան ենթադրութեան իրարու հետ կապող կամուրջ մը կրնայ ըլլալ սա ենթադրութիւնը թէ Վուրհի, Վուրտի եւ Վիրհի մի եւ նոյն անուան երկրորդական ձեւերն ըլլան՝. բայց թէ հնութեան ատեն՝ այն գաւառը տիրող ոչ-սեմական բարբառին մէջ կարելի էր ձայնից այնպիսի փոփոխութիւն մը, զէթ մինչեւ հիմայ շատ դժուարին է ապացուցանել: Բայց թէ Վիրհու եւ Վուրհի անուանց մէջ աղերս մը կար՝ կրնանք բաւական ստուգութեամբ ընդունել, նամանաւանդ որ ընդունելու ենք Վուրհեցոց մասամբ Վիրհուի գեանոյն վրայ բնակիլը: Թերեւս Վուրհեցիք առանձին ցեղ մ'են, որմէ առած է Վիրհու երկիրն իւր անունը²:

1 Հոմմել (Gesch. 524) հարցական մ'աւելցնելով կ'ըսէ «Վուրքիացիք» (ըստ արտաբերութեան վերջին ժամանակաց՝ Քրդեր³):

2 ZDMG (Bd. 51, էջ 559) դեռ հիմայ ըստ տեսած չորրորդ տեարին մէջն բեւեբ կը գրէ. «Հագիւ կարելի է տարակուսիլ՝ Տիգրաթպիղեսեր Առաջնոյ քով (Col. II, 19)

4. Իշուլ, Աշու, Կոբէն, Կիւնի, Կուլ - շըլ -
 Կայլ, Կարգան - Ե - Միբնիս, Սուհի, Գիւնի,
 Տանբէ, Ամաշուբէ:

Արամէացոց տէրութեանց եւ ԿիրՏուի կցե-
 լով՝ նկատողութեան առնունք հոս ուրիշ քանի
 մ'երկիրներ ալ, որ անոնց մօտերն են՝ հիւսիսային,
 հիւսիս-արեւելեան, արեւմտեան, հիւսիս-արեւ-
 մտեան եւ հարաւ-արեւմտեան կողմանէ:

Իշուլ: Ասորնասիրպաղ Սիւբնատի ակնադ-
 բեր տեղն այս երկրին հարկն «արջառ, ոչխար եւ
 գինի», առնելէն ետքը՝ Կաշիարի գնաց: Իզալայի
 գինին յայտնապէս կ'երեւայ թէ Ասորեստանեայց
 ու Բաբելոնացոց առջեւ մեծ անուն ունէր. արդէն
 Կարգանի արտադրութիւնն ուրիշ երկիրներու
 գինիներուն քով՝ այս գինին Բաբելոնի Եսադիլ
 տաճարին տրուած նուէր մը կը ներկայանայ: Ամե-
 նայն ապահովութեամբ Իզալայ կրնանք Ամիսանոս
 Մարկեղղինոսի (ԺԹ. 9) Իզալային հետ նոյն համա-
 ըրիլ: Սովորաբար Իզալա կամ արաբ. Ջաբալ էլ-
 Իզալ ըսելով կը հասկընային այսօրւան Տուր-
 Աբդինը (= Կաշիարի) ամբողջ տարածութեամբ: 1
 Բայց արդէն Սոցին 2 այս կարծիքը տարակուսական
 համարելով՝ մտադիր ըրած էր որ Ասսեմանիի ծաղ-
 կաբաղ հրատարակած մատենագիրներն Իզալան
 սովորաբար Մծբնայ մօտերը կը գնեն եւ Բարհե-
 բրէոս ալ (Եկղ. պատմ. Ա, 83) Իզալ ըսելով կը
 հասկընայ Մերդինի չոր լեռը: Ասորեստանեայ սե-
 պագրութիւնք ալ կը սորվեցընեն որ Իզալա եւ

Երուած Կորնի(տ)եին Կերնիի հետ նոյն ըլլալուն վայր, 7
 Շատ հաւանական է որ Կորնի անունը Կերնիի մէկ եր-
 կրորդական ձեւն է. միայն թէ Կորնի երկիրն ու Կերնի
 երկիրը մասամբ միայն զիրար կը ծածկեն:

1 Այսպէս՝ Hoffmann, Syrische Akten persischer
 Märtyrer էջ 167 եւ Ritter, Erdkunde, XI, 150.
 2 ZDMG. XXXV, 238.

Տուր-Աբդին մի եւ նոյն բաները չեն. ինչու որ
 Ասորնասիրպաղ Իզալայէն կը մեկնի, որպէս զի
 Կաշիարի հասնի: Ուստի սեպագրերու Իզալան կըր-
 նանք Մերդինի կողմերը հասկընալ. ամենեւին զար-
 մանալի բան չէ այս երկրին հարկին՝ Տիգրիսի հիւ-
 սիսային կողմը Սուբնագի ակնադրեր տեղը՝ Աս-
 րեստանեայց թագաւորին յանձնուելը, վասն զի
 շատ սովորական է որ հեռաւոր երկիրներն որոշ տեղ
 մը կը բերէին իրենց հարկը, ուր թագաւորն աւելի
 երկայն ատեն դադար կ'առնուր. հմմտ. նմանօրի-
 նակ երեւոյթներ Չամուլայի, Կիւուրիի եւն մէջ:

Աշու: Հուզիրինայի մէջ Ասորնասիրպաղ
 Աշայի հարկն առաւ, որուն իշխանն էր Գիբիդա-
 տի: Ասկէ ետքն Հուզիրինայէ ճամբայ ելելով
 գնաց «առաւ Եփրատայ եղեբքները՝ դետն ի
 վեր» 1, թափառեցաւ Կուբուի մէջ եւ Հատտէի
 առջեւ՝ Աշայի եւ ԿիրՏուի քաղաքներն իջաւ: Հաւ-
 անականագոյնս «Եփրատայ եղեբքներ» ըսուածն
 Եփրատայ արեւելեան կողմը գնելու ենք՝ Մեհարբ-
 դաղի հարաւակողմը: Աշու՝ Կուբուի արեւելա-
 կողմն ու Արդնի հարաւակողմն էր, նմանապէս սահ-
 կողմն էր ԿիրՏուի եւ դէպ ի հարաւ մինչեւ
 Բիտ-Չամանի կը հասնէր. շատ ընդհանուր է
 եւ անորոշ «Հատտէի առջեւ» բացատրութիւնը՝
 ի մասնաւորի ԿիրՏուի համար: Աշայի արեւ-
 մտեան կողմը, Եփրատայ արեւելակողմը՝ այսօրւան
 Կիրվանշիմէն-գաղ ըսուած տեղերն է Կոբէն:
 Սէյս 2 ասոր հետ կը համեմատէ Տոսպեան ար-

1 Այսպէս թարգմանած է ամենէն լաւ՝ Delitsch,
 Handwörterbuch էջ 64. աշխարհագրական տեսակետ ըն-
 դունելի չէ այն մեկնութիւնն, որ կը արուի այս տեղւոյն՝
 ի KB I, 111:
 2 JRAS XIV, 396: «Գոսալ ընթերցուածը բոլորովն
 ապահով չէ: Կարելի է առաջին նշանը ուս համարելով՝
 Սոսա կարդալ: Հմմտ. D. H. Müller, Denkschr. d. W.
 Akad. d. Wiss. 36, 1888, II. Abt. էջ 14:

ձանագրութեանց (No. XXXIII, 4; 10) գրություն: Բիչ մ'աւելի գէպ ի հարաւ՝ Հատեան տերութեանց սահմաններուն կից՝ փնտռելու ենք Հռոդերէն, ուր՝ բաց ի Աշշայի վերոյիշեալ Գիրիգատի իշխանէն, Սալլայի իտաի եւ Կուճմուհի Կատաղիւ իշխաններն իրենց հարկը յանձնեցին: Հուզիրինա Կիւտի երկրին մէջն էր¹: Լեման (Zeitschr. f. Assyr. IX. 88) ասոր հետ կը նոյնացընէ Պլինիոսի (VI, 26; 41) Cephentian, Ստեփանոս Բիւզանդացոյ *Κηφῆνες*: Խաղդիք իրենց իշխանութիւնը գէպ ի հարաւ-արեւմուտք տարածած ատեն Կիպանի երկիրը նուածեցին. սն կ'ախարկէ Ստեփանոս Բիւզանդացոյ սա՛ խօսքը. Χαλδαίοι (հօս՝ Խաղդիք) οἱ πρότερον Κηφῆνες. Հարաւ-արեւմուտքէն սահմանակից էին Հատեանց՝ բաղմաթիւ լայնածաւալ տերութիւնները. հարաւ-արեւելքէն՝ Արամէացոց երկիրները, որ գաղթած կը բնակէին Կարաջադաղի կողերը եւ ի Տուր-Աբդին, Միջագետաց ամայի դաշտագետնոյն եղերքներուն վրայ, բայց ամէնէն աւելի Հաբուրի ու անոր բազուկներուն ջրարբիտեղերը: Արամէացիք Հատեանց երկիրներէն մինչեւ Սիջար լեռները տարածուած էին. սեպագրաց ծանօթ է այսպիսի արամէացի նահանգներու բազմութիւն մը, ինչպէս Բեդ-Հաբեդ(ը)-նէ, Գոր-դիկանն, Ը-ն-ն, Սերէն, Սորդէն, Հինդանն, Ս-նէ,

¹ Սա՛ ալ յիշելու է որ Marquart (Philologus 55, 236) *Κηφῆνες* ըսուածները կը տեսնէ Եգիպտական արձանագրութեանց Կեֆո- կամ Կեֆե ըսուածներուն մէջ, զորոնք Վ. Մ. Միւլլեր (Asien und Europa nach altägypt. Denkm. 338 եւն) Կիլիկիա կը փոխագրէ. նոյն տեղը կը պարզաբանէ *Κηφῆνες* ըսուածներուն եւ Պերսեոսի աներին՝ Կեֆեոսի մէջ եղած աղբրը: (Յ-եւէէ+է- Ո-դէէ+է+):

² Լեման. ասոր վրայ Գեւրջի քով (Par. 263 եւն) գտնուած հատուածը, որ շատ աւելի կրնար ընդարձակուիլ՝ այն ատենէ ի վեր՝ սեպագրաց հիւսիսային Ասորոց այն նահանգներուն վրայ մատակարարած նորագոյն նի. թերով:

Լ-ի, որոնց վրայ մանրամասն խօսելու դիտաւորութիւն չունիմ:

Նալ ու շրջակայք: Մէկ կողմանէ Կիրհու եւ Ուլլուբա Նալի «ստորոտն» էին, մէկալ կողմանէ Նալի երկայնութեանը կամ անոր երկրորդական ծիւղերուն վրայ էին ուրարտեան ամբութիւնք: Անուանագիր ցանկը Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի Նալ լեռներն ըրած արշաւանքը 736ին կը դնէ: Ասորեստանցիք Նալ ըսելով կը հասկընային՝ Վանայ ծովուն հարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուող լեռնագաւառը, որ Ուրարտուն Կիրհուի գաշտէն կը բաժնէր:

Ուլլուբան դնելու ենք Նալի սահմաններուն մէջ կամ աւելի ծիղը Նալի հարաւ-արեւմտեան կողին վրայ՝ Կիրհուի արեւելակողմը, Կաշիարիի հիւսիսային կողմը, գրեթէ Եեղեջանէ-տու եւ Բիտլիս-չայ գետերուն մէջտեղը: Արդէն Ասորեստանի վրայ կը պատմէ, որ ինքը Ագգոււնուն, Ուլլիբան, Արբակին եւ Նիրբէն առած ու աւերած է: Սաղմանասար Բ. ի ժամանակ ալ՝ 829ին արշաւանք մ'եղած է Ուլլուբայի վրայ: Անուանագիր ցանկին վրայ հիմնուելով՝ 739ին գնելու ենք Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի արշաւանքը, որուն միջոցին, ինչպէս խեցե-տախտակ արձանագրութիւնը կ'ըսէ, Ուլլուբա երկիրն ու Կիրհու՝ ամբողջ տարածութեամբ նուաճուեցան: Մտադիր ըլլալու է որ Tig. Pl.-I Ի մէջ Ուլլուբա Ուրարտուի քովն է եւ Pl.-I Իի մէջ կ'ըսուի թէ «Ուլլուբա եւ Կիրհու Նալի ստորոտն» են: Տիգրաթպիղեսեր Գ. Ուլլուբայի մէջ Աշ-րէիկ-շ(շ) քաղաքը հիմնեց եւ պատերազմի ատեն բռնած գերիները հօս բնակեցուց: Բիչ մը յառաջ յիշուած Աֆո-նո- բնականաբար Կիրհուի (կամ Արբակիի), Կաշիարի-Նիրբուի եւ Ուլլուբայի մօ-

¹ Լեման. Rost, Die Keilschrifttexte Tiglath-Pileasers III, p. XXVII.

տերն ըլլալու է. նմանապէս այս տեղերն ըլլալու է
 Իւլիոսի, զոր Տիգրաթ պիղեսեր Գ. Նալի եւ Ուլու-
 բայի մէջտեղը կը յիշէ: Ասորեստանեայց թագա-
 որն Իլիմաթի մէջ իւր արքունի արձանը կանգնել
 տուաւ: Նալ լերանց մէկ մասին մէջ փնտուելու
 ենք Գալէ երկիրն ու Ուլիոս նահանգը: Գալիէ շատ
 լեռնոտ կը ստորագրուի: «Անհարթ արահետներէն,
 դժուարին լեռնաղիներէն, որ ամէն լերանց առ-
 ջեւ ձգուած էին, իմ արքունական նախնիքներէս
 ոչ որ անցած էր, կ'ըսէ Սանհերիբ: Ասորեստա-
 նեայց այս թագաւորին ետ դարձած ասե՛նք՝ Մա-
 նիակ իշխանն իւր գլխաւոր քաղաքէն՝ Ուկկուէն
 փախաւ: Ուկկու եւ ուրիշ 33 քաղաք պաշարուելէ
 ետքն առնուեցան: Ասորեստանցւոց բանակն ար-
 քունի գանձն աւար առաւ, երկիրն բնակիչները
 գերեց եւ էշ, արջառ ու ոչխար առաւ տարաւ:
 Սանհերիբի արձանագրութիւններն անուամբ յա-
 ռաջ կը բերեն Գալիէի լեռներէն երկուքը՝ Ուլի-
 եւ Աւարոս: Ասորեստանցւոց բանակը քիչ մ'ատեն
 այս երկու «ասեղ լերանց» ստորոտը մնաց: Ինչպէս
 ըսինք, երկիրն գլխաւոր քաղաքն էր Ուլիոս: Նա-
 մակներու մէջ շատ ստեպ կը յիշուի այն նահանգը,
 որուն մէջն է այս քաղաքը: Ուրարտուի մէջ եւ
 Ուրարտուի քով կատարուող դէպքերուն վրայ տե-
 ղեկութիւն տուող այս նամակներուն մէջ կը գրուի
 Ուլիոս, Ուրարտու, Ման, Գամիր ու Մուզասիր: Այս
 երկիրներուն անմիջապէս քովն ըլլալու են Գալիէ
 եւ Ուկկու, ըսենք՝ Վանայ լճին արեւմտեան կողմը՝
 Բաղիշու, Խանդուշ ու Նիմրուդ լերանց մէջ. ասով
 շատ լաւ կը միաբանի՝ Սանհերիբի Գալիէ յարձա-
 կելէ յառաջ՝ Նիբուր երկիրը (Մեհրաբ-դաղ) դա-
 դար առնուլը: Սանհերիբ վերջին տեղը պատերազ-
 մը լմնցնելէն ետքը՝ ԿիրՏուի դաշտը կտրած ու
 Գալիէ հասած ըլլալու է:

Հարաւէն Բիտ-Չամանիի եւ Տիւսիսէն Ինդիի
 մէջտեղերը՝ Իգիլի լեռնուտ շըջակայքը դնելու ենք

Նա՛մրանոս եւ Միւրճիոս նահանգներն, որ իբր վայ-
 րենի լեռնաշխարհ կը նկարագրուին: Հիւսիսային
 կողմանէ Ինդիի կը կցեր Սա-ճի կամ Սունի եր-
 կիրը: Հմմտ. 5 եւ 2 տառերու փոփոխութեան
 համար՝ Միկտիարա եւ Նիկտիարա: Սաղմանասար
 Բ. Ինդիէն մեկնելէն եւ Արամիան անցնելէն ետքը՝
 այնտեղ հասաւ: Բոլոր երկիրն ամբողջապէս առ-
 երելէն ետքը՝ Գաիանի «իջաւ»: Սեւ կոթողը
 Սուհնին Ալգիի եւ Գաիանիի մէջտեղը կը դնէ:
 Lay. 12, 19 Ինդիի եւ Մեւլդիի մէջտեղ: Այս եր-
 կիրն ամէնէն կարեւոր քաղաքն էր Ուլիոս, որ
 ամբութիւնն էր Սուուա՝ «իշխանին»: Սուհմէ Ին-
 դիի հիւսիսային ու Գաիանիի հարաւային կողմն
 էր՝ ուստի Արամիոյ հիւսիսակողմը՝ Բալուի եւ
 Քարբերդի մէջտեղերը՝ այսօրւան Ճեհարի կամ
 Գերսիմի մէջ. — Ամէնէն աւելի յարմար տեղն հոս
 է Գաիանիի վրայ խօսելու:

Գաիանի: Այս երկիրը Նայիրիի 23 երկիրնե-
 ռուն ցանկին մէջ ամէնէն վերջինն է: Նայիրիի իշ-
 խաններուն Տիգրաթ պիղեսեր Առաջնոյն հպատա-
 կելէն ետքը՝ հարկ եղաւ մասնաւոր կերպով Գաի-
 անիի Սենի անուն թագաւորը նուաճել: Սաղմա-
 նասար Բ. թագաւորութեանն երրորդ տարին
 Սուհմէ Գաիանիի իջաւ եւ Գաիանին առնելէն
 ետքը Ուրարտու (Արգաշիու) գնաց, թագաւորու-
 թեանը 15^ր տարին ընդհակառակն Ուրարտուէն՝
 Եփրատայ աղբերակունքէն՝ Գաիանի եկաւ, որուն
 Ասիա՝ անուն իշխանը հարկ տուաւ՝ ձի: Շատ յարգի
 են հետեւեալ տեղեկութիւնները՝ Ultu Enzite adi
 Daiaēni, ultu Daiaēni adi... Ištu Melidi, adi
 Daiaēni, ištu Daiaēni adi Arzaškun, եւ «Նայ-
 րիի ընդարձակ երկիրները՝ Նիմմէ մինչեւ Գաիա-

1 Նոյն անունն ունէր Սաղմանասար Բ.ի ատեն Կիր-
 զանի մէջ տիրող իշխանը:

2 Հմմտ. A-sa-a-u, որ Կիրզանի իշխաններէն մէկուն
 անունն է:

ենի եւ վերին ծով:» Գաիանի Ասորեստանեայց առջեւ Նայիրիի երկիրներուն ամէնէն հիւսիսայինն ու ամէնէն հիւսիս-արեւմտեանն է եւ այս պատճառաւ ալ կը հակադրի Նիմմէի, որ ամէնէն արեւելեանն է: Տիգրաթպիղեներ Առաջնոյն երկիրներու մեծ ցանկին մէջ ամէնէն ետքը կը յիշուի: Գարձեալ արձանագրութեանց ի վկայութիւն կոչուած տեղերէն կը տեսնուի որ Գաիանին փնտռելու ենք Արսանիա-Մուրադ-չայի հիւսիսային, Ուրարտուի արեւմտեան կամ հիւսիս-արեւմտեան, Մելիդի արեւելեան կամ հիւսիս-արեւելեան, Սուհմէի հիւսիսային կողմը: Ուստի կը մղուինք Երզնկայի ու Կարնոյ մէջ եղած դաշտը, ուր եւ Աանեան սեպագրաց մէջ ստէպ յիշուած Գիաունին գնելու ենք: Արդէն Սէյս (JRAS XIV, 399) այս Գիաունին ասորեստանեայ Գիանիի հետ նոյնացուցած է: Կարելի է թէ այս երկիրն արեւելեան կողմանէ Կարնէն քիչ մ'ալ անդին տարածուած ըլլայ, ինչպէս Բելք (ZDMG 51, 560) կը հետեւոյնէ ժայռի արձանագրութեանէն (Սէյս N°. XXX), զոր Մենուաս իւր «Գաիաուս երկիրն մէջ» կատարած յաղթութիւնները դովաբանելու համար կանգնել տուած էր՝ Գէլիբաբայի (Կարնէն օրւան մը ճամբայ՝ դէպ ի արեւելք) մօտերը՝ Տիգրիսի վերին կողմը: Սէյս՝ Գիաունեցոց բնակավայրը քիչ մ'աւելի դէպ ի հարաւ՝ Մանաղիերտի մօտերը կը գնէ:՝

1 Անդ, նմանապէս Հոմմէլ, Gesch. էջ 636, ծան. 3:
 2 Թէ Τάοχοι (Հյ. Տայք) ըսուածներն Ասորեստանեայց եւ Նախասայոց արձանագրութեանց Գաիա(ենի) = Գիա(ունի) ըսուածներուն հետ առնչութիւն մ'ունին, ինչպէս Բելք (Belek und Lehmann, Chald. Forsch. Nr. 5: Verhandl. der Berl. Anthropol. Gesell. 1896, p. 320) կ'ընդունի, նկատողութեան լեմ առնուր: Քսենոփոն (Արշ. Գ. է. 1) գիտէ թէ Τάοχοι ըսուածները Բուն Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան սահմաններուն վրայ՝ Պնտոսի ժողո-

Գաիանի, Սուհմէ, եւ Էնդի նահանգներուն, որոնց վրայ խօսեցանք արդէն, նմանապէս եւ Ուրարտուի մօտերը գնելու ենք Տուն-Քէն: Տիգրաթպիղեներ Ա. այս երկիրը կը յիշէ իւր նայիրեան երկիրներու ցանկին մէջ՝ Նիմմէի եւ Տուալիի մէջ տեղը: Սաղմանասար Բ. Սուբնատի աղբիւրներէն գալով Տունիբունիի կրճերէն Ուրարտու կը մտնէ: Հաւանականագոյնս այս կրճերը Ներջիիի հիւսիսակողմն էին եւ այսօրւան Գուլպ լեռնային երկրէն Ուրարտու (Տարոնոյ դաշտը) կը հանէին. ստով մերձաւորապէս կ'որոշուի Տունուբէ-Տունիբունիի դիրքը: Եզդիպտական ցնադիրներուն մէջ հանդիպած Նահարինայի Տունեպը՝ Հալէպի մօտերը՝ անկարելի է մեր Տունուբէին հետ յարաբերութեան մէջ գնել, քանի որ Տունուբէ եւ Տունիբունի նոյն են. եթէ այս պարագան ալ չըլլար՝ դարձեալ այնու անկարելի է, որ ուրիշ դժուարութիւններ ալ կան: Նայիրիի մէջ Ուրարտուի սահմանին վրայ քաղաք մըն է Ամաշու-Քէ՛ կրճով մը, զոր գործածած է Սաղմանասար Բ. Արսանիայէ անցնելէն ետքն՝ Ուրարտու արշաւած ատեն: Հաւանականօրէն այս կիրճը Տունուբէի կրճէն աւելի հիւսիսային էր՝ թերեւս այսօրւան Գինդ լեռնանահանգին մէջ՝ Գուլպի հիւսիս-արեւմտակողմը:

Վուրդ մըն են, ուր այսօր ալ Տուաս(Տուս)կերտ մը կայ, որ «Տուոյի քաղաք», ըսել է: Ուստի Գաիանացիք մեկալ ժողովրդոց (Տիբարացոց, Մոսբացոց) պէս՝ յնթադրու ժամանակաց նորանոր ազգերու գալովը՝ դէպ ի հիւսիս մղուած են:
 1 Tiele, Gesch. 163.

Գ.

Վանայ եւ Ուրմիա լճերու մէջտեղն եւ այս լճերուն հիւսիսային կողմը գտնուող երկիրներ:

1. Ուրարտու, Մուշախի եւ Կանի մը շրջակայ գոտիներ:

Ա. Ուրարտու: Սեպագիր արձանագրութիւններու Ուրարտուի նկատմամբ մատակարարած նիւթը մերձաւորապէս հետեւեալն է:

Ուրարտու անունն առաջին անգամ Ասոր- նասիրպաղայ քով կը յիշուի, որ ինք զինքը "Սուբ- նատի աղբիւրէն մինչեւ Ուրարտու գտնուող երկիրները նուաճող" կ'անուանէ: Սաղմանասար Բ. շատ անգամ Ուրարտուի վրայ արշաւած է: Թագաւոր ըլլալուն պէս՝ Հուբուշկիայէն Ուրարտու անցաւ եւ՝ բաց ի երկրին Արամէ իշխանին Սուգու- նիա ամրոցէն՝ շրջակայ 14 քաղաք առնելէն ետքը "Նայիրիի ծովն" իջաւ: Դարձին՝ վերջին տեղէն Գուզան (Վիրզան) եկաւ: Թագաւորութեանն եր- րորդ տարին Սաղմանասար Գաիաննիէ Ուրարտու մտաւ: Արամէ Թագաւորն Ադգուրի բռնած լեռ- ներու մէջ՝ արիւնահեղ ճակատի մը մէջ յաղթուե- ցաւ եւ իւր մարդիկներէն 3400 հոգի կորսնցուց: Ասորեստանցւոց բանակին բրած աւարն էր մեծաւ մասամբ "պատերազմի կառք, ձի, նժոյզ, չորի եւ ցուլ": Արամէ անմատչելի լեռները փախաւ, իսկ Սաղմանասար "վայրի ցուլն պէս", անոր երկիրը "կոխկռտեց", ու "աւերակ դարձուց": Այս ար- շաւանքին ատենն էր, որ Ասորեստանցւոց Թագաւ- րոր կարգաւ Արդաշկուն, Երիտիա լեռն եւ Արա- մայէ ու Չանդիունա քաղաքները շոշափեց: Կո- թող-արձանագրութիւնը (I, 57) բաց մ'ունի, որմէ սաչափը միայն կ'իմացուի թէ Սաղմանասար

Չանդիունայէն ուրիշ ուրարտեան քաղաք մը մտաւ, որուն անունը՝ կոտրած ինկած է. այս քաղաքին իշխանը "կառքի ձի, արջառ եւ ոչխար" հարկ տուաւ: Ճամբունաշարունակութիւնը դէպ ի Նայիրեան ծով եւ Վիրզան՝ կը նոյնանայ Սաղմա- նասարի՝ Թագաւորութեանը սկիզբն բրած արշաւ- անքին ատեն բռնած Ճամբուն հետ: Այստեղ նշա- նակելու ենք դեռ երեք արշաւանք ալ՝ Արամէի դէմ՝ իւր Թագաւորութեանը տասներորդ եւ մե- տասներորդ տարիները: Վերջին արշաւանքին ա- տեն Ասորեստանցւոց բանակն ուրարտեան 100 քա- ղաք առաւ: Արամէ իւր լեռնադաւառին Թագրս- տոցներուն մէջ ամուր պպատանարան մը փնտռեց ու գտաւ: Սաղմանասար Թագաւորութեանը 15^ր տարին Տունիբունիի կրճէն Ուրարտու մտաւ: Արամէի քաղաքները նուաճուեցան, որոնք ասկէ մինչեւ Եփրատայ աղբիւրը կը գտնուէին: Կոթողը համառօտիւ իբրեւ նոյն տարւան մէկ դէպքը կ'ար- ձանագրէ արշաւանք մը դէպ ի Տիգրիսի եւ Եփ- րատայ աղբիւրը. ինչպէս յառաջ պայցուցած եմ (էջ 12), այս արշաւանքով հասկըցուածն է Նոյ- (էջ 12), այս արշաւանքով հասկըցուածն է Նոյ- իրի եւ Ուրարտու: Երբ Սաղմանասարի Թագաւ- րութեան վերջերը՝ դարձեալ Ուրարտուի դէմ մղուած պատերազմներ կը յիշուին, այս միջոցին Արամէի գահին վրայ նստողն է Սեդուրի: Սեդու- րիին յաղթեց Տուրտան Գաիան-Աշուր, որ Բիա- Չամանիէ դարով եւ Արամիան անցնելով՝ Ամ մաշտուրիի կրճէն Ուրարտու մտած էր: Չորս տարի վերջը՝ (13^ր դար-ին) Ասորեստանցւոց նոյն զո- րապետը Հուբուշկիայէն ու Մուզասիբէն անցնելով՝ Ուրարտուի ամրոցներուն վրայ արշաւեց եւ 50 քա- ղաք կորստելէն ետքը մնեիր դարձուց: Անուանա- զիր ցանկն ալ կը յիշէ այս արշաւանքը: Տարա- կոյս չկայ որ Ուրարտուի դէմ եղած այս բազմաթիւ

..... միայն կը կարգացուի:

արշաւանքներուն արդիւնքն էր լոկ Ռւրարտեան իշխանութեան առժամանակեայ տկարացումն եւ այս երկրին վերաբերեալ այլեւայլ զաւառներու ի հիմանց աւերումը. ոչ Սաղմանասարի եւ ոչ ալ անոր անմիջնորդական յաջորդին ատեն կը նշմարուի Ասորեստանեայց «յաղթութեանց» մնայուն եւ որոշեչ արդիւնք մը. — մեր աղբիւրներուն միակողմանիութեան պատճառաւ ալ անկարելի է այս յաղթութեանց սրչափ արժէք ու ստուգութիւն ունենայլը հաստատել: Ասկէ սկսեալ մինչեւ Տիգրաթպիղեսեր Գ. եւ Սարգոն՝ անդադար ածելու վրայ է Ռւրարտուի զօրութիւնը: Ռւրարտուն է որ կ'ըլլայ Ասորեստանեայց ամէնէն վտանգաւոր ախոյեանը:

Սամիրաման Բ.ի սպարապետը՝ թագաւորին արշաւանքին երկրորդ տարին զէպ ի «արեւմտից ծովը» (Վանայ լիճ) արշաւեց եւ այն տեղ ի մէջ այլց Ռւշպինայի 11 ամրոցներն ու 200 քաղաքները նուաճեց, «անոնց պատերազմողները մեռցուց, անոնց աւարը, ստացուածքն ու ինչքը, անոնց ստուածները, որդիքը, աղջիկները վարեց տարաւ, անոնց քաղաքները կործանեց, աւերեց ու այրեց»: Բելք՝ իրաւամբ Ռւշպինան Ռւրարտեանց Իսպուրինիս թագաւորը — Սարգուր Բ.ի որդին — կը համարի. կարծիք մը, որ մեծապէս կը համաձայնի ասորեստանցի ու վանեան իշխաններուն ժամանակադրութեան:

Ժամանակակից աղբիւրներու պակասութեան պատճառաւ՝ Սամիրաման Բ.է մինչեւ Տիգրաթպիղեսեր Գ. եղած միջոցին համար ստիպուած ենք մի միայն անուանագիր ցանկին անբաւական տեղեկութեանցը դիմել: Անուանագիր ցանկը Սաղմանասար Գ.ին (783—873) կարծատեւ թագաւորու-

թեան ատեն վեց արշաւանք կը գնէ զէպ ի Ռւրարտու՝ 781, 780, 779, 778, 776 եւ 774 տարիներուն եղած. տարակոյս չկայ որ այս արշաւանքներն աւաղակ խմբերու ասպատակութիւններ են լոկ, անոր համար Ասորեստանցիներուն կողմանէ սարքուած, ինչպէս բանաւորապէս կրնանք ենթադրել, վասն զի Սաղմանասարի մահուընէն ի վեր Ռւրարտու իւր գլխաւոր ախոյեանը տկարացրնելու ամէնէն յարմար միջոցը համարած էր՝ Ասորեստանի զէմ ուղղուած ամէն ասպատակական շարժման յայտնի կամ գաղտնի օգնել: Տարակոյս չկայ որ արեւելեան կողմն Ռւրարտուի իշխանները ձեռնառու էին սահմանակից երկիրներուն՝ Հուբուշկիոյ, Մանի եւն ասպատակութեանց մեծադոյն մասին: Բայց ի մասնաւորի իրենց մտադրութիւնն ուղղած էին արեւմուտք, ուր մէկ կողմանէ Ասորեստանի նախկին թագաւորներուն՝ Նայիրիի երկիրներուն մէջ հաստատած ասորեստանեայ գաղթականութեանց կարելի եղածին չափ փնտսելու կ'աշխատէին եւ մէկալ կողմանէ Ասորեստանի զէմ բուական յաջողութեամբ դաւ կը նիւթէին հիւսիսային Ասորիքի եւ Փոքր Ասիոյ այն տէրութեանց մէջ, որոնք Ասորեստանի իշխանութեան տակ էին: Քաղաքական պայմաններն ու զիրքն արտաքոյ կարգի վտանգաւոր կերպարանք մ'առած էին Տիգրաթպիղեսեր Գ.ի ատեն: Ասորեստան եւ Ռւրարտու իրարու դէմ սաստիկ կռուեցան՝ երկու արշաւանքով (743 եւ 735). այս արշաւանքներով որոշեչ յաջողութիւն ունեցաւ Ասորեստան, բայց Վանայ, երկրին որտեղ անառիկ ամրոցը արդելեց՝ ուրարտեան իշխանութեան վերջնական նուաճումը: Տիգրաթպիղեսեր Գ. 743ին հիւսիսային Ասորիքի Արպաղ ասպտամբ քաղաքը պաշարելով զբաղած էր, երբ լուր առաւ թէ Ռւրարտուի Սարգաւրի իշխանը Նայիրի կամ թերեւս նոյն իսկ բուն Ասորեստան ասպատակել կը սպառնայ: Այս լուրը պատճառ

1 Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellschaft, 1894,

եղաւ պաշարումը վերցրնելուն: Անմիջապէս դէպ ի Տիւսիս յառաջացաւ եւ յաջողեցաւ՝ Հատեանց (Մեղիդ, Կուժմուհ, Գուրգում եւն) բանակներովն ստուարացած ուրարտեան զորութիւնը ջախջախել՝ Կուժմուհի մասը կազմող Կիշտան ու Հալպի երկիրներուն մէջ: Ասորեստանցւոյ՝ այս յաղթութենէն ուրիշ օգուտներ քաղած ըլլալուն վրայ տեղեկութիւն չենք գտներ: 743—38 ժամանակամիջոցը գրեթէ ամբողջապէս Ասորիքի եւ Փիւնիկի դէմ ձեռք առնուած պատերազմական գործողութիւններով (պաշարումն եւ առումն Արպադայ եւն) լեցուած է: Կրնանք հաստատապէս ընդունիլ թէ «արեւմտեան երկրին», ապստամբական շարժումներն Ուրարտուէն օգնութիւն կը գտնէին ու կ'արծարծուէին: Տիգրաթպիղեսեր Գ. մարական ապստամբ գաւառները նուաճելէն (737) ետքը միայն ժամանակ գտաւ՝ Ուրարտուի դէմ մեծ արշաւանք մ'ընելու (735), որուն համարձակած չէր իւր առաջին արշաւանքով (743) տարած յաղթութենէն ետքը, անշուշտ նկատելով որ իւր բանակներն ալ տկարացած էին այն ատեն: Հայոց անդրնդաշատ լեռնաշխարհին դէմ ձեռնարկուած այս արշաւանքը տարակոյս չկայ որ Ասորեստանի պատերազմաց պատմութեան ընծայած ամէնէն նշանաւոր գործառնութիւններէն մէկն է, նկատելով որ այս արշաւանքին ատեն թագաւորն Ուրարտուն «վերէն մինչեւ վար», կամ «60 կրկնաժամ ցամաք», թափառեցաւ: Սարգաւրի՝ Տիգրաթպիղեսերայ պաշարած Տուրուշպաքաղաքը փակաւ: «Անոր բազմաթիւ մարդիկները — այսպէս կը խօսին կուսձոյ երկու արձանագրութիւնները — անոնց դռներուն առջեւ սպաննեցին», անշուշտ ասով քաղաքին պարիսպներուն առջեւ տրուած ճակատ մը եւ կամ՝ պաշարուած ուրարտացի բանակներուն դուրս ելլելու փորձ ըրած ատենը տեղի ունեցած այլեւայլ խառնուրդները կ'ակնարկուին: Արձանագրութիւն-

ները կ'ըսեն թէ այս արշաւանքին արդիւնքն եղաւ՝ Էնդլի եւ Ուրարտուի շատ մը քաղաքներուն Ասորեստանցւոց անցնիլը: Մեծապէս նպաստած է Լէմանի Tiglathpileser III. und Sardur von Urartu (Chaldische Forschungen, Nr. 6 f Verh. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1896, S. 321—27) ուսումնասիրութիւնն ամբողջապէս ըմբռնելու՝ Հայաստանի Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի հետ ունեցած յարաբերութիւնը ցուցնող սեպագիր տեղեկութիւնները, որոնց ժամանակագրական հաստատութիւնը՝ տարեգիր արձանագրութեանց աղճատ վիճակին ու գովասանաց արձանագրութիւններուն անորոշութեան բերմամբ՝ կրնար մասամբ միայն անուանագիր ցանկէն առնուիլ:

Ուրարտուի Տիգրաթպիղեսեր Գ. է կրած պարտութիւններն սրչափ ալ ծանր էին, սակայն, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, շուտով վրայ եկաւ եւ այնպէս ծաղկեցաւ որ Սարգոնի թագաւորութեան սկիզբներն Ուրարտու իւր զորութեան զենիթն էր հասած: Այս երկու պետութեանց մէջ ծագած վերջին ու մեծ որոշիչ պատերազմին մէջ Ուրարտու այնպէս չարաչար յաղթուեցաւ, որ ալ այնուհետեւ երկրորդ կարգի տէրութեանց շարքն անցնելով՝ չէր կրնար Ասորեստանի վտանգ սպառնալ: Սարգոնի ատեն տեղի ունեցած պատասխանաբար արձանագրութեանն երրորդ տարին՝ գերեթափութեամբ պատժեց Սուկկա, Բայլա եւ Աբիտիկնա քաղաքները, վասն զի ասոնք Ուրարտուի Ուրաս իշխանին հետ դաշնակցութեան մէջ էին մտած: Սարգոնի իշխանութեան վեցերորդ տարին՝ Ուրաս Ասորեստանի դէմ ուղղուած մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Կարալուի, Չիկիրտուի եւ Մանի հետ (այսպէս տարեգիր արձանագրութիւն-

ները), նմանապէս Ուիլհելմի, Միսիանդիի, Տաբալե եւ Մուշկացւոց հետ (ըստ Խորասաբադի արձանագրութեան): Ման քիչ ատենէն ստիպուեցաւ Սարգոնի հպատակիլ. այս պատճառաւ Ուրաս՝ Մանէն դասալքութեանը համար վրէժ լուծելու դիտմամբ՝ Ասորեստանի թագաւորին իշխանութեանն եօթներորդ տարին մանեան 22 քաղաք առնելով թագաւորութեանը միացուց: Յաջորդ տարին՝ հիւսիսային եւ հարաւային երկու ակոյցեան պետութեանց մէջ որոշեց մեծ ձակատ մը տեղի ունեցաւ Ուաւշ լեռը: Ուրաս բոլորովին ջախջախեցաւ: Սարգոն գերեց 260 (Խորասաբադի արձանագրութեան համաձայն՝ «250») շէր շահաւորեալ տէր թագաւորացի, «200 հոգի անոր աղգականներէն ու անոր հեծելազորքը», իսկ ձակատէն ետքն Ասորեստանցւոց բանակը Ուրասի պետութեան մասը կազմող 8 գաւառներուն 55 պատնիշապատ քաղաքներն ու 11 ամուր բերդ առաւ: Ուրաս այս ձախող ձակատամարտէն ետքը միաձի փախաւ եւ՝ լսելով որ Սարգոն Մուզասիրն ալ նուաձեր է, որ իւր դաշնակիցն էր, յուսահատած ինկաւ իւր դաշնոյն վրայ: Ուրասի յաջորդը՝ Արգիստիս, ինչպէս Խորասաբադի արձանագրութիւնը կ'ըսէ (113), Ասորեստանի ու Կուժմուհի մէջ ծագած պատերազմին ատեն՝ վերջնոյն կողմն էր: Սղոցածոյ արձանագրութիւնը (B, c, 12—26) պահած է մեզ Սարգոնի Ուրարտուէն հարկ առած աւարկաններուն մէկ երկայն ցանկը, թէեւ քիչ մը վնասուած. այս ցանկին մէջ հանդիպող ականց եւն անուններուն մեծագոյն մասը դեռ մեզի անծանօթ է:

Սարգոնի ժամանակէն են այն պաշտօնական լուրերը (K. 194, 1080 եւ 5464,) զոր գրած են Սանհերիբ թագաժառանգն, որ Ուրարտուի սահմաններուն վրայ զօրապետ ըլլալով՝ այն տեղերը հաստատած էր իւր բնակութիւնը, եւ ուրիշ բար-

ճրատիճան պաշտօնակալ մը: Հաւանականագոյնս նմանապէս Սարգոնի ժամանակէն են Knudtz. Nr. 48 եւ 49 եւ Rm 2, 2. — Որոշ չենք կրնար ըսել թէ 705ին գրուած Պահիրբելե գրութիւնը (Sm. 760) Սարգոնի վերջին օրերէն են թէ Սանհերիբի թագաւորութեան սկիզբներէն: Թերեւս վերջին թագաւորին՝ ժամանակէն է K. 574 գրութիւնը, որուն մէջ գաբբուանա Աշուր անունով մարդ մ'Ասորեստանի թագաւորին տեղեկութիւն կուտայ հայկական յարաբերութեանց վրայ. նմանապէս այս գրութեան մէջ կը խօսուի Ուրարտուի դէմ գրուած պահապան զօրաց վրայ:

Արձանագրութեանց մէջ ամենեւին տեղեկութիւն չենք գտներ Սանհերիբի Ուրարտու արշաւած ըլլալուն վրայ, թէեւ տարակոյս չկայ որ Ուրարտու բարեկամութեամբ չէր Ասորեստանի հետ, ինչու որ ինչպէս Ս. Գիբբը (Բ. Թագաւ. ժ. է. 19) կը յիշատակէ, Սանհերիբը սպաննողները Արարատ = Ուրարտու փախան: Ընդհակառակն Ասարհադգոնի եւ Ասուրբանիպաղայ ատեն կ'երեւալ թէ բարեկամական յարաբերութիւն կար այն երկու պետութեանց մէջ, ինչպէս պաշտօնական պատուիրակութիւններէ ալ կ'ուզեն հետեւյրնել: Բարեկամութիւնը մատնանիշ ցուցնող իրողութիւն մըն է՝ Ասարհադգոնի Ուրարտուի Ուրաս իշխանին համաձայնութեամբը Հուպրիոյ ընդդամադիր իշխանին դէմ ըրած ձեռնարկութիւնը, երբ Հուպրիոյ իշխանն ասորեստանցի եւ ուրարտացի փախտական հպատակները չուզեց յանձնել՝ երեք անգամ ատոնց պահանջուելէն ետքն ալ: Ասուրբանիպաղայ թագաւորութեան ատեն՝ Ուրարտուի նոյն ատենուան Սարգուրի թագաւորն՝ Ասորեստանեայց թագաւորին իւր հպատակութիւնն անով կը ցուցնէ որ իւր ողջոյնները կը խաւրէ անոր եւ

ողջոյններուն ալ «թանկագին պարզեւներ» կ'ընկերացընէ:

Հիմայ կ'անցնիմ Ռերարտուի այն քաղաքներուն ու լեռներուն, որոնց կը հանդիպինք արձանագրութեանց մէջ: Բայց որովհետեւ ասոնք կամ ամենեւին չեն կրնար նոյնացուիլ այսօրւան Հայաստանի քաղաքներուն կամ լեռներուն հետ եւ կամ մեծ զգուշութեամբ միայն կրնան նոյնացուիլ, ուստի կարելի չէ նոյն քաղաքները կամ լեռներն աշխարհագրական տեսակէտէ խմբելու վերածել, այլ բաւականանալու ենք զանոնք ամէն մէկ թագաւորին արձանագրութեանցը համաձայն դասաւորելով:

Սաղմանասար Բ.ի ատեն՝ Ռերարտուի Արամէ թագաւորին մայրաքաղաքն էր Արղաշիւս (ܐܪܘܫܐ): Սաղմանասար Գաիաննիէ գալով՝ այս քաղաքը հասաւ: Գիբըն որոշելու համար օգնութեան առնելու ենք սա տեղեկութիւնները. «Գաիաննիէ մինչեւ Արղաշիւսն, Արղաշիւսնէ մինչեւ Կիրզան» (Lay. 13, 5; 6) եւ «Արղաշիւսնէ մինչեւ Կիրզան, Կիրզանէ մինչեւ Հուբուշիա», (Salm. Balaw. III, 2): Քաղաքին մօտերը կը բարձրանային Աղուրի եւ Երիտիա լեռները: Աղուրիի կիրճերուն մէջ Արամու Սաղմանասար Բ.է յաղթուեցաւ: Բեւէք¹ Աղուրի անուան՝ Արարատայ հիւսիսային կողմն վրայի Ահուի գիւղին անուան հետ ունեցած նմանութեան մտադիր ընելով հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգի. «Ատրեստանցին հարաւէն՝ կու գայ, ուստի Արամու կրնար միայն հիւսիսային լեռներու մէջ ապաւինիլ. իսկ հիւսիսային լեռներն արեւելեան կողմանէ «անմերձենալի» Արարատով կը ապաւինէ: Արդ՝ չէ՞նք կրնար, ինչպէս կ'ըսէ Բեւէք, Ակոուի կամ Աղուրի անուամբ մեր առ-

ջեւն ունենալ՝ Արարատի կամ ամբողջ լեռնաշղթային Ռերարտեանց քով սովորական եղած այս անուանակոչութիւնը: Վերոյիշեալ տեղեկութիւնք ալ (Lay. 13, 5; 6 եւ Salm. Balaw. III, 2) առանց դժուարութեան կրնան միաբանիլ այս տեսութեան հետ. նմանապէս մեծ ծանրակշռութիւն չի կրնար ունենալ Ակոուի եւ Արուի անուան մէջ կի եւ դի զերար փոխանակելը, գիտնալով որ Ատրեստանցիք ճշգրութեամբ չէին ներկայացընէր օտար աղբերու տեղեկաց անունները:¹

Սաղմանասար Երիտիա լեռան վրայ իւր մէկ արձանը կանգնեց արձանագրութեամբ մը, որ իւր Ռերարտուի մէջ կատարած քաջութիւնները կ'անմահացընէր: Բեւէք (Zeitschr. f. Assyriol. IX, 351) Երիտիան Վանայ ծովուն հիւսիսային կողմը գտնուող Սիփան-գաղը լեռան հաւասար կը գնէ, թէ եւ հարցական նշան մ'աւելցընելով: Եթէ Աղուրին Արարատն է, այն ատեն թերեւս Երիտիան է Արարատայ մօտերը գտնուող լեռներէն մէկը, ինչպէս Ալա-գաղ, Խորի-գաղ եւ կամ Պերլի-գաղ: — Նմանապէս Արամուի մէկ թագաւորանիստ քաղաքն ալ էր Առնէ, զոր Սաղմանասար թագաւորութեանը 10^ր տարին՝ ուրիշ շրջակայ 100 քաղաքներով մէկտեղ առաւ: Հաւանականագոյնս Առնէն է այսօրւան Առնիսը՝ Վանայ լճին հիւսիսային-առ-

¹ Ուստի մնասիրութեան շարունակութիւնը խմբագրութեան խորելէն քանի մ'օր յառաջ՝ յարմար ատենին Պր. Յիմմերն զիս մտադիր ըրաւ Ա. Բիլէրբէքի Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit (Leipzig 1898) նոր լոյս տեսած գրքին: Այսուհետեւ այս գիրքը վիսյութեան կը կոչեմ համառօտիս «Բիլէրբէք» նշանակելով: Բիլէրբէք (էջ 152) Արղաշիւսն Բիւդէօլ-գաղի հարաւային-արեւելեան զաւիթափին կամ կողին վրայ կը գնէ, եւ ըստ հետեւորդի Բիւդէօլ-գաղի մէջ կը փնտռէ Աղուրի կամ Երիտիա լեռները:

¹ Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1893, S. 71.

² Լաւագոյն՝ «հարաւային արեւմուտքէն»:

րեւելեան ծայրը՝ արեւելեան երկայնութեան 38° 58' 20" եւ հիւսիսային լայնութեան 43° 28' 50" աստիճաններուն վրայ: Այս Առնիս անունը կը տեսնենք Միմէոն եպիսկոպոսի կայմած 1653 տարւոյ քաղաքական եպիսկոպոսութեանց ցանկին մէջ, եւ այն՝ Վանէն եաքն երկրորդ տեղը բռնած¹: — Երիտիա լեռանց մօտերն էր Արամէ քաղաքն, որ թերեւս իւր անունն Արամէ թագաւորէն առած ըլլայ. այս պարագայի մէջ լէ (լէ) Վանեանց օձանցիչ մէկ մասնիկը կ'ըլլայ: Սաղմանասար Արամալէէն Զանդուեա եւ Արամուի Աղղարդը քաղաքը հասաւ, զոր թագաւորութեանը 11⁷ տարին առաւ: — Սահմաններ, Արամուի մէկ բերդը, ուր մտաւ Սաղմանասար Հուբուշիայէն գալով եւ ասկէ նայիրեան ծովն «իջաւ»²:

Արձանագրութիւնք առաջին անգամ Տիգրաթափիղեսեր Գ.ի ատեն կը յիշեն Տորոշուք քաղաքը, որ վերջէն վանեան իշխանաց գլխաւոր քաղաքն եղաւ:

Շատ հաւանական է որ Տուրուշպան վանեան արձանագրութեանց Տորոշուքն է: Գասականաց քով Վանայ լիճը *Θωσπίτις λίμνη* (Պտղոմ. Ե. 13, 7. Բ. 19, 22), *ή Θωπίτις* (Ստրաբոն, ԺԱ. էջ 529. ԺՁ. էջ 746), *Thospites Lacus* (Պլին. Չ. 7, 31) կը կոչուի³ եւ այս անուններուն մէջ Տորոշուքն ճանչնալը դժուար չէ. ըստ այսմ տարակայն չկայ որ Տուրուշպա-Տուսպան այսօրեան Վան քաղաքին երկրին վրայ փնտուելու ենք: Հայր

այսօր ալ Վանայ լիճը «Ծով Տուսպայ, կ'անուանեն. ասոր կը համապատասխանէ Տարմուդի՝ *ΠΥΣΠΙΤΗΣ*: Ասորեստանի թագաւորներուն մէջէն միայն Տիգրաթափիղեսեր Գ. մինչեւ Տուրուշպա յառաջացած է: Տիգրաթափիղեսեր քաղաքը յարձակմամբ առած ու մէջն իւր արքայական անդրին կանգնած է: — Բելք, որ այն կողմերը լաւ կը ճանչնայ, կ'ըսէ² թէ Ասորեստանցոց բանակ մը միայն հիւսիսէն Միփան-գաղի եւ Վանայ լիճն երկայնութեամբը գալով կրնար Վան հասնիլ: Բայց որովհետեւ հիւսիսէն գալով ուղղակի յարձակում ընելու համար՝ անհրաժեշտ հարկ էր նախ Վանը պաշտպանող բերդերուն ահագին շղթայ մ'ամբողջացէս նուաճել, ուստի Բելքի հետ ընդունելու ենք որ հաւանականագոյնս Ասորեստանցոց բանակը մեծ շքան մ'ընելով նոյն բերդերուն սահմանէն հեռացաւ եւ անցաւ ամրոցին արեւելեան կողմէն ու Վարազայ լեռան արեւելեան կողին երկայնութեամբը Հայոց Չորը մտաւ, որպէս զի այնուհետեւ հարաւային կողմանէ յարձակմամբ առնու՝ այս կողմանէ բոլորովին անպաշտպան Տուսպայ քաղաքը: Արշափ ալ համոզեցուցիչ են Բելքի այս մանրամասն տեղեկութիւնները, սակայն Ասորեստանցոց ուղղակի հարաւէն Տուսպայ վրայ քայլած ըլլալը բոլորովին անկարելի չէ, ինչու որ գէթ երկու ճամբայ ծանօթ են, որ Հակկիարի լեռնաշխարհին վրայէն հոս կը հանեն: Մեծ Զաքի վրայի ճալի կողմերէն երկու պողոտայ մինչեւ Զուլամերիկ կը հանեն. այս պողոտաներէն մէկը Զուլամերիկէն Վան կը տանի Բաշկալէի վրայէն, իսկ երկրորդը՝ Ուկուստանի վրայէն: Ճիշդ ու մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ այս երկու պողոտաներուն վրայ Մ.

¹ Հմմտ. Hoffmann, Syrische Akten persischer

Martyrer, S. 204. — Բիւլերբէք (էջ 152) Առնէն Պերիշայի Մուրադ-չայ (Արամիս) թափուած տեղւոյն մօտերը կը գնէ՝ առանց բանաւոր պատճառ մը յառաջ բերելու:

² Բիւլերբէք (էջ 152). «Սուգունիս՝ հասանականագոյնս Բոհոտանի աղբիւրներուն սահմանին մէջ:»

³ Այս լիճն վրայի քաղաքը Պտղոմէոսէն (Ե. 13, 19, Բ. 19, 12) *ή Θωσπίτις* կը կոչուի:

¹ Neubauer, La géographie du Talmud, p. 370.

² Zeitschr. f. Assyriol. IX, 350ff.; Հմմտ. Lehmann, Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1896, S. 327.

Հոֆման (Bohtan: Mittheilungen d. Vorderasiat. Gesellsch. 1897, I, S. 80—81), ուր յառաջ կը բերուի Բիլլերբէքի մէկ կարծիքն ալ, որ Հոֆմանի բաժնետերուն հետ կը միաբանի: Հարաւէն եղած արշաւանք մը հնարաւոր համարելով, որուն վրայ հիմնուած է Տուրուչպայի արշաւանքին նկատմամբ Ռոստի ունեցած տեսութիւնը (Rost, Tiglathpileses III. p. XXVIII), կը ցրին յեականս Լէմանի (Verh. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1896, S. 327) Ռոստի դէմ յառաջ բերած պայքարական դիտողութիւնները: Տիգղաթպիղեսերի կործանած հին քաղաքը հին բերդին, այսօրւան միջնաբերդին ճիշտ ոտքը չէր, այլ անկէ իբր 5 կիլոմետր հեռու՝ դէպ ի հարաւ: «Հին ատեններն անկարելի էր որեւիցէ կողմէ մը Տոսպայ ժայռաբերդին մօտենալ: Եթէ կարելի էր այս բերդն առնուլ, միայն սովով հնարաւոր էր անձնատուր ըլլալու ստիպել. բայց այս ալ շատ դժուարին էր, վասն զի բերդին ժայռերը մինչեւ Վանայ ծովն հասնելով՝ բերդը պաշտպանողները դիւրաւ կրնային հաղորդակցութիւն ունենալ ծովեղերեայ մէկալ դաւառներուն հետ» (Բեւլք, անդ էջ 353): Ուստի կրնանք որոշ ըսել թէ Ասորեստանցւոյ թագաւորն յաջողած չէ միջնաբերդը նուաճել: Երիմենասի որդին Ռուսաս Գ., ինչպէս բնիկ (հին-հայկական) արձանագրութիւններէն կը տեսնուի, ձեռնարկեց կործանած իշխանանիստ քաղաքն երկրորդ անգամ՝ շինելու. բայց քաղաքը նախկին տեղը չշինեց, այլ թոփրաքկալէ ժայռին ստորոտը՝ (նախկին տեղէն 4 կիլոմ. դէպ ի արեւելք):

Տիգղաթպիղեսեր Գ. բաց ի Տուրուչպայի Ուրարտուի հետեւեալ քաղաքներն ալ առած է եւ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, Ասորեստանեայց քաղաք ըրած,

1 Այսպէս՝ Բեւլքի քննութեանց համաձայն. անդ էջ 353:

թէ եւ քիչ մը ժամանակուան համար. Բէ(Կաշ)-
 րի-ու-ու, Պա-բէ-դու-ու, Տա-շու-նա, Մա-ն-դու-ու, Սա-բ-բա-ու-ու.
 Հաւանականագոյնս այս քաղաքը կառուցած է հին
 Հայոց թագաւորներէն մէկը՝ Սարտուուի անու-
 նով —, Դի-ն-լա-ն-լ, Սե-լի-բ-ու-ու², Աշ-բ-բա-ու-ու, Բա-
 բ-բ-բա-ու, Լա-ն-ի-ա, ասոր հետ նոյն ըլլալու է տոս-
 պեան արձանագրութեանց Ուր-ա-ի-ան եւ Լա-ս-ս-ան
 կամ Լա-ս-ս-է-ն —, Կա-ս(Բէ)-ի-ա, Ա-բ-ա-ն-ու-ու, եթէ
 Ի-լ(ա)-բ-ա-ն-ու-ու կարգանք, կրնայ վանեան արձանա-
 գրութեանց Ա-լ-ի-ա-ի-ին հետ առնչութիւն ունե-
 նալ —, Բե-ն-դ-ու-ու: Կ'ըսուի թէ այս ամէն տեղերը
 «Ուրարտուի բերդեր» են:

Կցելու ենք հոս քաղաքաց այն ցանկերը,
 զորոնք Տիգղաթպիղեսեր Գ. ի կռածոյ Ա. արձանա-
 գրութիւնն եւ ուրիշ կռածոյ արձանագրութեան
 մը (III R 10, Nr. 3) մէկ հատակոտորը կ'ընծայեն.
 Թէ եւ այս արձանագրութեանց մէջ Ինդիի վերա-
 բերեալ տեղեր ալ կան, սակայն զատուր իրարմէ
 զանազանել անկարելի է: Կռածոյ Ա. արձանագրու-
 թիւնը հետեւեալ ցանկը կ'ընծայէ. Ի-ն-ու-ու, Սա-ս-ս-ու-ու,
 Լա-բ-բ-ու, Լա-ն-ի-ա, Տիգղաթպիղեսերայ արձանա-
 գրութիւնն Ե-լ-ի-ա ունի: Նմանութիւնները տես
 վարը: Տիգղաթպիղեսերայ տարեգրութեանց մէջ
 այս տեղը Ուր-ա-ի եւ Աբրանիա քաղաքներուն մէջ
 տեղն է: Համեմատէ համանուն Լուկիա գետը
 (էջ 49): Ա-ի-ի-ա, Ու-շ-ա-ն-ու-ու, Ու-շ-ա-ու-ու, Ա-ի-բ-ի,
 Ա-ի-բ-ու-ու՝ «մինչեւ Բիլբ-բ-ու-ու լեռը» յաւելուածով:
 Ռոստ (Die Inschriften Tiglathpilesers III. S. XXVII)
 կը կարծէ թէ այս լեռը Վանայ լճին հիւսիս-արեւ-
 մտեան կողմը բարձրացող Ջեբել-Նիմրուզ լեռան
 հետ նոյն է. բայց հաստատուն կռուան չըլլալով՝
 նոյն իրաւամբ կրնանք ըսել թէ Վանայ լճին մօտերը
 գտնուող ուրիշ լեռան մը հետ ալ կրնայ նոյն

1 Knudtzon ի BA II, 306ff. —: 2 Նոյն, անդ կ'ըսէ թէ սա ինդրական է:

ըլլալ Բիրդաշու: — Կո֊րա, որ Տիգղ. տարեգրու-
թեանց մէջ՝ Լուկադանշայի եւ Ելուգիայի մէջտե-
ղերն է: — Ո֊րա, Ար֊նա, Տ֊բա, Ո֊ւլլա՝ «աղի
Պուրատ», յաւելուածով, Կիլիսա, Գի֊աբէլ, Աբ֊
բէ֊տը, Հաբէ֊տնա — այս անունով տեղ մ'ալ կայ
Մարաց մէջ —, Տա֊ր, Իդն֊րա:

Ուրարտուի կը վերաբերէին Տիգղաթպիղե-
սերայ տարեգրութեանց մէջ (180—181) յիշուած
հետեւեալ քաղաքները. Գ֊ի֊անշու, Ս֊ի֊ա, Ի֊դ֊ա,
Ե֊ի֊անշու, ասոնց կը յաջորդէ վերոյիշեալ Կ֊
ր֊ա, եւ ապա Ե֊լ֊բէ, Գ֊անէ, Գ֊անշն, Ո֊ւլլ:
Ասոնց կը յաջորդեն վերոյիշեալ Լ֊ի֊ա եւ Աբ֊ր֊
նէ անունով երկու տեղերը, ի վերջոյ Ե֊սա: Տիգ-
ղաթպիղեսեր Գ. այս ամէն քաղաքները (Գաի-
կանշուէ սկսեալ . . .) առաւ եւ «900 գերի, 150
արջառ, 1000 սչխար, ձի, շորի եւ էջ», ձեռք ձգեց:

Վերջապէս Kl. I. II. մեծապէս զնասուած
արձանագրութենէն (1—21) յառաջ բերելու ենք
ուրարտեան քաղաքաց հետեւեալ անունները.
Կ֊ի֊անշու, Ո֊ր֊նա, Տ֊աբէդա, Լ֊ի֊դ֊ա:
Ամենեւին կռուան չունինք թէ սրբ֊ինտուելու ենք
Կ֊լլա՞մ գետը, որ որոշ կերպով «իւր (այսինքն՝
Ուրարտուի) գետը», կը կոչուի: Ուրարտուի կը վե-
րաբերէր կամ գէթ անոր մօտերն էր Մ֊ի֊անէ՞
Ո֊ր֊ա քաղաքով:

Սարգոնի արձանագրութիւնները, բայց ի
մասնաւորի տարեգրութիւնները հետեւեալ նիւթը
կը մատակարարեն. Ո֊ր֊ա, այս անմերձենայի լեռն-
աշխարհը նետուեցաւ Մանի Ասա իշխանին մար-
մինը. նմանապէս այստեղ չարաչար յաղթուեցաւ
Ուրարտուի Ուրաս իշխանը: Սարգոն իւր թագաւ-
որութեանը 8^ր տարին ըրած արշաւանքին ատեն
այս լեռանց 5 ամրոցներն եւ ուրիշ 30 քաղաքներն
առաւ: Այս լեռն Ուրարտուի եւ Մանի մէջ սահ-
մանաբաշխ լեռ էր եւ երկու երկիրներուն մէջ ալ
կ'երկնար: — Կիշ֊ալ, այս լեռան ստորոտն էր

Ո֊ր֊ա քաղաքը: — Ար֊բէ֊ա. Ե֊նսէն (ZDMG.
48, S. 268, ծան. 2.) իրաւամբ կը մերժէ Վիքը-
լէրի այն առաջարկութիւնը, որ Ար֊բէ֊(ա)ն էլ-
Ամառնայի բնագրին Ար֊(ա)Պին հետ կ'ուզէ
նոյնացընել: Նորէն Ե֊նսէն (WZKM X, 11 ff.) կը
պաշտպանէ Ար֊(ա)ն, Ար֊(ա)ն֊է ընթերցուածը՝
Ար֊(ա)նէ ընթերցուածին տեղ: — Ար֊ա֊ր֊ալլ,
Ո֊բէ֊ան֊ր֊ա, Ար֊ի, Ար֊ա֊նէ (?), Ար֊տի՝ որ «նա-
հանգ մին է ծովուն եզերքը», այսինքն՝ Վանայ լճին:
Համա. Արմահգ վարը: — Կ֊ր֊ա֊լլանէ, այս քա-
ղաքն եւ ուրիշ քաղաք մըն ալ, որուն անունէն
Ար միայն մնացած է, Ար֊ի . . . եւ Ար֊
ղանիա (?) լեռանց վրայ էին: Սարգոնի տարե-
գրութեանց 111—112 տեղը յիշուած քաղաք-
ները Մանի թէ Ուրարտուի կը վերաբերէին, կա-
րելի չէ որոշել. այնտեղ յիշուած անուններն են.
Ո֊ր֊ի֊անէ՞ Զ֊ր֊ան . . . ի կիրճին մէջ ամրութիւն մը:
Անրնթեանի եղած [. . . բէր֊(?)նա] անունէ մ'ետքը
կու գան Մ֊լլա֊ եւ Գի֊րէ֊ի֊ր֊ա֊ի֊ա֊ր֊ա֊:

Հոս կը սպառի տարեստանեայ արձանա-
գրութեանց Ուրարտուի վրայ տուած նիւթը:
Յաջորդ տողերը համառօտիւ պիտի լուսաբանեն
թէ այս նիւթէն ինչ արգիւնքներ հանելու է՝
գլխաւորաբար աշխարհագրական տեսակետէ:

Պատմութեան լոյսը նախ եւ յառաջ կը
ծագի Վանայ լճին շրջակայից վրայ, որ մասն է այն
լայնածաւալ լեռնաշխարհին՝ որ ինչպէս վերին
Ե֊փրատայ ու Տիգրիսի, նմանապէս Ե֊րատայ երկու
կողմերը տարածուելով՝ այսօր Հայաստան անունը
կը կրէ: Վանայ ծովուն եզերքներուն վրայ է որ կը
գտնենք նշանաւոր պետութեան մը կենդրոնը,
որուն վրայ բաց ի ցարդ յիշուած ասորեստանեայ
սեպագրերէն՝ բնիկ բեւեռագիրներն ալ տեղեկու-
թիւն կու տան: Հին ժամանակները, այսպէս Տիգ-
ղաթպիղեսեր Առաջնոյ ատենները, Ասորեստանցիք
Նայիրի բսելով Վանայ շրջականերն ալ կը համը-

նային: Ասորենասիրպաղայ ասեններէն սկսեալ, կամ կարելի է թէ նախահայկական ըսուած պետութեան այս ժամանակները հաստատուելովն է, որ երեւան կ'երլէ Ռերարտու անունը, որ այնպէս հետեւ Նայիրի անունն հետ չի շփոթուիր: Հին կտակարանն Ռերարտուի համադր կը դնէ ԵԴԴՆ (Ծնն. ը. 4, Ես. լէ. 38, Բ. Թագ. ժթ. 37,) եւ այն, ինչպէս արդէն կիպերտ շեշտած է, միշտ իբրեւ երկրի մ'անուն եւ ոչ իբրեւ լերան անուն, ինչպէս յառաջ ԵԴԴՆ ԵԴԴԻՆ անորոշ թարգմանութենէն («Արարատ լեռ» փոխանակ՝ «Արարատայ լեռներէն մէկը») կը հետեւեցընէին: Ս. Գիբբն ուրիշ տեղեր ալ Արարատն երկիր կը նկատէ, այսպէս Բ. Թագ. ժթ. 37 եւ Ես. լէ. 38 (ԴՊՆ): Երեմիայի մէջ (ճա. 27) Արարատը թագաւորութիւն (חִיֵּלֶם) է, ինչպէս եւ Միննի եւ Աղքանաղ: Այս մեր ըսածին ապացոյց է Վուլգատայի եւ Յովսեպոսի (Հնութ. Հր. Ա. 3, 5) Արարատը Հայք կամ Հայաստան թարգմանելը: Նոյնպէս Ս. Խորենացի (Ա. 66), Եւսեբիոս (Պատր. աւետ. Թ. Ժբ, 19) եւ Ս. Հերոնիմոս (ի Մեկն. Ես. լէ. 36.) «Արարատը Հայաստանի մէջ դաշտային դաւառ մըն է, որմէ կ'անցնի Երասխը»: Իրապէս ալ շատ հաւանական է որ Արարատ = Ռերարտու անունը նախնաբար Վանայ լճին արեւելակողմը՝ Հայաստանի մէկ մասին անունն էր, մերձաւորապէս այն երկրին, որ միջին Երասխայ վրայ է եւ այսօր ալ Արարատ կը կոչուի. ըստ այսմ Վանայ ծովուն եղեբքները բնակողներն եկան՝ հիւսիսարեւելքէն Ռերարտացոց յառաջանալովը: Շատոնց եւ իրաւամբ Արարատ-Ռերարտուի հաւասար դրած են Հերոդոտոսի (Գ. 94, Է. 79) Ἀραρόδοιο անուանածները: Բայց որովհետեւ Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ ասոնք պոնտացի ժողովուրդ մըն են, որ

Մատանացոց եւ Սասպիրացոց հետ՝ Պարսից պետութեան հարկատու 18² շրջանակը կը կազմէին, ուստի ըսելու ենք թէ ասոնք հին Ռերարտացոց մնացորդներն են՝ հնդիկ-եւրոպացի Հայոց խոժեւրով՝ դէպ ի հիւսիս մղուած: Հին-պարսկական սեպագրերու բաբելական թարգմանութեան մէջ, ինչպէս կը սպասուէր, Ռերարտուն կը համապատասխանէ պարսիկ բնագրին Արփնային կամ Արփնային: Այստեղ առաջին անգամ իբրեւ երկիր յիշուած Հայաստանը սկզբնաբար իւր մէջը կ'ափմոփէր միայն Ռերարտուի արեւմտեան կողմը դանուող երկիրը կամ դասականաց (Հերոդ. Ա. 72; 104. Գ. 93. Ե. 52) Փոքր-Հայքը¹: Հոմմել (Gesch. 601) Արմէնիա անունը հին Ռերարտացոց Արամէ իշխանին անունէն կը հանէ (աի սղմամբն ու ՚ի մասնկան յաւելմամբը): Կրնանք ընդունիլ թէ Արամէ քաջ ու բաղամարդիւն իշխանին՝ ժողովրդեան մէջ տակաւին կենդանի յիշատակն առիթ եղած է աւանդութեան գեղադարձուելուն. աւանդութիւն մը, որ ըստ պատշաճի գնահատուելով՝ հին-հայկական քաղաքակրթութեան սկզբնաւորութիւնը սեմեանց հնութեան, բայց ի մասնաւորի ասորեստանեայ ու հրէական պատմութեան հետ կը կապէ եւ կը յիշէ թէ երկրին ամէնէն հին իշխաններէն մէկն է Արամէ, որ բաղմայաղթ արշաւանքներով իր երկիրն ընդարձակած ըլլայ դէպ ի Մարաստան եւ կապպադովկիա եւ իւր ճօխութեամբն իր անունը տուած երկրին: Հնոց՝ Արմէնիա անունն *Հար-մէնիա ենթադրելով՝ «Միննիի լեռ կամ լեռնագաւառ» մեկնելը ժողովրդական ստուգաբանութիւն է հրէական-քրիստոնէական ազդեցութեամբ յառաջ եկած²: Թերեւս Արմէնիա

¹ Հմմտ. E. Meyer, Gesch. d. Altert. I. 296.

² Ասոր դէմ արդէն Սէյա խօսած է ի Zeitschr. f. Assyriol. IV, 384.

անուան դիտնականներէն կազմուած ըլլալովն է որ այս անունն երբեք ազգային եղած չէ¹: Ինչպէս յայտնի է, Հայք իրենց երկիրը Հայաստան² կ'անուանեն՝ իրենց նախահօր Հայկայ անուամբը, որուն որդին է կ'ըսուի Արմենակ, Այրարատայ առաջին թագաւորը: Բնիկ հին-հայկական արձանագրութեանց մէջ Վանեան պետութեան անունն է Բիաինա, որուն մէջ ուրիշ են տեսնել Պողոմէոսի (Ե. 12, 21) Βουάναն՝ ենթադրելով թէ այս վերջինս այսօրեան Վանին կը համապատասխանէ. բայց անոր համար տարակուսական եղած է Բիաինա = Βουάνα = Վան անուններուն նոյն ըլլալը, վասն զի Պողոմէոս այսօրեան Վանը Θωσπία (տես էջ 72) կ'անուանէ: Ընդհակառակին ինծի բաւական ապահով կ'երեւայ թէ Վեդրենոսի Բ. 774 (Migne, Patrol. հտ. 122, § 580) Մայրաքաղաք Վասպուրականի (μητροπόλις τοῦ Βασπαραχάν) անուանած յԵթան հետ նոյն է Նախահայոց Բիաինան կամ այսօրեան Վանը, վասն զի Βασπαραχάνը, Վասպուրականն եւ հաւանականագոյնս Սորաբոնի (ԺԱ, 528) Βασσοροπέδαւ կը նշանակէ Վանայ լճին հիւսիսային արեւելեան կողմը գտնուող նահանգը, որուն մէջն է Վան: Բիաինա = յԵթան = Վան ձեւին վրայ աւելցրնելու ենք թերեւս միեւնոյն աշխարհագրական դադափարը յայտնող ասորեստանեայ ձեւն ալ, որ է Նայիրիի երկիրներէն Աբու-Էի գաւառին անունը (Հմմտ. էջ 309): Նախահայկական արձանագրութեանց մէջ երկիրը Խաղթի + ու ժողովուրդը Խաղթեցի + կը կոչուին: Միտ գնելու է որ Խաղթիք ոչ թէ միայն երկիրն անունն է, այլ նաեւ Ուրարտացոց գլխաւոր աստուածին անունն նման Աստ-

¹ Հմմտ. Baumgartner, առ. Pauly-Wissowa II, Sp. 1182.

² Մ. Խորենացի Ա. 4: — Հմմտ. Kiepert, Monatsber. d. Berl. Akad. 1869, S. 216 ff.

րեստանցւոյ լեզուին, որուն մէջ թէ աստուածը թէ քաղաքն եւ թէ երկիրը Աշուր կը կոչուին անխտիր: Թէ Խաղթիք եւ թէ Աշուր անուանց պատմական զարգացման մէջ մթին կը մնայ այն ինքիբը թէ երկիրն իւր անունը դից անունէն առած է թէ դիք՝ երկրէն: Աշուրի համար կրնանք ըսել թէ թերեւս ստուգաբանօրէն երկու տարբեր անուններ վերջէն նոյն ձեւն առած են: Լէման եւ Բելք ապացուցած են թէ Խաղթիք եւ Խաղթեցիք անունները գործածուած են դասականաց ու հայ մատենագրաց այլեւայլ տեղերը, որոնց միտ գրուած չէր¹: Աւելորդ չէ այս երկու դիտնականաց հետադրուութեանց գլխաւոր արդիւնքները հոս համառօտիւ յառաջ բերել, որ վարը յիշուած յօդուածոց մէջ հոս հոն ցրուած կը գտնուին:

Խաղթեցիք մեր առջեւ կ'երևն իբրեւ պոնտացի ժողովուրդ մը Սոփոկլէսի (Ստեփ. Բիւզանդ. էջ 680), Քսենոփոնի (Արշաւ. Գ. 4, 4., Ե. Ե, Ժէ) եւ Սորաբոնի (ԺԲ. էջ 549) Χαλδαιο անուանածներով, զորոնք պէտք չէ Բաբելոնի Քաղթեցիներուն հետ շփոթել, որոնց նախնական անունն էր կաշու: Ստեփանոս Բիւզանդացի (էջ 680) Χαλδία (Խաղթիք) կ'անուանէ «Հայաստանի մէկ գաւառը», որուն բնակիչները Χάλδοι (Խաղթեցիք) կը կոչուին. Χαλδίη յոնիական ձեւին գոյութեան ալ կը վկայէ, որ ճշդիւ համաձայն է բնիկ Խաղթի (Խաղթիք) ձեւին. նոյնն ըսելու ենք Ռափենոյի Անանունին (II, 17) Խաղթիէ ձեւին համար: Նմանապէս Սուրիասի Χαλδίνդի իւր ձեւովն ամենայն մասամբ կը համապատասխանէ բնիկ արձանագրութեանց Խաղթիք (Խաղթիք) ձեւին: Բիւզանդացոց պետութեան ժամանակն

¹ Հմմտ. Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesells. 1892, S. 487; 1893, S. 64 եւ ծան. 1; 1895, S. 578 ff. — Zeitschr. f. Assyriol. VII, 257; IX, 84 ff; 358 ff.

իսկ խաղաղիք պետութեան ութերորդ բանակա-
 շըջանը ("թեմ") կը կաղմէին: Այս բանակաշըջանն
 Արաբացոց ալ անծանօթ չէր. De Goeje (Zeit-
 schr. f. Assyriol. X, 100) մատնանիշ կ'ընէ արա-
 բական աշխարհագրական մատենագրութեան քանի
 մը տեղերն, ուր այս անունը կը հանդիպի: Ety-
 mologicum magnumի Χαλδαις ձեւն ալ հետա-
 քրքրական է, որ սխալմամբ այնտեղ իբր նուա-
 զական Χαλδαίοςի կը մեկնուի: Հայ մատենագրաց
 քով ալ շատ սովորական է խաղաղիք անունը. այս-
 պէս Մ. Խորենացի (Բ. դ.) խաղաղիք անունով եր-
 կիր մը գիտէ, որ սակայն վերջէն Ղազաստան
 բուռած երկրին հետ նոյն է աշխարհագրորէն: Հայ
 աղբիւրներու համաձայն խաղտեաց երկիրն է Պոն-
 տոսի այն մասը, որ Տրապիզոնէ մինչեւ Բաթում
 կը ձգի, ուստի ընդհանրապէս այն տեղը, զոր Հե-
 րոդոտոս Ալարոգեանց կու տայ: Գեռ այսօր ալ
 խաղաղիք իւր Արգիւրոպոլիս (Գիւմրիշխանէ) մայ-
 բաքաղաքովը գոյութիւն ունի իբրեւ յունական
 եկեղեցոյ թեմ մը, եւ ԹԻ. դարուն առաջին կեսէն
 ի վեր խերիանէի հետ արքեպիսկոպոսութիւն մը
 կը կաղմէ: Ընդարձակ մտօք առեալ խաղաղիս կը
 կոչուի ամբողջ Տրապիզոնի Վիլայեթն եւ այս Վե-
 րայեթին մէկ գաւառն ալ կալէրը կամ կելէրը
 կ'անուանուի: Կալէրը՝ անուան լեզուաբանօրէն
 դիւրաւ մեկնելի այլեւայլ ձեւափոխութիւններով
 (Չալէրը, Չըլէրը եւն) այսօրեան Հայաստանի մէջ
 շատ սովորական անուն մըն է տեղեաց:

Լէման եւ Բելք պատշաճօրէն ընտրած են
 Վանայ պետութեան հին հայկական կամ, լաւ
 եւս, նախահայկական բնակչաց համար խաղաղեա-
 յիք անունը, Բաբելոնեան Քաղաղեացոց հետ ամէն
 շիօթութեան առջեւն առնելու դիտմամբ¹: խաղ-

¹ Հմմտ. այս անուան յարմար ու պատշաճ ըլլալուն
 նկատմամբ՝ Լէման ի Verh. d. Berl. Anthrop. Gesellsch.

ղեացի անունը՝ Ալարոգեան կամ Ռերարտացի հա-
 մարօր անուններէն ալ նախամեծար համարուելու
 է, վասն զի վերջին անունն որոշ լեզուախումբ մը
 ցուցնելու սեփականուած է: Այս պատճառնե-
 րուն զօրեղ բլալն ընդունելով հանդերձ՝ այս
 ուսումնասիրութեանս մէջ, որ ասորեստանեայ-
 բաբելական արձանագրութեանց վրայ հաստա-
 տուած է եւ ոչ թէ բնիկ սեպագրերուն վրայ,
 նախամեծար կը համարիմ Ռերարտու կամ Ռերար-
 տեան, Ռերարտացի ձեւերը, որ միակ սովորականն
 են ասորեստանեայ-բաբելական սեպագրութեանց:

Ռերարտեանց պետութեան տարածութեան
 ու նշանակութեան շանցած՝ կ'ուզեմ նոյն պետու-
 թեան իշխաններուն յաջորդութիւնը յառաջ
 բերել՝ հիմնուելով բնիկ եւ ասորեստանեայ աղ-
 բիւրներու վրայ, ի հարկէ՝ որչափ որ կարելի եղած
 է մինչեւ հիմայ անոնց յաջորդութիւնը կաղմել:
 Լէմանի եւ Բելքի հետադրութեանց համաձայն՝
 այս է յաջորդութեան ցուցակը. Լուսիպրիս —
 որդին՝ Սարգուր Ա. Արամէ. — որդին՝
 Սարգուր Բ. — որդին՝ Իսպուհինիս. — որդին՝ Մե-
 նուաս — որդին՝ Արգիստիս Ա. — որդին՝ Սար-
 գուր Գ. — եղբայրը՝ Ռուսաս Ա. (Ռուսա). — որ-
 դին՝ Արգիստիս Բ. — որդին՝ Ռուսաս Բ. — Երի-
 մենաս. — որդին՝ Ռուսաս Գ. — Սարգուր Գ.:

Ասորեստանցոց արձանագրութիւնները հե-
 տեւեալ թագաւորները կը յիշեն. Արամ(է), Ժա-
 մանակակից Սաղմանասար Բ. ի: — Սեդուրէ, նմա-
 նապէս Ժամանակակից Սաղմանասար Բ. ի = Սար-
 գուր Բ.: — Ռ-շդէ, Սամիրաման Բ. ի ատեն =

1895, էջ 578, ուր պայքար կը մղէ Եէնեէնի (ZDMG. 48.
 434) դէմ, որ ըսած էր թէ պատճառ մը չկայ նախահայկա-
 կան բառը գործածելու տեղ՝ խաղաղեան բառը գործածելու:
¹ Հմմտ. Zeitschr. f. Assyr. IX, 345 եւն եւ Verh.
 d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1894, 485 եւն:

Իսպուրինիս: — Ս-ր-ր-ր-ր, Տիգրատպիդեսեր Գ. ի
 ատեն = Սարգուր Գ.: — Ո-ր-ր-ր (Ռ-ր-ր-ր), Սար-
 գանի ատեն՝ իբր 730—714 = Ռուսաս Ա.: —
 Արգի-ր-ր, նմանապէս Սարգանի ատեն = Արգիս-
 տիս Բ.: — Ասուրբանիպաղայ ատեն երկու թա-
 գաւոր կը յիշուին՝ Ս-ր-ր-ր-ր եւ Ռ-ր-ր-ր: Առաջինը
 համարելու ենք Սարգուր Գ. եւ զնելու ենք իբր
 675ին, իսկ երկրորդը համարելու ենք Ռուսաս Գ.
 եւ զնելու ենք իբր 645ին:

Ուրաս, Ուրասս երկրորդական ձեւ մըն է՝ --
 ենթագրական սկզբնատառով. Հմտ. նման ձեւեր
 վարը: Ուրասս (*Ուրուսս) միջին ձեւն է Ո-ր-ր-րի
 եւ Ռ-ր-ր-րի: Նման սղում մ'ալ կը տեսնենք մա-
 նեան քաղաքի մ'անուան մէջ, որ է Ատրանա կամ
 Տերանա: Ուրդանա, որ Մուղասիբի թագաւորին
 անունն է, կ'երեւայ թէ նոյն բառն է, միայն նա
 մասնիկով երկնցած: Սեդուրի, Սարգուրի եւ Իշ-
 տարդուրի անուան վրայ տես Եէնսէնի մեկնութիւն-
 ները ի Zeitschr. f. Assyriolog. VIII, 377 եւն:
 Ուրարտացի Ար-ր-ր շիթելու շէ իւր համանուն
 ժամանակակիցին հետ, որ հիւսիսային-ասորական
 հատեան երկիրներէն մէկուն այսինքն Գուսիի կամ
 Ագուսիի իշխանն էր: Ուրարտացւոյ մը եւ հատեան
 իշխանի մը նոյն անունը կրելէն եւ կուճմուհի,
 Միտաննիի եւն գլխաւոր զից Ուրարտուի մէջ ալ
 պաշտուելուն ապացուցեալ ըլլալէն հետեւցուցին,
 թէ Արամի ատեններն Ուրարտուի մէջ իշխող ժո-
 ղովուրդը յարաբերութիւնունի րէշ-րէան բուած-
 ցեղին հետ, այսինքն Փոքր Ասիոյ կամ հիւսիսային
 ասորական այն ժողովուրդեան հետ, զոր կարծեցին
 թէ հարկ է իրարու հետ սերտագոյնս միացնել՝
 առ հասարակ նոյն Տեշուր (նախահայոց լեզուաւ՝
 Տեիշբասս) զիքը պաշտելուն պատճառաւ: 1: Բայց

1 Հմտ. ի մասնաւորի Winckler, altorient.
 Forsch. II. Reihe I, S. 108 ff.

երբ աւելի յառաջ երթալով կ'ըսեն՝ թէ Արամէ
 հին տեշուրեան ժողովուրդոց վերջին թագաւորն է
 եւ թէ Արամի յաջորդին՝ Սեդուրիով նոր հարս-
 տութիւն մը սկսաւ, որ Արամի տունն իշխանու-
 թեան մերժեց², եւ թէ նախահայկական պատմու-
 թեան շրջանն սկսաւ Սեդուրիով՝ որ «առաջնորդն
 էր հին տեշուրեան ժողովուրդեան մէկ նոր խմբին»,
 — զոր իւր գլխաւոր աստուածութեանէն առնելով
 հարկ է խաղդեան խմբին մէջ զնել, — կարծեմ
 այսպիսի կարեւոր եզրակացութեանց յանգելու
 համար ո՛չ ասորեստանեայ արձանագրութիւններն
 եւ ո՛չ ալ բնիկ սեպագիրները բաւական տեղեկու-
 թիւն կու տան:

Հարկ է Շրագէրի³ հետ ըսել թէ Ուրար-
 տեանց սկզբնական բնակավայրն էր Անայ ծովուն
 արեւելակողմը՝ միջին Երասխայ վրայի երկիրը (տես
 էջ 79): Բրիտտոսէ յառաջ իբր Թ. դարուն սկիզ-
 ներն սկսան դէպ ի արեւմուտք յառաջանալ եւ
 Անայ լճին արեւելեան եղեբը հասնելով պետու-
 թիւն մը հիմնեցին, որուն առաջին թագաւորն է
 Լուտիպրիս, ինչպէս արձանագրութիւնը կը վկայ-
 են: Այս ժամանակն է որ Ասորեստանեայց տառերը

1 Winckler, անդ, էջ 112:

2 Բեւելբէր, էջ 152-53:

3 Շրագէր, Zur Geographie d. assyrischen Reiches
 (Sitzungsbericht d. Berl. Akad.) 1890, էջ 333: — Այլուր
 Լեւանի Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1895, էջ
 583: Հմտ. Լեւանի դէմ՝ Եէնսէնի ի Zeitschr. f. Assyriol. XI,
 306: Ճշգրտոյն է Բեւելբի ըսածը (Verhandl. d. Berl. Anthropol.
 Gesellschaft, 1894, էջ 486), թէ հաւանականագոյնս խաղ-
 դեացոց նախնական բնակավայրը Խոտուր-դաղի ու Անայ
 լճին միջեւ գտնուած երկրին մէջ փնտռելու է: Սարգուր
 Առաջնոյ յաջորդներուն արձանագրութեանց մէջ շատ ստեպ
 հանգիստը --ր-ր բառը կը մեկնէ իբրեւ խաղդեացոց
 տիրող իշխանաց անունն ու նայիրեան Շուրուրիս գաւառին
 հետ յարաբերութեան մէջ կը զնէ: (Հմտ. էջ 81)

վանեան պետութեան մէջ մուծուած են. սակայն հաւանական չէ Ասորեստանցւոց լեզուին այս պետութեան մէջ ընդունելութիւն գտնելը, վասն զի զուտ ասորեստանեայ գրերով գրուած հայկական ամէնահին արձանագրութիւնը հարկ է որ հայերէն կարդացուին, ինչպէս որ սուսերէրէն գրուած ինչ ինչ բարեւական սեպագրութիւնը սեմական-բարեւական լեզուաւ կարդացուելու են: Ամէն բանէ յառաջ Անայ լծին մերձաւոր ու հեռաւոր շրջակայքը գտնուած բնիկ արձանագրութիւններով՝ արտաքոյ կարգի ընդարձակած է մեր ծանօթութիւնը նախահայկական պատմութեան վրայ: Ո՛չ սեմական է եւ ո՛չ հնդիկ-եւրոպական այն լեզուն, որով նոյն արձանագրութիւնները գրուած են: Նոյն արձանագրութիւններն լուծելու ճամբան բացած են Գիլյարի, Սէյսի եւ Գ. Է. Միւլլերի ուսումնասիրութիւնները:

Սեպագրերուն մէջ երեւան ելլելէ ետքը կը տեսնենք որ Ուրարտացիք կամաց կամաց դէպ ի արեւմուտք ու հարաւ կը տարածուին եւ կ'ըլլան միապարզ մեծ ու հզօր՝ տէրութիւն մը, վտանգաւոր ակոյեան հանդիսանալով Ասորեստանցւոց: Ասորեստանցիք կ'ըսէ թէ Ուրարտու մինչեւ Սուրենա կը տարածուէր: Սաղմանասար Բ.ի իշխանութեան ատեն արդէն Ուրարտու մեծապէս տարածուած է՝ հիւսիս-արեւմուտքէն սահման ունենալով Գաիանին ու անոր հարաւակողմը գտնուող Սուհմէ եւ Ինդի նահանգները. Բայուէ սկսեալ սահմանաբաշխն է Արսանիա, վերն արեւելեան կողմը՝ Նալ լեռնաշխարհն է որ Ուրարտեան Տարօն հարթաստանը կը բաժնէ կիրհու ու Ուլլուբա՞

1 Հմմտ. Բելքի Անեան պետութեան զարգացման վրայ խօսող յօդուածը ի Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1892, էջ 483 էւն:

2 Այս երկիրներուն դիրքին վրայ տես էջ 57 էւն:

երկիրներէն, որ անոր հարաւային կողմն են: Տարակոյ չկայ որ Անայ լծն ամբողջապէս Ուրարտուի կը վերաբերէր. լծին արեւելեան կողմէն սահման կը կազմէին, բայց ոչ անմիջապէս կցուելով, մանեան իշխանութիւններն ու կիրգան եւ Մուզասիր: Այս սահմանակից իշխանութիւններէն շատերը՝ Ուրարտեան պետութեան ամէնէն աւելի զօրացած միջոցին՝ առաւել կամ նուազ կախում ունէին անկէ: Անեան պետութեան կամաց կամաց մեծնալը մասնաւորապէս կը տեսնուի բնիկ արձանագրութիւններէն: Այսպէս Մենուաս, ինչպէս կ'ըլլի ինի մէկ արձանագրութիւնը յայտնի կը ցուցնէ, իւր հօրը, Իսպուխնիսի՝ թելադրութեամբ Ուրմիոյ լծին հարաւային ափին հարաւարեւմտեան կողմը գտնուող երկիրները նուաճեց, թէեւ քիչ մը ժամանակուան համար. նմանապէս հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ մինչեւ երեւանայ գաշաը հնազանդեցուց: Մենուաս իշխանութեան աթոռը բարձրանալէն ետքը՝ վերին Մուրադ-չայէ մինչեւ Եփրատայ արեւմտեան ակնազդիւրը գտնուող երկիրը հպատակեցուց իրեն եւ Ուրարտուի սահմանները Մելիգ-Մալադիայէ անդին տարածելով՝ հարաւակողմը կամ հարաւային արեւելակողմը Մանեանները նուաճեց: Բայց այլեւայլ արշաւանքներով ասացուած այս երկիրներն երկայն ատեն պահել անկարելի եղած էր: Արգիստիս Ա. ստիպուեցաւ զատուքնորէն հպատակեցնել. արձանագրութեանց ըսածին նայելով՝ նախ Մանեանց վրայ քայլեց ու յետոյ Երասին անցնելով իւր տէրութեան հետ միացուց այսօրեան Երեւան ու կարս նահանգները. իւր այս արշաւանքներուն ատենը հասաւ մինչեւ Նիբբու եւ Մելիգ, իսկ հարաւային արեւելեան կողմը մինչեւ Բուստուս եւ Բարսուս:

Սարգուր Գ. իւր նախորդէն, Արգիստիս Առաջինն աւելի յառաջացաւ դէպ ի հիւսիս-ա-

րեւելք, ինչպէս որ կը վկայեն իւր յաղթութեանց արձանագրութիւնները՝ որ կեցած են Սեւանայ լճին հարաւ-արեւելեան եզերքը: Մեղիտի նուաճումն ու Վուէ երկրին (Վիլիկիոյ դաշտային մասին) բանակներուն պարտութիւնը կը պատմէ Խոզըււի արձանագրութիւնը Մալաղիոյ = Մեղիդի քով: Սարգուր Գ. ի թագաւորութեան ատենն է Վանայ պետութեան ամենէն ծաղկեալ ժամանակը, որ սակայն շուտով թարշամեցաւ Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի եւ Սարգոնի ատեն տեղի ունեցած սաստիկ ու բուռն պատերազմներով: Ուրարտու այս պատերազմներով տկարացած՝ ի վիճակի չէր՝ Է. դարուն Առաջակողմեան Ասիան ողջող Վիմմերեանց յառաջացման դէմ դնելու. ուստի դատարկացաւ եւ բնակավայրն եղաւ հնդիկ-գերմանական Հայոց, որ Վիմմերեանց հետ խուժած եկած էին: Ուրարտացիք՝ նման ուրիշ բազմաթիւ ժողովրդոց (Մուրացիք, Տիբարացիք եւն) այս նոր ցեղերուն յառաջացմամբ հիւսիս մղուեցան. ասոնց մնացորդներն այնուհետեւ Պոնտոսի կողմերը կը գտնուին:

Բ. Մուրացիք: Սաղմանասար Բ. ի տուրտանը (= սպարապետ) թագաւորին իշխանութեան 31^ր տարին Հուբուշիայէն Մուզասիրի վրայ արշաւեց եւ հոն Սապպարիա քաղաքն ուրիշ 46 քաղաքներու հետ առաւ. անկէ վերջն Ուրարտուի վրայ քալեց: Սարգոնի ատեն Ուրարտուի դաշնակից եղաւ Մուզասիր, մինչ յառաջ Ասորեստանէ կախում ունէր, ինչպէս կը հետեւի “Ասորի եւ Մարտուկի երդումն մէկ կողմ թողուց իշխանը” խօսքէն: Երկրին այն ատենուան թագաւորն է Ուրացիք: Սարգոն թագաւորութեանն 8^ր տարին Հուբուշիայէ Մուզասիրի վրայ քալեց. ինքն է որ կ’ըսէ “Իմ պատերազմիկ կատարեովս, քաջ հեծելազորքես եւ քաջամարտիկ ստանաւոր զօրքես 1000 հոգւով յառաջացայ դժուարին լեռնաշխարհէ մը, որ լաւ էր ձիերուն, բայց անկոխելի էր ստանաւոր-

ներուն համար:” Ուրզանայի իշխանանիստն առնուեցաւ եւ անոր պալատը աւարի տրուեցաւ. մեղք որ արձանագրութեան սաստիկ վնասուած ըլլալուն՝ կարելի չէ աւար առնուած աւարկաներուն լիակատար ցուցակն յառաջ բերել: Նոյն ցուցակէն սաչափը միայն կ’իմանանք որ Սարգոն 6170 հոգի գերեց տարաւ եւ 690 ջորի եւ էշ, 100.225 ոչխար եւ 34 տաղանդ 18 մնաս ոսկի, 160 տաղանդ 2 1/2 մնաս արծաթ, պղինձ (անագապղինձ), պատուական քարեր, գոյնզգոյն զգեստներ եւ կէրու ըսուած նիւթէն հանդերձեղէններ առաւ: Ընդհակառակն Սորասաբադի արձանագրութեան (75) համաձայն բնակիչներէն 21.170 հոգի իրենց ստացուածքներովն ու երկրին երկու դից (Սաղգիք եւ Բաղմաշտու) պատկերներով գերի տարուեցան: Բաց ի այս արշաւանքէն (715ին)՝ անուանագիր ցուցակը ուրիշ սապատակութիւն մ’ալ կը յիշէ Մուզասիրի վրայ 712ին եղած: Մուզասիրի նուաճումը կը տեսնուի Խորոսբադի մէկ բարձրաքանդակ պատկերին վրայ ալ (տես Botta; Monuments de Ninive 2, 141):

Նմանապէս երկրին գլխաւոր քաղաքն ալ Մուզասիր կը կոչուէր: Ասկէ զատ կը յիշուին Մուզուրէս, Սաղմանասար Բ. է նուաճուած ամրութիւն մը, եւ Ուրագի(?) քաղաքները, վերջինս Ուրզանայի կնքոյն վրայ յիշուած: Մուզասիրի կամ գէթ Մուզասիրի եւ Հուբուշիոյ կողմերը գնելու ենք յաջորդ շորս լեռնաշղթաները, որոնցմէ անցած է Սաղմանասար իւր արշաւանքին ատեն: Այս լեռնազօտիները են՝ Շէսի, Արդի-? չէ, Ուրագի եւ Ալուրի:

Հատ հետաքրքրական է Ուրզանա թագաւորին գլանածեւ կնիքը, զոր ունինք: Այս կնիքն Ասորեստանցուց լեզուան ու գրերով գրուած ըլլալով՝ կ’ապացուցանէ որ Ասորեստանեայց քաղաքակրթութիւնը կ’իշխէր թէ արեւմտեան եւ թէ արեւելեան ու հիւսիսային կողմերը: Արեւել է

Թէ Բաբելոն փորուած ըլլայ կնիքս, զոր Սարգոն աւար առնելով Նինուէ բերաւ: Կնիքս հիմայ Հաագի հնադրամներու ու շքադրամներու ժողովածոյքին մէջ կը պահուի: Կնիքս գրութիւնն է. «Կնիք Ուրղանայի, Թագաւորին Մուզասիրի եւ Ուաբ(?)տի քաղաքին, որուն բերանը չար լերան մը վրայ [դարանակալ եղած] օձի մը բերնին պէս բաց է:», Ա. Երեմիաս¹ (Zeitschr. f. Assyr. I. 46—47) Ուաբ(?)տի տեղ Հոբոթի կը կարգայ եւ «Լայլեամբ ներու քաղաք» կը Թարգմանէ՝ Մուզասիր անուան մէջ տեսնելով ԴՅԴՅ (որմէ ԴՅՅ սաստկականը) կրկնաւոր եւ բնաձայնական արմատին ընդունելութիւն անցեալը, քանի որ նոյն արմատն Ասորեստանցւոց լեզուին, արաբերէնի եւ տալմուդերէնի մէջ միջատներու համար կը գործածուի: Այս մեկնութիւնն ինծի շատ կամայական կ'երեւայ. սա ալ կայ որ բնագրին մէջ Մուզասիր բառէն ետքն եկած շողկապը բացայայտիչ մը կամ Մուզասիրի իմաստը չի ցուցնէր. նմանապէս հաւանականագոյնս ընթերցումն է Ու եւ ոչ Թէ Հոբոթի կը լսուած քարին վրայ փորագրուած է, որ ըստ Շրագէրի յասպիս է, իսկ ըստ Երեմիասի՝ տեսակ մը ճարպաքար (Agalmatholith), ինչպէս քիմիական փորձը ցուցըցած է: Ինչպէս Ուրարտուի, նմանապէս այս երկրին գլխաւոր դէքն էր Խաղդէք: Սարգոնի յիշած Բագմաշտուն² դիցուհի է:

¹ Երեմիասի մեկնութեան համար որոշիչ նշանակութիւն չունի կնիքս վրայ լայլեամբանման կենդանիներու նկարուած ըլլալը, զորոնք ոգի մը կը բռնէ:

² Rost, Untersuch. z. altorient. Gesch. (Mittheil. d. Vorderasiat. Ges. 1887, 2) էջ 86 ըստ ինքեան Բոբոթոս հնարաւոր ընթերցումն նախամեծար կը համարի Բոբոթոս անը, վասն զի անուան երկրորդ Բոբոթոս(-) մասին մէջ երանեան mazdān կը տեսնէ: Բագմաշտուն երկիրը գրաւող Արեաց աստուածութիւնն է, որ ընկի ժողովրդեան

Մուզասիր երկիրը Կելեշնի (որ Ուշնէյ կը կոչուի) արձանագրութեան մէջ ալ կը յիշուի: Ասորեստանցւոց լեզուաւ է այս արձանագրութիւնը, որուն մէջ Խապուինիս եւ Մենուաս խաղդէք դից յարգանք ու մեծարանք կը մատուցանեն: Կարելի էր ըսել Թէ այս արձանագրութիւնն ալ նման Սարգոնը Առաջնոց արձանագրութեանց՝ Խաղդէացւոց լեզուան գրուած ըլլայ դադափարագրերով, սակայն Ուրղանայի ասորեստանեայ կնիքս գոյութիւնը կը դժուարացընէ այս ենթադրութիւնը: Սէյս կ'ըսէ Թէ այս արձանագրութիւնը Վանեանի մը՝ ասորեստանեանն է կամ Թէ երկուքն իրարու կը վերաբերին՝ ըլլալով երկլեզու: Այս ենթադրութեան վրայ հիմնուելով Արտինի՝ անուան մէջ կը տեսնէ Վանեան եւ ըստ հետեւորդի ընկի համազօրը «Ասորեստանցւոց» Մոնոթիէին = «տեղ, ուր օձեր կան»:³ Նախ՝ մեր առջեւն եղած դէպքին մէջ երկլեզու չկայ.³ Երկրորդ՝ Սէյսի ստուգաբանութիւնը շատ արուեստական է եւ անհամոզիչ: Լէման⁴ ալ կը կարծէ Մոնոթիէին անուան մէջ՝ Մուզասիր քաղաքին անունը դտած ըլլալ, եւ կը մեկնէ իբրեւ Մուզասիր-քաղաք (Նախահայոց լեզուին մէջ նա «քաղաք» կը նշանակէ եղեր): Ինքն ալ սխալ կը համարի անձնորոշ ըլլալը: Այս կամայական մեկ-

Խաղդէք գլխաւոր դից քովը գրուեցաւ: Ըստ այսմ ինծի համար Բագմաշտուն ընթերցումին ճշգրութիւնն ամեն տարակուսե ազատ չէ, քանի որ նոյն ընթերցումը հաստատող ձայնական գրութիւն մը մէջտեղ չ'եւեր: Բառին առաջին Բոբոթ մասին համար հմտ. Բագդաստի, որ Ուշնի չէ իշխանին անունն է:

¹ Վանեանը հրատարակուած է ի JRAS, t. XIV, p. 66.
² Սէյս, անդ 1894, p. 700.
³ Հմտ. Բեյք եւ Լէման, անդ 389 եւ Verh. d. Berl. Anthropol. Gesell. 1895, S. 594.
⁴ Ընդ, էջ 583:

դարձեալ արշաւած են Մանի վրայ: Սամիրաման
 Բ. Հուբուշկիա գտնուած միջոցին՝ Միկտիարա,
 Սոււնբա, Ման, Պարսուա եւ Տաւրլա երկիրներուն
 հարկն առաւ, որ էր կառքի ձի: Ռամմանիրարի
 Գ. ի քով՝ նուաճեալ երկիրներուն յաջորդ ցու-
 ցակին մէջ կը յիշուի Ման — Մուննա ձեւով.
 “Ելլիպի, Հարհար, Արաղաշ, Մետու, Մադաի,
 Գիղիլուունդա, Մոննա, Պարսուա, Ալաբերիա, Աբ-
 դադանա, Նաիբի:”

Մաննեանները շատ յաճախ կը յիշուին Սար-
 գոնի արձանագրութեանց մէջ: Սարգոնի ատեն
 Մանի մէջ կ'իշխէին հետեւեալ իշխանները.

Իրանգու

Ադա

Ուլլուսունու:

Ուլլուսունուի եղբայրն էր Բագդատտի,
 Ուիշդիշի իշխանը: Ուրարտուի առաջնորդութեամբը
 հիւսիսային նահանգաց կամ տէրութեանց՝ Ասու-
 րեստանի դէմ կազմած մէկ մեծ նիղակակցութեան
 մասնակցած է Ման: Այս նիղակակցութեան յա-
 րակից գեպքերուն վրայ՝ տարեգրութեանց տուած
 տեղեկութիւնները շատ աւելի փտահանելի համա-
 րելու է քան այն տեղեկութիւններն, զորոնք փա-
 ռապանձ արձանագրութիւնը կ'արձանագրէ՝ շատ
 կէտերու մէջ տարեգրութիւններէն խոտորելով:
 Տարեգրութեանց պատմածին նայելով՝ համառո-
 տիւ իրողութիւնը յաջորդն է. Ուրարտու, Կարալ-
 րութեան վեցերորդ տարին Ասորեստանէ ապստամ-
 բելու նպատակաւ իրարու հետ դաշնակցեցան եւ
 Մանի Ադա իշխանը սպաննեցին, որ, ինչպէս կ'ե-
 բեւայ, Սարգոնի հաւատարիմ կողմնակիցն էր: Չե-
 կիրտուի Մանի թշնամի ըլլալուն մէկ պատճառն

այն էր որ Սարգոն օգնած էր Իրանգուի, Ադայի
 հօրը, այն քաղաքներն առնելու, զորոնք Չեկիրտու
 յափշտակած առած էր Իրանգուէ: Ադայի սպան-
 նուելէն ետքը՝ Մանեանց զահը բարձրացաւ Ուիշ-
 դիշի Բագդատտի իշխանը, զոր Սարգոն քիչ մ'ետքը
 մտրթաղերձ ըրաւ: Ասոր վրայ Մանի այն կուսա-
 կցութիւնն, որ Ասորեստանցոց թշնամի էր, զՈւլ-
 լուսունու՝ Բագդատտիի եղբայրն՝ իշխան ընտրեց:
 Ուլլուսունու իւր դիրքն ապահովելու եւ ամրացը-
 նելու դիտմամբ դարձեալ դաշնակից եղաւ Ուրար-
 տուի, Կարալուի եւ Ալաբերայի, սակայն ստիպուե-
 ցաւ իւր քաղաքները կորսնցնելէն ետքը՝ նման իւր
 դաշնակիցներուն՝ Ասորեստանցոց թագաւորին
 հպատակիլ: Ուրարտուի Ռուսա թագաւորը դեռ
 յաջորդ տարին ալ պատերազմը կը շարունակէ եւ
 Ուլլուսունուի երկրէն 22 ամրոց կ'առնէ: Բա-
 ցայայտ չէ բոլորովին Գաիուկիկի դերը, որ ասկէ
 ետքը մէջտեղ կ'ելլէ: Գաիուկիկ շահնա՝ Ման =
 “Մանի կուսակալ” կը կոչուի եւ տարակից չկայ
 թէ Ուրարտացոց թագաւորին հաւանութեամբը
 կը գործէր: Սարգոն Մանի վրայ քալեց եւ գերի
 վարեց պարտուած Գաիուկիկին ու անոր ընտանիքը:
 Տարեգրութեանց նայելով Սարգոն դեռ երկու ան-
 գամ ալ Ուլլուսունուէ հարկ առաւ. մէյ մը՝ (թա-
 գաւորութեանը 8^ր տարին) Չեկիրտու եւ Ուրարտու
 արշաւած ատեն, եւ երկրորդ անգամ՝ յաջորդ
 տարին: Թագաւորութեան 8^ր տարին յիշեալ ար-
 շաւանքին յաջող վերջնաւովը՝ Մանի երկիրներն
 ընդարձակեցան “5 կրկնամրոն երկիր՝ Ու... լեռ-
 նէն (մինչեւ) Չ. Ուիշդիշի մէջ, մանեան լեռնանա-
 հանգ մը” . ինչպէս Խորասթաղի արձանագրութեան
 (52) հետ համեմատութիւնը կը ցուցընէ, այս եր-
 կիրներուն մէջն էին այն 22 քաղաքները, զորոնք
 Ուրարտու Ուլլուսունուէ առած էր: Տարեգրու-
 թեանց պատմած էն բոլորովին կը տարբերի փառա-
 պանձ արձանագրութեան աւանդածը: Վերջնայ

նայելով՝ Աւլուսունու Աւարտուի, Աւիդիշի, Ջեկիրտուի եւ Միսիանդիի հետ նիդակակցութիւն ըրաւ՝ Սարգոնի դէմ: Այս առթիւ Աւլուսունու Աւարտուի իշխանին 22 ամրոց պարգեւ տուաւ: Սակայն Ատրեստանի թագաւորը թշնամիներէն ամէն մէկուն վրայ առանձինն առանձինն յաղթանակ կանգնելով՝ նիդակակցութիւնը քայքայեց եւ յիշեալ ամրոցներն Ատրեստանի հետ միացուց: Երբ վերջէն Աւլուսունու խոնարհեցաւ, նոյն ամրոցներն ետ ընդունեցաւ: Երկրորդական նշանակութիւն ունի գլանաձեւ արձանագրութեան մէկ տեղը, ուր Ման՝ Սարգոնի նուաճած երկիրներուն շարքին մէջ՝ Պարսուպի եւ Աւարտուի մէջտեղը դրուած է:

Սանհերիբի ծանօթ արձանագրութեանց մէջ Մանեանք երկու անգամ միայն կը յիշուին: Այս երկու տեղերը թագաւորը կը պարծի զկարէի, զԱրամու, զՄան, զԿուէ եւ զՀիլակիւս նուաճած ըլլալուն վրայ:

Ասորհազգոնի ատեն Մանեանք շատ ստեպ կը տեսնուին՝ Ատրեստանի վտանգ սպառնացող հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան թշնամեաց — Սապարդացւոց, Գիմմերացւոց, Մադաիացւոց եւ Իշիուզացւոց — շարքին մէջ: Ասորհազգոնի արձանագրութեանց մէջ գրոշմուած “անի (Ասորհ.), որ Մանեանները բոլորովին ընկճեց”, պարբերութիւնը անկարելի է բառական իմաստով առնուլ: Հազիւ Ասորհազգոնի յաջողութիւնը ճշտակապէս ատեն Մանեանները ուժով զսպելու ձեռնարկութիւն եղած է: Այս ատեն Մանի թագաւորն էր Անշէրէ՛: Ասոր գէմ էր որ Ասուրբանիպաղ իւր չորրորդ արշաւանքն ըրաւ: Ատրեստանցւոց բանակին մօտե-

1 Հմմտ. ܩܘܡܩܝܢ անունը (Ա. Մնաց. 7, 10): Ըստ Գեղիի այս անունը “եղբայր առաւօտու” կը նշանակէ. սակայն սեմական ըլլալը տակաւին սարակուսական է:

նալը լսելով՝ Մանեանց թագաւորն իւր թագաւորանիստ Իդերտու քաղաքէն Իշտատտի փոխաւ եւ քիչ մ'եաքն իւր ապստամբ հպատակներէն սպաննուեցաւ: Որդին Ուլէ իրեն յաջորդեց: Այս միջոցին Ասուրբանիպաղ Իդերտուէ Իշտատտու հասած էր՝ ճամբան “վիշտ թափելով”, այսինքն կրցածին չափ ամէն կողմ աւերելով: Ուալլի հպատակեցաւ եւ իւր երէնիկ որդին Նինուէ պատանդ խաւրեց եւ իւր աղջիկներէն մէկը՝ Ատրեստանի թագաւորին կանանոցը: Մանի մինչեւ նոյն ատեն տուած հարկը բարձրացուցին՝ 30 ձի աւելի պահանջելով: Այս արշաւանքով ետ առնուեցան “Ատրեստանի շրջակայից” 4 քաղաքներն ալ, զորոնք Ասուրբանիպաղայ նախորդաց ատեն Մանեանք գրաւած էին. հաւանականորէն այս քաղաք ըստաճները բուն Ատրեստանի հիւսիսային կողմը, Մանեանց երկրին մօտ՝ Ատրեստանցւոց գաղթականութիւնէն: Կարելի է թէ վերոյիշեալ ԱՏէրի թագաւորին հետ նոյն ըլլայ Անշէրէ (Knudt. Nr. 24, Ov. 4). այս վերջին բնագիրը շատ աղճատ է եւ մնացած է միայն Գիմմերացւոց անունը. բայց Knudtzonի նման արձանագրութեանց մէջ գրեթէ միշտ Գիմմերացւոց կից կը գտնուին Մանեանք ալ, այնպէս որ կրնանք բեղունիլ թէ Knudt. Nr. 24ի մէջ ալ յիշուած ըլլալու են Մանեանք:

Անձուկ մտքը մանեան երկիր մը (Ման) ընդունելու ենք՝ մանեան Աւիդիշի, Ջեկիրտու, Միսիանդի եւ Բիտ-Գաիուկիւս նահանգներէն զատ: Բուն կամ անձուկ մտքը Մանի գլխաւոր եւ իշխանանիստ քաղաքն է Իշիդու՝ ամէն արձանագրութեանց մէջ՝ սկսեալ Սաղմանասար Բ.ի արձանագրութիւններէն մինչեւ Ասուրբանիպաղայ արձանագրութիւնները: Այս քաղաքին դիրքն որոշելու երկու կուռան ունինք. Սարգոն 6 կրկնաձրոն ճամբայ ընելով՝ Իդերտուէ կը հասնի Բարու (?), որ Ալաբերիոյ մէջն է, եւ Ասուրբանիպաղ Իդերտուէ

մինչեւ իշտատի 15 օրւան ճամբայ կը համարի: Վանեան սեպագրութեանց մէջ Մանի գլխաւոր քաղաքը Միտիբիճադիրիս (Սէյս, Nr. XLIII, 39) կը կոչուի, որ քաղաքին անուան բնիկ ձեւն է՝ Ասորեստանցւոց իղերտուին համազօր¹: Մանի քաղաքներն են՝ Իշտադի, ինչպէս յիշեցինք՝ իղերտուէ 15 օրւան ճամբայ հետու: — Իդիբէս (Չէբէս²): — Արմիդ, թերեւս ասոր հետ նոյն է Արմիդ (*Արմահիդ, *Արվահիդ): Արահիդ կ'ըսուի «նահանգ ծովեղերքի քով» (հաւանականօրէն Վանայ լճին վրայ): Նոյն աղճատեալ տեղը, ինչպէս կը տեսնուի, յանուանէ յառաջ կը բերուին Արահիդ երկրին քաղաքները, համառ. վարը: — Ուրիշ երկու տեղ՝ Ըստիդահուլ եւ Չարդահիլ, «ամրութիւնք Մանեանց», զորոնք Չիկիրտուի Միտալի իշտանը քիչ

¹ Թէ Սի-եթի-հարիթի(ս) բաժնելու ենք, յայտնի է հ-թ-հարիթի, Բիթի-հարիթի (տես վարը) անուններէն: Տարակցոյ շխոյ որ այս անուններուն վերջին մասը միեւնոյն է: Ուստի Իւթի-դա- (Չիթ-դա) է բնիկ անուան առաջին մասը Սի-եթի: Ասորեստանցւոց վերջաւորութեամբը սեմական ձեւ առած, համառօտած եւ անորոշած:

² Յառաջ կը բերեմ հետեւեալ յատուկ անուններն, որ (ս, է, ի, ս) յաւելուածական ձայնաւորով եւ առանց անոր կը գտնուին. Ագուսի եւ Գուսի, Ասա եւ Սուա, Ասալաի եւ Սալաի, Ատուն եւ Տուն, Ատ(ե)րանա եւ Տերանա, Իղերտու եւ Չիրտու, Ուրբուս եւ Բուսու, Ուր(ու)սա եւ Ռուսա, Ուիշիշ եւ Իշիշ, Ուփիշիշ եւ Միւիշիշ, յունարէն՝ Αμαρδοι եւ Μάρδοι, Απαροι եւ Πάροι, Ατροπατηνή եւ Τροπατηνή, թերեւս՝ Αρσσοαία եւ Κοσσοαίοι, Κίσσιοι, հինպարս. Ասագարտա = բարեւոյններէն իգկարտա եւ Տարգուտի. Ծանօթ է որ երաներէնի մէջ սոփորական ձայնական օրէնք է որ սով սկսող անուանց մէջ յընթաց ժամանակաց այս ուր կ'իյնայ: Վարեիլ է թէ Ասորբանիպատայ սղոցածոյ արձանագրութեան մէջ յիշուած Ուրբիւն (*Ուր-ի-եթիւ ?) իղերիայի հետ նոյն ըլլայ, եւ այս պարագային մէջ նոյն անուան յետագոյն ձեւը կրնանք համարել:

մ'ատեն գրաւելէ ետքը՝ ստիպուեցաւ դարձեալ ետ տալ: Զուրկուկիայի մէջ Վինքլէր Պտղոմէոսի Ζουρζούδαν կ'ուզէ տեսնել:

Ասորբանիպատայ B սղոցածոն ալ յաջորդ քաղաքներն ունի. Ա-սիւ: — Պաշա... — Բոսոսոսոս: — Աշտիւ: — Ուրբիւն: — Ուրպիշ: — Սիւն: — Նուրիթի: Սեպագրութիւնը կը յաւելու. «8 ամուր քաղաք եւ անհամար փոքրիկ քաղաքներ մինչեւ իղերտի նուաճեցի, աւերեցի, կործանեցի, այրեցի: Մարդիկ, ձի, էշ, արջառ, ոչխար քաղաքներէն հանեցի ու աւար ըրի:» Նոյն սեպագրութիւնը Մանի վերաբերող ուրիշ քաղաքներ եւ նահանգներ ալ կը յիշէ: Ասոնք են՝ Արբան (Տերան¹), այս քաղաքն ապաստանեցաւ Ահշէրի՝ իղերտուէ մեկնելէն ետքը: Այս քաղաքն «ամուր» վերագիրն ունի: — Նմանապէս ամրութիւն էին Ուրիթիւրէ եւ Ուրբիւ, թերեւս նոյն իղերիայի (Չիբիայի) հետ: Ասորբանիպատայ Պագդիրը նուաճելէն ետքը՝ կ'առնու մանեան յաջորդ նահանգներն ալ՝ Արիւնիշ, Աիւնանի, Հարի, Աոմուրդաի: «Հարսի նահանգը, լեռնաշխարհ մը՝ կուսուրդաիէ վեր:» — կուսուրդաիի համար կ'ըսուի «Մանեանց երկրին մէջտեղը:» Արսիանիշն այն ատենուան հրամանատարը կը կոչուէր Ուրիթիւրէ:

Բ. Ուիշիշ (Ուիւիշիշ?): Եթէ տոսպեան արձանագրութեանց մէջ յիշուած Հուգիստիս կամ Ուգիստիս երկիրը նոյն է Ուրիշիշ հետ, այն ատեն Ուիշիշի ընթերցուածոյն ուղիղ ըլլալն ալ ապահով է: Այս պարագայի մէջ Ուիշիշիշ եւ Իշիշ համարուելու են կամ այն դէպքերէն, որոնց մէջ անուանք յաւելուածական ձայնաւորով եւ առանց անոր կը գործածուին հաւասարապէս (տես էջ 98, Ծան. 2), եւ կամ Ու՝ մատնանիշ կ'ընէ Վիշիշիշ հիշուածը: Ըստ ինքեան Ումիլիշիշ կամ Միլիշիշ ըն-

¹ Տես նախընթաց ծանօթութիւնը: 7*

Թերցուածն ալ հնարաւոր է (այսպէս Տիլէ, Վինք-
լէր եւ ուրիշներ)։ Ուիշդիշ արտաքոյ կարգի վայ-
րենի լեռնաշխարհ մին էր։ Երբ Տիգրաթպիղեսեր
Ա. այս երկիրն արշաւեց, ստիպուեցաւ Արուս
լեռները թողուլ իւր պատերազմիկ կառքերը, զո-
րոնք յառաջ տանիլ չափազանց դժուարին էր, եւ
միայն իւր ոտանաւոր զինուորներովը նուաճեց այս
երկիրը։ Նշանակութենէ զուրկ չէ սա պարագան,
որ Ասորբանիպաղայ քով Արուս լեռները Սա-
րաւշ եւ Ամմաշ երկիրներուն մէջ ըլլալ կ'երեւան։
Սարգոնի ատեն Ուիշդիշէ վրայ կ'իշխէր Բագդատ-
տի¹, Մանի Ուլլուսունու թագաւորին եղբայրը։

Ուիշդիշի մաս համարելու ենք Չիւրբո-դո-
նահանգը (Sarg. An. 110)։ Եթէ բնագրին մէջ
նոյն տեղը Չիւրբո-դոնէ յառաջ առի մ'աւել-
ցրենք, այն ատեն կրնանք ըսել թէ Չիւրբո-դո-
նու Ուաւշ լեռնէն 5 կրկնամյոն (kaskalgit) հե-
ռու էր։

Գ. Չիւրբո-դոն (Չիւրբո-դոն)։ Սարգոնի ժամա-
նակէն միայն ծանօթ են մեզ այս երկրին գէմ
մըրած պատերազմներ. այն ատեն Չիւրբո-դոնի
իշխանն էր Միւրբո-դոն²։ Այս իշխանն իւր երկրին

¹ Վինքլէր անմտադրութեամբ Բագդ կը ձայնաւորէ։
Այս յատուկ անուան առաջին մասը Բագդ (= հինպար. Բագդ
= Աստուած) ի մէջ այլոց կը տեսնուին նաեւ Բագդ-մաշուու
(դիցուհւոյ մ'անուն, տես էջ 90) եւ Բիտ-Բագպահ (մա-
րական գաւառի մ'անուն) անուանց մէջ։ K 1067 (Հմմտ. եւ
K 1037) մէջ կը յիշուի Բագդ-Տեշուր մը, որ Մանի կողմերը
կուսակալ է՝ Սարգոնի ատեն։

² Ռոսս (Untersuch. z. altorient. Gesch.: Mittheil.
d. Vorderasiat. Gesell. 1897, Nr. 2, էջ 86) այս Միտատտին
կը նոյնացընէ Վեփալունի «Մարաց», Մեդիդոս թագաւորին
հետ (Հմմտ. Եւսեբիոս, հրտ. Շէօնէ, Ա., Յւլ. 28)։ Մեդի-
դոս անուն քիւ մ'արուեստական կը հնչէ՝ ձեւուած ըլլալով
«Մեդիա», (Մարաստան) անուան վրայէն։ Թէ եւ հաւանական
չէ, սակայն կրնայ մտածուիլ, որ Չիւրբո-դոնի իշխանին անունն

միացուց՝ բուն Մանէն ապստամբեալ Շուանդա-
հուլ եւ Գուրդուկիա քաղաքները. բայց զասոնք
երկայն չկրցաւ պահել, ինչու որ նոյն տարին Սար-
գոն (Թագաւորութեանը 3ր տարին) զանոնք ետ
առաւ։ Չիւրբո-դոն այն մեծ դաշնակցութեան մէջը
մտաւ, զոր Ուրարտու Ասորեստանի գէմ կազմեց
շատ մը տէրութիւններէ։ Երբ Սարգոն թագաւո-
րութեանն 8ր տարին՝ թշնամեաց դաշնակցու-
թիւնը խորտակելու եկաւ, Չիւրբո-դոն ալ յաղ-
թողին վրէժը զգաց։ 3 ամրոց, 24 քաղաք եւ
Պարգա իշխանանիստը կողպուուեցան եւ մոխիր
դարձան։ Երկրին Միտատտի իշխանն ի փախուստ
աճապարելով աղատեցաւ։ Չիւրբո-դոն Ուրար-
տուի վրայ քայլեց Ասորեստանցոց բանակը։ Եր-
կիրներու ցանկին մէջ (Sarg. An. S. XIV, 8 եւ
P. p. IV, 20) Չիւրբո-դոն դրուած է Անդիայի եւ
Մանի մէջտեղը, իսկ Սարգոնի զլնանաձեւ արձա-
նագրութեան մէջ՝ Անդիայէ յառաջ։ Չիւրբո-դոնի
մայրաքաղաքն էր Պարբո-դոն։

Գ. Միւրբո-դոն ալ մասնակցած է Ուրար-
տուի ձեռք կազմուած դաշնակցութեան։

Ե. Բիտ-Գագդու-դոն։ Գաիուկիեանց իշխող
հարստութիւնն, որուն անուամբն երկիրը կոչուած
է, հպատակելէ ետ կեցած ըլլալուն պատճառաւ
Սարգոնն զերի տարուեցաւ (տես էջ 95)։ Սարգոն
երկու տարի ետքը (Թագաւորութեանն 8ր տարին)
անգամ մ'ալ կարալլուի եւ Բիտ-Գագդուկիի վրայ
քալեց։

Սեպագիր արձանագրութեանց մինչեւ հիմայ
յառաջ բերուած տեղեկութեանց վրայ հիմնուե-
լով՝ բուն Մանը (յատուկ կամ անձուկ մտք
Ման՝ Ուիշդիշէ եւն անկիւն) Վանայ ճովուն հարաւ-
արեւելեան եւ Ուրմիոյ լճին արեւմտեան կողմն

հնագոյն լաւ աղբիւրէ մ'անցած ըլլայ Վեփալունի բաւական
նենգեալ մեկնութեան մէջ։

այնպէս մը դնելու ենք, որ հարաւէն Հուրուշիկիա, արեւելքէն Կիրզան, հիւսիսէն Ուրարտու սահման ըլլան: Այսպէսով Ման մերձաւորապէս կ'իյնայ այն տեղը, ուր են այսօրեան Շատտախ, Խոշաբ, Բաշ-կալա եւ ասոնց հիւսիս-արեւելեան կողմէն քիչ մ'ալ տեղ: Արեւելեան կողմանէ՝ յատուկ մտօք Մանի սահմանակից էր Չիկիրտու նահանգն՝ ու նենայով իւր հարաւային կողմը Կիրզանն եւ հիւսիսային կողմն Ուրարտուն եւ արեւելեան կողմանէ Անդիան, այսինքն Երասխայ դաշտը Խոյի եւ Մարանդի քով: Հարաւ-արեւմտեան կողմանէ Մանեանց սահմանակից էր Կարալու եւ Թերեւս Ուիշիշ ալ, եւ հարաւ-արեւելքէն՝ Մալհիս: Ընդհանրապէս Ասորեստանցւոց իրաց հմուտ այլեւայլ անձինք միաբան են Մանեանց բնակավայրն որոշելու մէջ: Հոմմէլ (Gesch., էջ 598) Մանեանց երկիրը մինչեւ Երասխ կը տարածէ, եւ նմանապէս Շրադէր՝ նոյն երկիրն Ուրմիոյ լճին եւ Երասխին մէջտեղը կը դնէ: Տարակոյս չկայ որ այս երկու դէպքերուն մէջ Չիկիրտուն ալ ի միասին առնուած է: Վինքլէր (Gesch., էջ 200) տեղը չի ճշդեր, այլ անորոշ կերպով մը «Ուրմիոյ լճին արեւմտեան եզերքներուն վրայ» կ'ըսէ: Հմմտ. Բիւէրբէք (BA III, 139). «Մանեանց երկիրներն էին Ուրմիոյ լճին արեւմտեան եւ հարաւային ափերուն վրայ» Սէյս (JRAS XIV, էջ 497) կ'ըսէ. «Ասորեստանի արձանագրութեանց Մաննայն . . . որ Վանայ թագաւորութեան եւ Ուրմիոյ լճին մէջտեղը կ'իյնար»: Յայտնի է թէ Սաղմանասար Բ. է մինչեւ Ասուրբանիպաղ՝ ամէն ժամանակ նոյն մնացած չեն Մանեան նահանգաց սահմաններն, այլ պէտք ենք ըսել թէ մասնաւորապէս Ասար-

հադդունի եւ Ասուրբանիպաղայ ատեն՝ Մանեանք տեւական կերպով դէպ ի հարաւ եւ հարաւ-արեւելք՝ դէպ ի Ուրմիոյ լճին հարաւային ափը յառաջացան, որով երբեմն երբեմն մասամբ Ասորեստանցւոց հարկատուները կ'ըլլային, այնպէս որ մինչեւ անգամ Սարգոն ստիպուեցաւ զերենք Ուրարտուի դէմ պաշտպանել, որուն հետ միշտ միացած էին իրենց քաղաքական շահերուն համանման ըլլալուն պատճառաւ. այս առթիւ էր որ մէկալ մանեան դաշնակից տէրութիւններն (Ուիշիշ, Չիկիրտու) Ուրարտուի հետ միացան ընդդէմ յատուկ մտօք Մանի, այսինքն՝ զլուաւոր թագաւորին երկրին դէմ: Նորերս Բեւլք¹ Մանեանց երկիրն Ուրմիոյ լճին հարաւային, հարաւ-արեւելեան եւ հարաւ-արեւմտեան ափունքը փոխադրեց: Իւր գլխաւոր ապացոյցն է Թաշթեփէի (Ուրմիոյ լճին հարաւ-կողմը) արձանագրութիւնն, որուն բովանդակութիւնը տեղեկութիւն մըն է՝ Ուրարտեանց Մենուաս թագաւորին Մանեանց երկիրն արշաւելուն եւ նուաճուած երկրին մէջ պալատի մը շինուելուն վրայ: Չեմ կրնար ընդունիլ թէ Թաշթեփէ, արձանագրութեան դանուած տեղը, Մանեանց պետութեան ճիշտ մէջտեղն ըլլայ, ինչպէս Բեւլք կը հետեւեցնէ: Հաւանաբանագոյն կ'երեւայ ինձ ընդունիլն, որ Մանեանք Ասորեստանցւոց բանակին յարձակումներէն ազատելու համար՝ հարաւ-արեւելք, այսինքն Ուրմիոյ լճին հարաւային կողմը տարածուող դաշտը քաջուեցան, ուստի երկիր մը, ուր այն ատենները տակաւին տեւականապէս դաղթականութիւն հաստատած չէին, եւ նմանապէս հաւանականագոյն կ'երեւայ ինձ թէ յիշեալ արձանագրութիւնը կանգնուած է Մենուասի հասած ամէնէն հարաւային կէտին վրայ: Այս խնդրոյն հետ

¹ Հմմտ. Աշխարհացոյց տախտակներն ի KB I. եւ II. եւ նմանապէս „Zur Geographie des assyrischen Reiches“ յօդուածը (ի Sitzungsber. d. Berl. Akad. 1890, էջ 331):

¹ Über das Reich der Mannäer (Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1894, S. 479 ff.)

սերտ կապուած է այն խնդիրն ալ թէ Մանեանք
 ո՞ր տեղէն գալով՝ իրենց երկիրը հաստատուեցան:
 Բեւբ կը կարծէ թէ Աւրմիոյ լճին հարաւային եզեր-
 քին արեւելակողմէն եկան. վասն զի եթէ Երաս-
 խէն եւ Աւրմիոյ լճին հիւսիսային եզերքէն եկած
 ըլլային, հարկ էր որ նախ Կիրզանի տէրութիւնը
 ջնջէին, սակայն գիտենք որ այս տէրութիւնը Սաղ-
 մանասար Բ.ի ատեն դեռ գոյութիւն ունէր:
 Ասորեստանեայ արձանագրութեանց մէջ Մանեան-
 ներէն քիչ մ'աւելի կանուխ (իբր 55 տարի) կը յի-
 շուի Կիրզան. սակայն այս պարագան ապացոյց մը
 չէ Մանեանց՝ Կիրզանի հաստատութենէն ետքը
 գաղթած ըլլալուն. ասոր հակառակն ալ կարելի
 է, եւ այս պարագայի մէջ՝ Մանեանց գաղթակա-
 նութիւնն Աւրարտեանց գաղթելուն հետ նոյն
 պատճառական աղերսը կ'ունենայ: Աւրմիոյ լճին
 հիւսիսային եւ արեւելեան կողմերը գտնուող եր-
 կիրներէն՝ առանձինն խմբերով գաղթող ժողո-
 վրդոց հոսանքը Թ. դարուն առաջին կիսուն դա-
 ղար առաւ, սակայն այս հոսանքին սկզբնաւորու-
 թիւնը շատ հաւանական է որ Թ. դարուն վերջին
 տարիներէն է, որով՝ Կիրզանի առաջին անգամ
 արձանագրութեանց մէջ յիշուելէն յառաջ:

Տուպեան սեպագրութիւնք՝ Ասորեստանցւոց
 Մանեանի համազօր կը գնեն Մանեան երկիրը: Ման-
 նաի = Մանա հարկ է ճշդիւ զանազանել Աան =
 Բիսինայէ, ինչպէս արդէն շեշտած է Սէյս: Հին
 կտակարանի մէկ տեղն ալ (Երեմ. ԾԱ, 27) Մա-
 նեանք Միննի) (ܡܢܢܝ) անուամբ կը գանուին, եւ
 այն՝ Աւրարտեանց (= ܘܪܘܪܝܝܢ) եւ Աւքանաղեանց
 (= ܘܚܘܢܝܝܢ) հետ մէկտեղ: Հին կտակարանի ասո-
 րերէն թարգմանութիւնն եւ Տարգում անճշդու-
 թեամբ ܡܢܢܝ տեղ «Արմէնիա» կը գնեն. ոմանք
 ալ աւելի յառաջ երթալով Ար-մէնիա անուան

մէջ երբայցերէն «Միննի»ն փնտուեցին, որ ստու-
 դարանական խաղալիկ է լիկ: Արդէն Բոխարդ ܡܢܢܝ
 հետ համեմատած է Մενուսը Նիկող. Գամասկա-
 ցոյ քով (Յովսեպ. վասն Հնութ. Ա. 7. 6:
 Եւսեբ. վասն պատր. աւետ. Թ. 11): Ստոյգ չէ
 թէ Գուդգայի քով (B, col. VI, 4) յիշուած Մե-
 նուսն նոյն է մեր Մանի հետ թէ ուրիշ երկիր
 կամ լեռ մըն է: Եթէ նոյն է, այն ատեն Մանի
 գոյութիւնը մինչեւ 307 դար վերկելէ: Մաննաչ
 եւ Մաննաի ձեւերուն համար հմմտ. Պարսուաչ եւ
 Պարսուա, Ելենգաչ եւ Անուչա.

Թագաւոր մը կ'իշխէր յատուկ մտօք Մանի
 վրայ, որ առ հասարակ մաճեան մէկալ նահանգ-
 ներէն չի զանազանուիր: Մանեան Աւիշդիշ, Զե-
 կիրտու եւ Միսիանդի նահանգներուն «կուսակալ-
 ները» Մանի թագաւորէն թոյլ կերպով մը կա-
 խում ունէին: Գալով Աւիշդիշ՝ ասոր գիրքին
 նկատմամբ ապահով բան մ'ըսել կարելի չէ:
 Աւիշդիշ՝ մանեան նահանգներէն մէկուն կամ շա-
 ատերուն սահմանակից ըլլալու է. նմանապէս՝ հե-
 առ չէր Սարաւչէ եւ Ամմուչէ: Եթէ Աւիշդիշ
 Արումս լեռներն նոյն են Կիրհուի Արուա լեռանց
 հետ, այն ատեն Աւիշդիշ յատուկ մտօք Մանի
 հարաւ-արեւմտեան կողմը կ'իյնայ կամ Աանայ
 ծովուն հարաւակողմը տեղ մը, եւ ըստ այսմ՝
 Միկտիարայի եւ Կարալուի մտերը փնտուուելու է:
 Աւիշդիշ կը յիշուի արդէն Տիգրաթպիղեսեր Առաջ-
 նոյն արձանագրութեանցը մէջ եւ տարակոյտ չկայ
 որ վերջէն Մանեանց գաղթելէն ետքը մանեան
 նահանգ եղաւ: Հաւանականօրէն Աւիշդիշի հետ
 նոյն է տուպեան սեպագրութեանց Աւգիստիս կամ
 Հուգիստիս անուն գաւառը: Սէյս մէտ է ընդունե-
 լու որ այս գաւառը Բուստուսի (Պարսուայի մէջ
 կամ քովերը) կը վերաբերէր:

1. Հմմտ. Jensen: Zeitschr. f. Assyriol. X. 361.

Տիլէ՝ եւ ասոր հետեւելով Հոմմէլ² եւ այլ.բ³ Ջեկիրտուն նոյն համարեցան Տաղարտու հետ, զորոնք Հերոդոտոս (I, 125. III, 93) բուն Պարսկաստանի վաչկատուն ցեղերէն կը համարի: Այս վաչկատուն ցեղին սկզբնական բնակավայրն եղած պիտի ըլլայ Կուհիստան: Այս ցեղին երկիրն Աքամենեանց արձանագրութիւններուն մէջ զատ գաւառ մըն է Ասագարտա (= Անձաւներու, սորերու աշխարհ) անունով, զոր սեմական թարգմանութիւնը Ինչիւրո՞ւ էր քան: Պողոմէոս (Չ, Բ, 6) Սագարտացիները Չագրոս լեռան արեւելեան կողմն վրայ կը գնէ՝ Ζάγρου πύλαι (== Հուլիանի կրճերը⁴) կողմերը: Վերջապէս Ստեփանոս Բիւզանդացի կ'ըսէ թէ Սագարտացիք Սագարտիա (Σαγαρτία) կը բնակին, որ է Կասպից Ծովուն մէկ թերակողին: Այս բուռածներէն սա՛ իրողութիւնը կ'էլլէ, թէ երանեան բարձրագաւառէն կամաց կամաց դէպ արեւմուտք յառաջացող Սագարտացիները կամ թերեւս լաւագոյն՝ ցեղին արմատէն բաժնուող ծիւղերը երկու կենդրոններու (Հուլիան եւ Կասպից ծով) բաժնուեցան: Կամ Ստեփանոս Բիւզանդացոյն ըսածը՝ Հուլիանի Սագարտացիներուն բնակավայրը դէպ ի հիւսիս-արեւելք մինչեւ Կասպից ծով տարածելով՝ կրնանք Պողոմէոսի ըսածին հետ համաձայնեցնել: Ես՝ Սագարտացոց այս արեւմտեան գաւառը գիմը՝ հաւանական կը համարիմ Պարսից իշխանութեան միջոցին կամ անկէ ետքը, եւ ոչ թէ Սարգոնի իշխանութեան ատեն, այս պատճառաւ ալ Ջեկիրտուի Տաղարտուի հետ նոյն

¹ Gesch. 261, Ծան. 1 եւ 265:

² Gesch. 712, Ծան.:

³ Այսպէս՝ Վինքլեր (Unters. z. altorient. Gesch. 112 եւ Altorient. Forsch. I. 485), Մարքարտ (Unters. z. Gesch. v. Eran. Nr. 6: Philologus, Bd. 55, S. 231, Ծան.):

⁴ Հմմտ. W. Sieglin, Atlas antiquus, Nr. 6: Asia superior.

ըլլալը՝ երկրայական: Աւելի կողմն եմ Տաղարտու անունը՝ մարական Չախրուտի տեղւոյն հետ նոյն համարելու: Մարքարտ՝ Սագարտացոց Չագրոսի հիւսիսային կողմը գտնուող բնակավայրին՝ ուշ ժամանակի Քրդաց բնակութեան տեղւոյն հետ նոյն ըլլալէն մոլորած՝ Քրդաց (Γόρδοιοι, Γόρδουαίοι եւն) անուն մէջ Ասագարտա = Տաղարտու անուն համառօտութիւնը կը տեսնէ:

Հոմմէլ (Gesch. 413) Միսիանդի անունը՝ Մեսու եւ Անդիա երկիրներուն անունէն կազմուած կցկցանք մը կը համարի, բայց առանց հիման, ինչու որ այս երկու երկիրներն ուղղակի իրարու սահմանակից չէին, որչափ ծանօթ են մեզ սեպագրութիւնք: Նոյն գիտունը (Gesch. 714) հանձարեղ, այլ նմանապէս անապացուցանելի կարծիք մը կը յայտնէ իբր թէ Գաիուկի կազմուած ըլլայ Գաիէ եւ Ուկիու անուններէն: Գաիուկի շատոնց համեմատած են Մարաց Գէիուկէս (Δγίωχης) իշխանին անուանը հետ, զոր ծանօթացուցած են դասականը. սակայն այս համեմատութեամբ դադար չառնելով՝ աւելի յառաջ դացին եւ ասորեստանցի Գաիուկիին ուղղակի մար Գէիուկէսի հետ նոյն անձ հրատարակեցին²: Թէ երկու անուանցս մէջ նմանութիւն մը կայ, ինչպէս ըսինք, չի կրնար ուրացուիլ: Վինքլեր եւ Ռոսս³ Բիտ-Գաիուկիին մարական երկիր նկատելով՝ Գաիուկիեանց հարստութեանը կը զանազանեն, բայց ըստ իմ կարծեացս՝

¹ Philologus, Bd. 55, S. 231, Ծան.:

² Այսպէս Տիլէ, անդ 263, Ծան.: Հոմմէլ, անդ 714 (նաեւ՝ Gesch. d. alt. Morgenl. Samml. Göschen S. 133): Ասոր հակառակ Վինքլեր, Untersuch. 117, նմանապէս Prášek, Medien und das Haus Kyaxares 1890, S. 39: Անորոշ Ռոսսի բով, անդ 85 եւն:

³ Վինքլեր, անդ 118: Ռոսս, անդ 86: Տիլէ Zeitschr. f. Assyriol. X. 425) մէկ է Վինքլերի կարծեան ընդունելու:

այսպէս ընելու ստիպիչ պատճառ մը չկայ: Ամենեւին զարմանալի բան չէ որ միեւնոյն թագաւորին արձանագրութեանը մէջ Բիտ-Գաիուկիկի՝ պարզապէս Գաիուկիկի ձեւն առած է, հմմտ. զ. օր. Ագիւնի եւ Բիտ-Ագիւնի, Եակին եւ Բիտ-Եակին: Գաիուկիկեանց հարստութիւնն իւր անունը տուած է այն փոքրիկ իշխանութեան, որուն վրայ կը տիրէր. եւ Սարգոն ալ Գաիուկիկեանց նախկին երկիրը Գաիուկիկի կը կոչէ՝ իշխող ընտանիքին գերի տարուելէն երկու տարի ետքն նոյն երկիրն եկած ատեն: Բիտ-Գաիուկիկիի հետ կը յիշուի Ելլիպի եւ Կարալու: Ելլիպին՝ Մագաի բուռած երկրին հարաւային կամ հարաւ-արեւմտեան կողմը, իսկ Կարալուն Ուրարտուի եւ Մանի մօտերը գնելու ենք, այնպէս որ այս կերպով ամենեւին հարկ մը չենք տեսներ՝ Բիտ-Գաիուկիկին մարական երկիր ընելու:

3. Կիրլան (Գիլլան?):

Կիր-զան ընթերցումը բացարձակապէս ապահով չէ. կարելի է Գիրլան ալ կարգալ: Գիրլան ձեւէն զատ կայ Գուզան ձեւ մըն ալ. եւ վերջին ձեւին մէջ լին կորուսած ըլլալուն՝ նման օրինակ ունինք Բարհաղիա եւ Բարհաղիա ձեւերը (տես վարը):

Կիրզանի սեպագիր արձանագրութեանց մէջ յիշատակուելուն նկատմամբ մեր ըսելիքն է. Ասոր-նասիրպաղ թագաւորութեանն առաջին տարին Կիրուրիի մէջ Կիրզանի եւ Հուբուշկիոյ հարկն առաւ, որ էր «ձի, արծաթ, ոսկի, կապար, պղինձ, պղնձէ անօթ»¹. նմանապէս թագաւորութեանը չորրորդ տարին Չամուայի մէջ Հուդուների, Հարտիշայի,

1 Ի մէջ այլոց Բիլբերէր (անդ. էջ 29 եւն) ալ Գիրլան կը կարգայ. սակայն գէթ յիշելու էր որ ընթերցուածոյն խնդիրը տակաւին ճշդուած չէ:

Հուբուշկիոյ եւ Կիրզանի հարկն առաւ՝ «արծաթ, ոսկի, ձի, դոյնդոյն զգեստ, արջառ, ոչխար, գինի»². Ասորեստանի նոյն թագաւորն ուրիշ տեղ մը կը պարծի՝ «Կիրուրիէ մինչեւ Կիրզան» նուաճած ըլլալուն վրայ: Սաղմանասար Բ. ի ատեն Կիրզանի վրայ կ'իշխէր Ասոր² անունով թագաւոր մը: Հաւանականօրէն Ասաի յաջորդն էր Ուբու, որ Սաղմանասարի թագաւորութեան 31⁷ տարին ասպարէզի վրայ կ'երեւայ: Սաղմանասար Բ. թագաւորութեանը առաջին տարին Նայիրեան ծովէն դալով՝ Գուզանի ճոխ հարկն առաւ, որ էր «ձի, արջառ, ոչխար, գինի, երկու երկսպառ ուղտ»³. Նմանապէս թագաւորութեանը երրորդ տարին Նայիրեան ծովէն դալով՝ Կիրզան մտաւ. երկրին իշխանն եղբայրներովն եւ որդիներովն անոր գիմացն ելաւ հպատակութեամբ եւ «կառքի ձի, արջառ, ոչխար եւ եօթն կրկնասպառ ուղտ» մատոյց: Կիրզանի Աշաւ թագաւորին մայրաքաղաքին մէջ՝ տաճարը կանգնուեցաւ Սաղմանասար Բ. ին մէկ մեծ արձանը՝ Ասորեստանի այս թագաւորին Նայիրեան երկիրներուն մէջ բրած յաղթութեանց արձանագրութեամբը: Սաղմանասար Բ. ասկէ Կիրուրի անցաւ: Ասորեստանցոց թագաւորին յիշեալ արշաւանքներէն մէկուն ատեն առած հարկը՝ Նիմ-րուդի սեւ կոթողը ժապաւէնի ձեւով պատող շորս բարձրաքանդակներէն առաջնոյն վրայ դրոշմուած է եւ յաջորդ ընթերցուածով մեկնաբանուած «Հարկ Սուսի ի Կիրզան՝ արծաթ, ոսկի, կապար, հողէ անօթներ, պղինձ, . . . , թագաւորին գոյքը, ձի, երկսպառ ուղտ առի ես»⁴. Սաղմանասարի թագաւորութեան 31⁷ տարին՝ ասոր Գաիան-Աշուր անուն տուրտանը (= բարձրաստիճան պաշ-

1 Հմմտ. Ասիա, որ Գաիանիի մէկ իշխանին անունն է (տես էջ 59): Սուհմի մէջ գտնուող Ուաշտալի «բաղաբատերն» ալ Սուա կը կոչուէր (տ. էջ 59):

տօնակալ) Մուզասիրէ Կիրզան «իջաւ», ուր երկրին իշխանն Ուրու, եւ Բուրխա, Հաւանա, Շաշգանա, Անդիա՝ նահանգները հարկ տուին «արջաւ, ոչխար, կառքի ձի»: Այս կարեւոր տեղեկութիւն մըն ալ (Salm. Balaw. III, 2, 3 եւ Lay. 13, 6), որուն մէջ Սաղմանասարի նուաճած երկիրներուն տեղը կ'որոշուի «Արդաշիւսէ մինչեւ Կիրզան, Կիրզանէ մինչեւ Հուբուշիւս», աստութեամբ:

Կիրզան Կիւուրիի հիւսիսային եւ Ուրմիոյ լճին հիւսիս-արեւմտեան կողմն է եւ դարձեալ նոյն լճին հիւսիսային ափունքը պատելով կը ձգի մինչեւ Մարանդ: Ասով կը մեկնուի՝ երկսպասուող տեղերու հոս գտնուելն ալ, ինչու որ կը վկայեն թէ Ատրպատական կան այս ուղիները²: Կիրզանի սահմաններն են արեւմուտքէն՝ Մանեան նահանգները, հարաւ-արեւմուտքէն հաւանականօրէն Հուբուշիւս ալ, հիւսիսէն Չեկիրտու եւ թերեւս Ուրարտու ալ եւ հարաւ-արեւելքէն Անդիա: Կիրզանի դիրքին նկատմամբ ընդհանրապէս այլ եւ այլ քննիչք միաբան են: Հմմտ. Schrader, KGF 167 եւ Namen der Meere (Abhandl. d. Berl. Akad. 1877) էջ 190: Delattre, Le peuple et l'empire des Médes 72, ծան.: Hommel, Gesch. 554: Tiele, Gesch. 187: Winckler, Gesch. 197 (քիչ մ'անորոշ՝ «Գիրզան եւ Հուբուշիւս Ուրմիոյ լճին վրայ եւ անոր հարաւային կողմը»): Belck, Ueber das Reich der Mannäer (Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1894), էջ 482: Ըստ իմ կարծեացս Բիլլերբէք (անդ, 65) Կիրզանը շափաղանց դէպ ի հարաւ կը դնէ, այսինքն այն լեւրան արեւելեան կողմն վրայ, որ Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտեան եզերքին զուգահեռականը կը

¹ Անրնթեանի դարձած է երկու գաւառի անուն. մէկը Բուրխայէ յառաջ, մեկալը Անդիայէ ետքը:

² Ritter, Erdkunde VIII, 671.

կազմէ (Ուշնուկի եւ Ուրմիոյ միջեւ երկարելով): Հմմտ. Բիլլերբէքի աշխարհացոյցը:

Ընդունելու ենք թէ Գուզան ձեւը ծագած է Կիրզանէ, Գիրզանէ եւ կամ Գիրզանէ. ու ձայնաւորը թերեւս կորուսած բաղաձայններուն տեղ դրուած է: Այս Գուզանայի հետ շփոթելու չէ աշխարհագրական ցանկերու եւ անուանագիր ցուցակին Գուզանան, որ աւելի առնչութիւն ունի Հին Ատակարանի Գուզանին (𐎱𐎠𐎼) եւ Պտղոմէոսի Γαυζα-νῆτιςին հետ, որ երկիր մըն է Քաբուր դեափն վրայ¹:

4. Մէկտիւրա, Սուբէ (Սուբէ), Պարդիւր (Պարդիւր):

Ա. Մէկտիւրա: Սամիրամանի սպարապետն՝ երկրորդ անգամ Նայիրիի դէմ արշաւած ատեն Հիրսինայի (այլ Մէկտիւրա) 300 քաղաքներն առաւ եւ հասաւ «արեւմտեան ծով», այսինքն՝ Վանայ լիճը: Յաջորդ արշաւանքին միջոցին Սամիրաման անձամբ առաւ Հուբուշիւսի, Միկտիւրայի, Սուբայի, Մանի, Պարսուայի եւ Տաւրայի հարկը: Հիրսինայի իշխանապետութիւնը, որ տիրող հարստութեան անուամբ՝ շատ անգամ (Ադինի, Եակին եւն) Միկտիւրա կը կոչուի, Վանայ լճին հարաւային ափանց մտերն ըլլալու է. Բիլլերբէք (անդ 43) տեղն աւելի ճշգրտով կը կարծէ թէ կարելի է Ոստան-Վերդունիսի կամ Բաղիշու կողմերը դնել: Անկարելի չեմ համարել թէ Նիկդիարա, որ Սաղմանասար Բ.ի ատեն Մաղամուայի այսինքն Ուրմիոյ լճին հարաւակողմը կը բնակէր, իրապէս հայրն ըլլայ Հիրսինայի եւ ըստ հետեւորդի՝ Միկտիւրա = Նիկդիարա²: Սակայն այլեւ-

¹ Հմմտ. Schrader, KGF 167. Delizsch, Par. 184. Winckler, Alttestam. Unters. 108ff.

² Լաւազն է հարցական նշան մը դնել Միկտիւրա = Նիկդիարայի առջեւ, զոր իբր օրինակ յառաջ բերած էր

այլ պարագաները մեկնելու համար՝ հարկէ Բեւքի՝ հետ այն կարծեաց պալաւինիլ թէ Նիկիտարա կամ Միկտիարա Ուրմիոյ լճին վրայ պարտութիւն կրելէն ետքը՝ հիւսիս-արեւմուտք փախաւ եւ Վանայ ծովուն հարաւային եզերքին մօտերը նոր հարբատութիւն մը հիմնեց: Բիլէրբէք (անդ 43) շատ յանդգնական կը համարի Միկտիարա = Նիկտիարա մայերեցուցիչ հաւասարութիւնը:

Բ. Մանթան նուաձեց Սամիրամանի սպարապետը՝ Միկտիարայի եւ Ուշպինայի (= Ուրարտուի Իսպուհնիսի) երկիրներէն դառնալէն ետքը: Վերջէն Սամիրաման անձամբ Սունբայի հարկն առաւ վերը Միկտիարայի մէջ յիշուած երկիրներուն հարկին հետ մէկտեղ: K 689 նամակին մէջ յիշուած Մանթան կարելի է Սունբայի հետ նոյնացընել: Դ եւ ն տառերուն զիրար փոխանակելուն համար հմմտ. Սուհաէ եւ Սուհնի: Սունբա Վանայ լճին մօտերը պիտի ըլլայ՝ Ուրարտուի, Մանի եւ Միկտիարայի քովերը: Ասորեստանեայ անբաւական աղբիւրներէն՝ ասկէ աւելի որոշ բան մը հանել կարելի չէ:

Գ. Պարտէր (Պարտերէ): Տիգրաթպիղեսեր Ա. նայիրեան երկիրները թուարկած ատեն՝ Պարտերէն Հիմնայի եւ Ուրարտի միջեւ կը յիշէ: Սամիրաման Աշուրի երկրին տարածութիւնը կը սահմանէ «Նայիրիի Պարտերա քաղաքէն մինչեւ Կար-Շուլմանաշարիդ (Տիլբարսիպ, այսօր Բիրեջիկ) քաղաքը»: ասով կ'իմանայ Ասորեստանի վերին իշխանութեան տակ գտնուող երկիրներուն հիւսիս-արեւմտեան սահմանը: Սարգոն ինք զինքը կ'անուանէ «նուաձող Մանի, Կարալուի եւ Պարտերիի»:

(էջ 59) Դ եւ ն տառերուն զիրար փոխանակելուն իրր յարմարագոյն օրինակ առնելու է՝ Սունբա = Սումբի:

1 Das Reich der Mannäer (Verhandl. d. Berl. Anthropol. Ges. 1894), S. 479 ff.

Ասորբանիպաղ Պարտերի շրջակայից քաղաք՝ երբ զէնքի զօրութեամբ ետ առաւ Մանեանց ձեռքէն, որովք նոյն քաղաքներն Ասորբանիպաղայ նախորդաց ատեն դրաւած էին: Մերձաւորագէտ միայն կարելի է Պարտերի դիրքն որոշել. Մանի, Կարալուի եւ Հուբուշիոյ սահմանակցութիւնը կամ մօտաւորութիւնը՝ Վանայ լճին հարաւային կամ հարաւ-արեւելեան կողմը գտնուող երկիր մը, այսօրեան Հակիարին մասնացոյց կ'ընէ: Բիլէրբէք (անդ, 68 ծան.) Պարտերի դիրքն աւելի ճշգեւով՝ Գաւուգիլի եւ Ամադիէի քովերը, ուստի Հակիարիի ամէնէն հարաւային մասին մէջ կը գնէ: Ես կը կարծեմ, թէ առանց ամենեւին դժուարութեան՝ կարելի է Պարտերին եւ Պարտերը միեւնոյն երկիրը համարել եւ թէ Պարտերի՝ անուան հնագոյն ձեւը կը ներկայացընէ: Պարտերի ձեւը ծագած է ալ երկբարբառին՝ երկար = (* Պարտերի) ձայնաւորի փոխուելովը. աս ալ՝ կրկին ներգաղնակութեամբ Պատտիր կամ Պարտիր եղած է: Գժուարաւ կրնայ ուղիղ ըլլալ Պարտերիի Վանեան արձանագրութեանց Պուտերիային հետ նոյն ըլլալը (Սէյս, Nr. XXXIII, 2, 8, 4). Սէյս այս վերջինս ալ կը նոյնացընէ այսօրեան Բալուի հետ՝ Սուրադ-չայի վրայ: Սա ալ կայ սը բոլորովին ապահով չէ Պուտերիա ընթերցուածը. կրնայ (Սէյսի ծանօթութեան համաձայն) Պուլարիաս ալ տառագարծուիլ:

5. Հոբուշիա՝:

Հուբուշիա՝ Հուբուշիա՝ անուան մէկ երկրորդական ձեւը կը համարուէր, վասն զի յառաջ

1 Հոմմէլ (Gesch. 528, Ծան. 2) հաւանական կը համարի:

2 Հուբուշի(ա) եւ Հուբուշիա ձեւերուն համար հմմտ. Բիւ-Բառու եւ Բիւ-Բառուա, Արաշուու եւ Արաշուուա, Աուու եւ Սուա, Հառանա եւ Հառանիա, Հումի եւ

Սաղմանասարի կոթողին 44^ր տողն եւն Հո--ո--ր
 (>| <+>|) կը կարդային. այսպէս դեռ Հոմմել
 (Gesch 554 Ծան. 1,) սակայն այն ամէն խնդրա-
 կան տեղերն եղած նշանը, ինչպէս նախ Լոյ մտա-
 դիր բրած է, Հո-ք (>| <|) նշանն է: Հմմտ. Lit.
 Centr.-Bl. 1880, սիւն 1587:

Ասորնասիրպաղ թագաւորութեանն առա-
 ջին տարին Կիւսուրի մէջ Կիրզանի եւ Հուբուշիկոյ
 հարկն առնելէն ետքը՝ Հուգուռնի եւ Կիրհուի վրայ
 արշաւեց: Նմանապէս թագաւորութեանը չորրորդ
 տարին Չամուայի մէջ նոյն երկիրներուն հարկն առ-
 աւաւ: Սաղմանասար Բ. թագաւորութեանն առաջին
 տարին՝ սաստիկ լեռնուտ երկիր մը կտրել անցնե-
 լէն ետքը Հուբուշիկա մտաւ՝ գալով Արիդիէ, որ ի
 Սիմէսի: Հուբուշիկոյ մէջ երկրին համանուն մայ-
 րաքաղաքն եւ ուրիշ 100 քաղաքներ առաւ եւ
 այրեց: Սաղմանասար Բ. ի ատեն երկրին թագաւորն
 էր Կալի², որ «թագաւոր Նայիրիի» ալ կը կոչուի:
 Կակիա Ասորեստանցւոյ ձեռքէն իւր բանակներովն
 անմատչելի լեռներ փախաւ, սակայն ծանր պար-
 տութիւն մը կրելէն ետքը ստիպուեցաւ անձնատուր
 բլլալ եւ հարկ մը վճարելն յանձն առնուլ: Սաղ-
 մանասարի աւարն եղան պատերազմիկ կառքեր,
 կառքի ձի եւ գերեալ բանակներ: Ասորեստանցիք
 Հուբուշիկայէն չուեցին Ռարտուի Սուգուռնիա նա-
 հանգին վրայ: Սաղմանասար թագաւորութեանն
 երրորդ տարին Կիրզանէ Հուբուշիկա անցաւ, հոն
 բերդ մ'առնելէն ետքը՝ յառաջացաւ Էնգիի կիրճերը:
 27 տարի անցնելէն ետքը միայն կը յիշուին դար-

Բիւ-Հու միւր, Կարալա եւ Կարալիա, Չամու եւ Չամուա,
 Մազամու եւ Մազամուա, Գիւա եւ Գիւիա, Լուկի եւ
 Լուկիա, Սուկի եւ Սուկիա, Պարսու եւ Պարսուա, Կակի
 եւ Կակիա, Ռու եւ Ռուա:

² Հմմտ. Կակի, որ Մարաց Բիւ-Չատտի նահան-
 գին իշխանին անունն է:

ձեալ Հուբուշիկոյ վրայ եղած արշաւանքներ: Այս
 միջոցին Հուբուշիկոյ մէջ Գապանա կամ Գապաս ա-
 նուամբ մէկն իշխան եղած էր եւ պարտուկատաշած
 հարկը տուաւ Գաիան-Ասուր տուբտանին, որ երկու
 անգամ Հուբուշիկա եկած էր՝ Սաղմանասարի թա-
 գաւորութեան 30^ր եւ 31^ր տարիները: Գաիան-
 Ասուր առաջին անգամ Հուբուշիկա մտաւ Կալհուէ
 դալով եւ Չաբն անցնելով եւ ասիէ ետքը Մալհիս,
 Ման եւն դնաց. երկրորդ անգամ Հուբուշիկայէ
 ճամբայ ելլելով՝ Մուգասիր գնաց: Սաղմանասարի
 յաջորդ Սամիրաման Բ. ալ իւր նորորդ արշաւան-
 քին ատեն՝ Չաբ գետն ու Սիլար լեռներն անցնելէն
 վերջը Հուբուշիկոյ Գալի իշխանէն հարկ առաւ.
 տարակոյս չկայ որ այս Գալիին Սաղմանասարին
 Գատային կամ Գատանային հետ նոյն անձն է:
 Մի եւ նոյն ժամանակ Միկտիարա, Սոււբա, Ման
 եւն իրենց հարկերը տուին: Անուանագիր ցանկը
 միայն կը յիշէ Ռամմանիրարի Գ. ի Հուբուշիկա
 բրած արշաւանքներն եւ զանոնք 805, 792, 785
 եւ 784 տարիներուն կը դնէ: Սարգոն 715ին Մանի
 վրայ արշաւած ատեն Հուբուշիկա հանդիպած է.
 երկրին այն ատենուան իշխանն Են-ն-հ-հ- հարկ տուաւ
 ձի, արջառ եւ ոչխար, եւ յաջորդ տարին ալ ար-
 ջառ եւ ոչխար տուաւ, երբ Ասորեստանի թագաւորը
 դարձեալ Ման կը գտնուէր: Ասարհադ-գոնի ատեն
 Իշկուզացիք մինչեւ «Հուբուշիկոյ կիրճը՝» յառա-
 ջանալով Ասորեստանի սահմանին կը սպառնային:
 Երկրին մայրաքաղաքն ու ամուրն ալ նմանա-
 պէս Հուբուշիկա կը կոչուէր: Բաց ի մայրաքաղա-
 քէն՝ յանուանէ քաղաք մը միայն ծանօթ է մեզ,
 որ է Շիւտա, Կակի թագաւորին ամրոցն, զոր Սաղ-
 մանասար Բ. նուաճելու ատեն՝ 3000 հոգի գերի
 վարեց եւ անհամար բազմութեամբ ոչխար, ձի,
 ջորի եւ հորթ առաւ տարաւ:

¹ Ասոր վրայ անս վարն՝ Աշգուգա = Իշկուզա ա-
 նուան տակ:

Բազմաթիւ կուռաններ ունինք Հուբուշկիոյ գիրքն որոշելու: Սաղմոնասար այս երկիրը կու գայ Սիմեօնի, որ Նամրիի քովն էր. արեւե քէն Հուբուշկիոյ սահմանակիցն է Վիրգան: Նմանապէս Ասորեստանցոց բանակը Չաբը (անշուշտ վերին Չաբը) անցնելով հոն կը հասնէր եւ ամէն անգամ Մանի վրայ արշաւած ատեն Հուբուշկիան կը շոշափէր: Ուստի Հուբուշկիան ըլլալու է վերին Չաբի եւ Տիգրիսի մէջ (Չախուի ուղղութեամբ), այսօրւան Բազդիանի կամ Կալախինէի եւ դասականաց Ագիաքենէ նահանգին մէկ մասին տեղը: Սեպտիբր արձանագրութեանց անորոշ տեղեկութեանց բերմամբ կարելի չէ ճշդել թէ Հուբուշկիա Չաբի արեւելակողմն եւ հարաւ-արեւելակողմը կը տարածուէր եւ եթէ այն՝ մինչեւ ուր: Սաչափն ապահով է թէ հիւսիսային սահմանը մինչեւ Բոհատն կամ մինչեւ Վանայ լճին հարաւային եղերքը չէր հասնէր: Ըստ բունագրօսիկ կ'երեւայ ինձ Սախաւի նորերս յայտնած այն կարծիքը (ZA. XII, 53,) թէ Մըքսուէն (= դասականաց քով յիշուած անդրտիգրիսեան երկիր մը՝ Վանայ լճին հարաւակողմը. հայերէն՝ Մոկը, քրդերէն Մէօկէօս) բառին արմատը նոյն կամ աղգակից ըլլայ Հուբուշկիայի հետ: Գալով Հուբուշկիա անուան՝ Սէյս (JRAS. XIV, 674) նոյնը հին հայերէն կը համարի, մինչ Գեղիշի (Kossäer, 35) կարծեաց համաձայն՝ թագաւորին եւ երկրին անունը՝ կասերէն է, եւ ոչ թէ յատուկ անուն մը կը ցուցընէ, այլ՝ Փարաւուն եւն անուններուն նման թագաւորական տիտղոս մը (խանդի = թագաւոր.) որ Նամրիի մէջ ալ կը գործածուէր: Ինչպէս Գեղիշ (անդ) իրաւամբ կը շեշտէ, այս պարագայէն անմիջապէս հետեւցրնելու չէ Հուբուշկիոյ կասական երկիր մ'ըլլալը, այլ ըսկ սո՛ եղբակացութիւնը հանելու է թէ կասեանք Հուբուշկիոյ մէջ ալ քիչ մ'ատեն իշխանութիւնը ձեռք անցուցած են. թերեւս այս իրողութիւնը մատնանիշ կը ցուցընէ

Հուբուշկիոյ վերին Չաբի հարաւ-արեւելակողմը տարածուած ըլլալը: Սեպտիբրութիւններէն ծանօթ շրջակայ երկիրներուն հետ՝ գիրքին կողմանէ Հուբուշկիոյ ունեցած աղբոր սանկ կրնանք սահմանել. հարաւէն Հուբուշկիոյ սահմանակից էր բուն Ասորեստան (Նիւուէ, Արբեղա) եւ Չամուա եւ Նիմիլ, արեւելքէն Վիուերի, հիւսիսէն մանեան երկիրներն ու Վիրգան, հիւսիս-արեւմուտքէն Վիրհու: Տարակոյս չկայ որ Ասորհադգոնի եւ Ասորբանիպաղայ ատեն Հուբուշկիոյ մէկ մասը Մանեանց ձեռքն էր:

Նիւթոյն քիչ կամ անբաւական ըլլալն է պատճառ, որ քննչայ Հուբուշկիոյ գիրքին վրայ բուսմներն հարեւանցի են եւ ի մասնականս իրարմէ կը տարբերին: Նուսիս իւր բառգրքին մէջ (էջ 403) կը գրէ. «տեղն ըլլալու է Նիւուէի հիւսիս-արեւելակողմը՝ Վանայ լճին մօտերը գտնուող լեռներուն մէջ:» Նոյնը կ'ըսէ Շրագէր (KGF 164), որ Հուբուշկիան «Չաբի եւ Վանայ լճին միջեւ տեղ մը կը փնտռէ: Գեղիշ (Kossäer, 34) Հուբուշկիան գէպի արեւելք մինչեւ Նամրի տարածուած կը կարծէ: Հմմտ. Բեւլք (Verh. d. Berl. Anthrop. Gesell. 1894, էջ 483), որ կ'ըսէ թէ Հուբուշկիան է այն լեռնադաւառը, որ Ուրմիոյ լճին արեւմտեան կողմն եւ Վիրգանի հարաւակողմը կը գտնուի: Նոյնպէս Սախաւ (ZA XII, 53), «անդիբացատրութեան փոխելով՝ Հուբուշկիան է լեռանց այն մասը, որ Մուկուս՝ գաւառակէն մինչեւ Ռավիենդուզ կը ձգի:» Վերջապէս նորերս Բիլլէրբէք (154) իւր նախորդներէն աւելի որոշ կերպով ճշդեց Հուբուշկիոյ Գասանա իշխանին երկրին տեղն՝ ըսելով որ կը տարածի «եթէ ոչ մեծ Չաբի ամբողջ ձորոյն — այն տեղը՝ ուր գեան արեւմուտք-հիւսիս-արեւմուտքէ

1 Ուստի մինչեւ Վանայ ծովուն հարաւային եղերքը շատ գէպի հիւսիս մղուած: Ասոր հակառակ Բիլլէրբէք, ս. 155:

գալով՝ դէպ արեւելք։ Տարաւ-արեւելք կը վաղէ —
դէժ այս ձորոյն արեւմտեան կիսուն վայ։»

Ասորեստանցիք Հուբուշիան տակաւին՝ Նայիրեան երկիր կը համարէին, եւ այն՝ Նայիրեան երկիրներուն մէջէն՝ Նիմմէէ ետքը՝ ամենէն հարաւ-արեւելեանը։ Շրագէր (KGF 180) կը կարծէ թէ սկզբնաբար Նայիրի անունը միայն Հուբուշիայ կը արուէր, ըստ հետեւորդի Հուբուշիան գերազանցօրէն Նայիրեան երկիր է, թէ այս երկրին թագաւորը պարզապէս թագաւոր Նայիրիի կը կոչուի, եւ թէ վերջէն յընթացս ժամանակաց Հուբուշիայէն Նայիրի անունը հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւմտեան երկիրներուն անցաւ։ Ես արդէն ցուցուցի (310) թէ հակառակն հաւանականագոյն կը համարիմ, այսինքն թէ Արսանիայի եւ Տիգրիսի վրայ գտնուող երկիրներուն նուաճուելէն ետքը՝ Նայիրի անունն արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան նահանգներուն վրայ տարածուեցաւ։ Վաղմանասար Բ. ի ատենէն սկսեալ՝ Հուբուշիայ իշխանը թագաւոր Նայիրիի տիտղոսը կը կրէ։

Թերեւս Հուբուշիայ հետ նոյն համարելու ենք Հո-բո-շո երկիրը, որուն մէջ Ասարհազգան Տեւչպա գիմմերացին եւ «մանդեան պատերազմողը» նուաճեց։ Այն ատեն կամ զբռնութեան իրական սխալ մը կայ (կէ կամ կո գրելու տեղ նո գրուած), եւ կամ ասորեստանցի դպիրն առջեւն արքունական տառերով գրուած օրինակ մ'ունեցած է եւ այս օրինակին իրարու շատ նմանող նո եւ կէ սեպագիր նշանները շփոթած է։

6. Աիւուրի:

Ասորեստանցիք թագաւորութեանն առաջին տարին Նիմմէէ գալով Աիւուրի իջաւ, ուր թէ այս երկրէն եւ թէ Սիմսի, Սիմերա, Ուլմանիա,

1 Հմմտ. Հոմմէլ, Gesch. 721, Ծան. 3:

Աղաւ, Հարդա եւ Հարմասա նահանգներէն՝ կառքի ձի, ջորի, արջաւ, ոչխար, գինի եւ պղնձէ ամաններ,՝ հարկ առաւ. այստեղ գտնուած միջոցին մերձակայ Աիրգան եւ Հուբուշիա երկիրներն ալ հնազանդեցան անոր։ Թագաւորը Աիւուրիէ Հուլունի կիրճը մտաւ եւ Աիրհու գնաց։ Ասորեստանցիք արձանագրութեանց մէկալ տեղերն ալ, ուր Աիւուրի կը յիշուի, միշտ կը շեշտուի Ասորեստանցոց թագաւորին «Աիւուրիէ մինչեւ Աիրգան», նուաճած ըլլալը։ Վաղմանասար Բ. թագաւորութեանն երրորդ տարին Ինդիէ, Ուրարտուէ եւ Աիրգանէ գալով՝ «Արբեղայէն վեր» Աիւուրիի կրճերէն դուրս ելաւ։ Անուանագիր ցանկին մէկ հատակատարին համաձայն (Rm 2, 97) այս թագաւորը ՏՅԾին արշաւանք մ'ալ ըսաւ դէպ ի Աիւուրի, որուն աղբեցութիւնն անտարակոյս աւելի տեւական եղաւ, վասն զի ասկէ ետքն ալ շենք կարգար թէ Ասորեստան այս երկրին հետ պատերազմի բռնուած ըլլայ, նա մանաւանդ թէ Աիւուրի այնպէս հպատակ եղաւ Ասորեստանցոց, որ իւր կուսակալները կրցան իրաւունք ընդունիլ՝ տարին պաշտօնապէս իրենց անուամբն անուանելու, ինչպէս արձանագրութիւններէն 814, 797, 765 եւ 729 ասորիներուն համար յայտնի կը ատենուի։ Ուրարտացոց Արդիսաիս Ա. թագաւորին՝ Ուրմիոյ լճին հարաւային եզերաց վրայ արշաւած ատեն՝ Աիւուրին զբաւելն անտարակոյս տեւական բան մը շէր։

Աիւուրի բռնելով աշխարհագրորէն կ'իմացուի Ուրմիոյ լճին արեւմտակողմն եւ հարաւ-արեւմտակողմը գտնուող դաշտը, Ուշուի եւ Ուրմիի մէջ եղած երկիրն ու այսօրեան Սուրուզը։ Աիւուրի՝ Աիրգանի մէկ մասին հետ՝ կը պատէր Ուրմիոյ լճին ամբողջ արեւմտեան եզերքը. ասկէ՝ «Աիւուրիէ մինչեւ Աիրգան» բացատրութիւնը։ «Աիւուրիի կիրճն» անտարակոյս Աիլիշինի կիրճն է, որ Ուշուի եւ Ուշվանդրի մէջտեղն է։ Իսկ Հուլունի կիրճն պիտի

բլայ՝ Բոհաանի վրայէն արեւմուտք տանող լեռնակիրճներէն մին: Բիլէրբէք (անդ, 20) Արուսերի կենդրոնը կը դնէ, ինչպէս վերջէն տեսայ, Ռովանդըզի գետին հովիտը. ինքն ալ (անդ, 49) Արուսերի կիրճը կը համարի Արիւշանի կիրճը, իսկ Հուլունի կիրճը կը դնէ խաղբեան լեռանց քովն Տիլի կողմերը, որ Ռովանդըզի Ռիդանի վրայէն եւ Մեծ Չաբի երկայնութեամբը՝ Տիգրիս հասնելու միակ գործածական ճամբուն վերջին արեւմտեան կէան է: Արուսերի մասին համո. նաեւ Բեւլք Verhandl. 5. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1894. էջ 482: Թէ Salm. Ob. 183 արձանագրութեան mat եւ [at]-tarad^{al} Pi-er-ri-a-^{al} Si-ti-u-a-ri-ä բառերուն մէջ՝ բաց մնացած տեղը Արուսերէ գնելու է, ինչպէս կ'ընէ Բիլէրբէք (անդ, 156,) եւ թէ Պեռիա եւ Շիտիուարիս այս նահանգին գաւառակներուն անուններն են, կը մնայ անորոշ: Այս երկուն տեղերու մասին համոտ վարը:

7. Հարէա, Աբաւա, Սարաւա, Ամաւա, Իոուա, Գարէա, Կարաւա եւ Մալէա:

Այս դիտուն մէջ պիտի խօսինք այն երկիրներուն վրայ, որոնց տեղն յընդհանուրն այն լեռնաշխարհին մէջն է, որ Տիգրիսի արեւելեան, Վանայ լճին հարաւային, Ռեւմիոյ լճին արեւմտեան եւ մերձաւորագէս վերին Չաբի հարաւային կողմն է: Հարիա, Ագաւա եւն մինչեւ Գարիա այն կարգաւ յառաջ բերուած են, ինչ կարգաւ որ են Տիգրաթպիղեսների արձանագրութեան մէջ (III, 36 եւն):

Ա. Հարէա: Տիգրաթպիղեսներ Ա. իւր երրորդ արշաւանքին ստան այս երկրին վրայ քաղց, ուր մասամբ Աուրհեցիք ալ կը բնակէին. այս երկիրը հասնելու համար «ցից լեռներէ» անցաւ եւ ճամբան ուրիշ բազմապատիկ դժուարութեանց ալ հանդիպեցաւ՝ լեռնուտ եւ վայրի բնութեան պատճառաւ: Ատրեւստանցւոց բանակը Աուրհեցիները

նուածելէն ետքը՝ Հարիայի լեռանց սայրերուն վրայ կառուցուած ամրոցներուն վրայ քաղց եւ անոնցմէ 25 հատը նուածեց, կողոպտեց եւ կործանեց: Տիլէ (Gesch. 159 Ծան. 2՝) III R. 5 No. 2, 16ի բաժէն թէ Տիգրաթպիղեսներ Ա. Լուլլումէի մէջ 25 քաղաք նուածած է, կը հետեւեցնէ թէ Հարիա Լուլլումէի կը վերաբերէր: Սակայն այս ձեռնարկութիւնն ինձ չափազանց յանդուգն կ'երեւայ. մեծ նշանակութիւն մը չունի երկու տեղերն ալ 25 թուականին գանուիլը, վասն զի կըր թիւ մըն է 25ը: Հմնո. Tig. IV, 23 եւ 32, որ 25 դից վրայ կը խօսուի: Ասորնասիրպաղայ քովն ալ շատ սակաւ նուածուած երկիրներուն գումարը 20, 60 եւ 150 կը նշանակուի: Տիգրաթպիղեսներ Հարիայի մէջ գտնուած հետեւեալ լեռները կը յիշէ՝ Աւաւա-Բաւա, որուն վրայ Աուրհեցիք չարաչար յաղթուեցան: Առնուած 25 ամրոցները կամ լեռնաքաղաքները յաջորդ ութ լեռանց վրայ էին՝ Իքնի. տես ասոր վրայ վարը: — Ա. Գեյլէ (Par. 247) կ'ուզէ այս լեռն Աի երկրին հետ յարաբերութեան մէջ դնել. ասոր վրայ վարը: Իգնիի եւ Աիայի մէջտեղէն խոխոմ մը Հարիայի ներսերը կը տանէր: — Ըստիւր: — Ըիւր: — Ըիւր: Ընդունելի չէ ինծի՝ Ըիւրուի Իգոլլու-դաղ անունն նման հնչելը, ինչպէս կը կարծէ Բիլէրբէք (անդ, 19): — Արաւիլէ: — Ուրաւ: Անդրեաս՝ կը կարծէ թէ կարելի է ՝Αλιζα քաղաքին ՝Οροσα կամ ՝Ορος յաւելուածին մէջ (Պաղմ. Զ, 2, 11) Ուրուսուն տեսնել: ՝Αλιζοյի դիրքն ճիշդ ծանօթ չէ. սակայն սաշափն ստոյգ է, որ Ռեւմիոյ լճին հարաւակողմն Ագրբեջանի մէջ (թերեւս Սեկիզի քով) էր, ուստի այնպիսի տեղ մը, ուր չէ կրնար բլլալ Հարիա: Ուստի ստիպուած ենք Անդրեասի առաջարկած նոյնութիւնը մէկ կողմ թողուլ:

1 Ա. Pauly-Wissowa, I. Sp. 1493.

Հարիան դնելու ենք լեռնաշատ Բահրանի մէջ տեղ մը, ԱիրՏուի արեւելակողմը: Բիլլէրբէք (անդ, 19) Իդնի, Շելզու լեռները, յայտնապէս Իզոլու-դաղ եւ Շելզու անուանց մոլորեցուցիչ նմանահնչութեան հրապուրուած, «Խարբերդի արեւմտեան կողմն՝ Եփրատայ մեծ աղեղին ներքնա-կողմը (Մուշեր-դաղ, Իզոլու-դաղ)» կը փնտռէ:

Բ. Արաշ: Տիգրաթպիղեսեր Ա. Հարիայէ Ադաշ երկիրն հասաւ, որուն բնակիչները որչափ ալ իբրեւ թուզուն բարձրաբերձ լեռանց սայրերը փախան», սակայն վերջապէս ստիպուեցան հարկ վճարել: Ասորնասիրպաղ Արուերի մէջ Ադաշի հարկն առաւ՝ Սիմէսի, Սեմերայի, Աւմանիայի, Հարդայի եւ Հարմատայի հաղկին հետ մի եւ նոյն ատեն: Ադաշի դիրքն որոշելը կախուած ունի՝ այս երկիրը Հարայի եւ կամ Սիմէսի, Սիմերա եւն երկիրներուն քով դնելէն: Ես աւելի այն կարծեաց մէտ եմ թէ Ադաշ այն լեռնաշխարհին մէջ տեղ մը պիտի ըլլայ, որ կը սարածի Աւրմիդ լճին արեւմտեան եզերաց երկայնութեամբ ձգուող հարթաստանին արեւմտակողմը, ուստի հաւանականօրէն Ադաշը վերին Չարի հիւսիս-արեւմտեան կողմը՝ բաւական հեռու դեպքերու է: Բիլլէրբէք (անդ, 15) Ասորնասիրպաղի արձանագրութիւնը նկատողութեան առնելով այլադղ կը գտատ. «Ադաշ... հաւանօրէն Խոյի աննշակին հարաւակողման լեռներուն մէջ:» Միտ դնելու է որ Տիգրաթպիղեսեր Առաջնոց արձանագրութիւնը (col. III, 39ff) յայտնապէս չուն աշխարհագրական կարգաւ (հիւսիս-արեւմուտքէն դէպ ի հարաւ-արեւելք) յառաջ կը բերէ՝ Աումմուհ, Աուրհի, Հարիա, Ադաշ եւն: Ադաշէ ետքը կը յիշուի դեռ չորսնահանգաց նուաճումն, եւ այնուհետեւ ստորին Չարէ անցնելուն յիշատակութիւնը կ'ըլլուի: Աւստի Բիլլէրբէքի Ադաշի դիրքին համար ցոյց տուած տեղն ինձի քիչ մը շատ դէպ ի հարաւ կ'երեւայ: Քանի որ

Բիլլէրբէք Հարիայի Շելզու եւ Իդնի լեռները Խարբերդի արեւմտակողմը կը դնէ, սեպագիր տեղեկութեան մէջ՝ Հարիայի եւ Ադաշի միջեւ այնպիսի հեռաւորութիւն մը հարկ կ'ըլլայ դնել, որ մեծապէս դժուարութեանց կը բախի՝ նոյն տեղեկութեան աշխարհագրական տեսակետով ըլլալը պաշտպանող կարծիքը:

Գ. Սարաշ եւ Ամմուշ: Այս երկու երկիրներն, որ «հնուց ի վեր հպատակիլ ինչ է՝ չէին դիտեր, իբր աւազակոյտ մը նուաճեցի ես», այսպէս կը ստիպայ Տիգրաթպիղեսեր սովորական մնամէջ խօսքերով: Այս երկու երկիրներուն բանակն Ասորնասանցիներէն յաղթուեցաւ Արուամ լեռն, որ անմիջնորդաբար Աւիշդիշի քովը կը բարձրանար եւ թերեւս ասոր բազուկներն Աւիշդիշի մէջ ալ մտած ըլլային: Եթէ կարելի է Արուամ լեռով երկայն լեռնաշղթայ մը հասկընալ, կրնանք ԱիրՏուի Արաշ նկատողութեան առնուլ: Ըստ այսմ Սարաշ եւ Ամմուշ անմիջնորդաբար Աւիշդիշի քովն էին: Տես էջ 100:

Դ. Իսաա եւ Դարիա: Այս երկու երկիրն ալ, «Հպատակող իշխանութիւնք», նախընթացներուն պէս Տիգրաթպիղեսեր Առաջինէն նուաճուեցան եւ

1 Այսպէս նաև Հոմեր (Gesch. 556):
 2 Մարտեր (Histoire ancienne des peuples de l'Orient, 1897, II, 646) Սարաշ մեծ Չարի նեհիւլ-չայ բազկին ու Ամմուշ Տիգրիսի Քարուր բազկին հզօրացնելով՝ այս նահանգներուն դիրքին մանրամասնութեանը մէջ շատ յառաջ անցած է. սեպագրութեանց մատակարարած տեղեկութիւններն՝ այս երկիրներուն դիրքը յնդհանուրն միայն որոշելու իրաւունք կու տան: Յամենայն դէպս կարելի է այս նոյնացուցումները համաձայնեցնել աշխարհագրական դասաւորութեան հետ, որ հիմնուած է Tig. III, 1 եւն վրայ. բայց այս պարագայի մէջ ալ աւելորդ կ'ըլլայ Բիլլէրբէքի (անդ, 16) հետ՝ Tig. III, 77 (կամ 73, այսպէս է տողաթիւր Ռավլ. քով) - 95 (կամ՝ 91) մասը անյարձար տեղ մտած յաւելուած համարիլը:

Հարկ տալու ստիպուեցան: Ստիպուած ենք այս երկիրները Սարաւշի եւ Ամմաւշի հարաւային արեւմտեան կողմը՝ վերին Չարի միջին կամ վերին բնութացրին ուղղութեամբ փնտռել, Tig. Col. III ի աշխարհագրական դասաւորութեան կամ կարգին վրայ հիմնուած: Ասով անընդունելի կը մնայ Իսուա (այսպէս, ոչ Իշուա) = Իշուա (տե՛ս էջ 40) եւ Գարիա = Գիռիա (Գիռա, էջ 45) հաւասարութիւնը, որուն պաշտպան հանդիսացաւ նորերս Բեւբ (ZDMG 51, 599):

Ե. Կ-ը-ը-ը-ը-ը: Սարգսնի ատեն այս երկիրն իշխանն էր Աշուրէ-ը-ը-ը (= Աշուր է հօր): Կարալու միայն Սարգսնի արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի եւ այն՝ միշտ Ալաբարսյի հետ: Ուրարտուի Ուրաա թագաւորն այս երկու երկիրները համադրեց, որ իրեն հետ միանան՝ Ասորեստանացոյ լուծէն ազատելու: Աշուրէ՛ ու ի պատիժ իւր սպասամբութեան մորթաղերձ՝ եղաւ, իսկ Կարալուի բնակիչներն Ասորիքի Համատ քաղաքը գերի տարուեցան: Սարգսն թագաւորութեանը 9^ր տարին Բիա-Գա-իուկիլի եւ Կարալուի վրայ քալեց. վերջինս՝ ասորեստանցի պաշտօնեաները հայածած եւ Աշուրէ՛ ուի եղբայրը զԱֆո-ը-ը-ը թագաւոր նստեցուցած էր: Ամիտաշի բանակները յաղթուելով՝ Ասորեստանցոյ բանակին 2000 զինուոր (զէնքի տեսակ մը) տուին: Ամիտաշի փախաւ (ասիէ սկսեալ բնագրին մէջ 12 տող կը պահի): Յիշուելու արժանի են Nimr. I. 12. «Նուաճող Մանի, Կարալուի, Պաղգիլի», եւ ստեպ կրկնուող սա՛ խօսքը՝ «Սարգսն, որ Կարալուն, Շուրդան, Կիշեշիմն աւերեց:», Սարգսն 708ին անդամ մ'ալ Կարալուի վրայ քալեց: Ան կը կոշուէր այն լեռն, որուն վրայ Աշուրէ՛ ուի

¹ Ըստ Cyl. 33 եւ Khors. 56: An. 55 եւ 56ի մէջ նոյն տեղը կ'տարած է: Արձանագրութեան մը համաձայն (Sc. VIII, 17) Աշուրէ՛ ու երկամէ չզթայի զարնուեցաւ:

բանակները բնաջինջ եղան: Քանի որ Կարալու մէկ կողմանէ Ալաբարսյի հետ յարաբերութեան մէջ է, եւ մեկալ կողմանէ Մանի եւ Պաղգիլիի հետ կը յիշուի եւ Ուրարտուի հետ դաշնակից է, հարկ է որ այս երկիրներուն մօտերը տեղ մ'ըլլայ, թերեւս դեպ ի հարաւ՝ Կիռուրիի մօտ, որով եւ կը մեկնուի այն պարագան, որ Կարալու մարական նահանգներուն հետ նոյն շարքին մէջ՝ մեր առջեւը կ'ելլէ:

Զ. Մ-ը-ը-ը-ը: Սաղմանասար Բ. թագաւորութեան 30^ր տարին Հուբուշիայէն գալով՝ Մալհիսի Մ-ը-ը-ը-ը-ը իշխանին քաղաքներուն մօտեցաւ եւ Մանեանց երկիրն գնաց, երբ այս իշխանը հարկ տուաւ: Ըստ այսմ Մալհիսը կրնայ գրուել (հիւսիսային?) սահմանին վրայ՝ Հուբուշիոյ եւ Մանի միջեւ: Մալհիսի այս գիւղքին հետ լաւ կը համաձայնի Մ. Հոֆմանի (Bohtan 23, 102) Մալհիսը նոյն համարին Մահիսի հետ (Կիպերտ՝ Մակհիս), որ Բոհտանի մէջ Սարհալ-սուի հարաւային եզերքին վրայ է:

Է. Վերջապէս ամենէն յարմարն է այստեղ յիշել Աշուրի այն լեռներն, ուր Ասորեստիւրպաղ (եւ Տիգրաթպիղեսեր, էջ 2) որսորդութիւն ըրած է, զոր եւ փնտռելու ենք Կաշիարիի (= Մասիս լեռ) եւ բուն Ասորեստանի միջեւ գրանուած լեռնագաւառին մէջ: Ամենեւին կուտան շիպ ասոնց գիւղքն որոշելու: Լեռանց անուններն ոչ-սեմական կը հնչեն: Այս լեռներն են՝ Եթէն, Ուր-ը-ը, Աշուրէրէ, Աշուր-ը-ը, Պիլի-ը-ը: Կը յաջորդէ անուն մ'ալ, զոր անկարելի է կարգալ բնագրին վնասուած ըլլալուն: Ամենէն վերջը կու գայ Կաշիարի:

ծի տուրք կամ հարկ խաւրեց: Ասիէ ետքը տուր-
տանը Շուրդիրա եւ Պարսուա դնաց: Ասարհագ-
դանի ատեն կը վախցուէր որ չըլլայ թէ Իշկուզա-
ցիք — որ մինչեւ Հուրուշկիոյ կիրճը հասած էին
արշաւելով — Հառանիա եւ Անիսուսկիա քա-
ղաքներուն վրայ յարձակին:

Շուրուսուսուսի իշխաննիստ քաղաքը Մ-
...-ը կը կոչուէր: Աերոյիշեալ Անի-...-ի-
քաղաքն ալ տարակոյս չկայ որ Հառանայէ հեռու
ըլլալու չէր: Ամենէն բուն է Հառանն՝ արձանա-
գրութեանց վրայ հիմնուելով՝ Աերմիոյ լճին հա-
րաւային արեւմտակողմը դնել, այլ ոչ լճեզերքին
կից: նմանապէս այս երկիրն այնտեղ զետեղելու
ատեն նայելու է, որ Աիուուրիի ալ տեղ մնայ: Այս
դիրքին մէջ միայն կարելի է ըմբռնել մէկ կողմանէ
Հուրուշկիոյ եւ Մանի սահմանակցութիւնը՝ արեւ-
մուտքէն, եւ մէկալ կողմանէ Շուրդիրայի եւ Պար-
սուայի սահմանակցութիւնը՝ արեւելքէն: Հա-
ռանայի դիրքն որոշելու մեծապէս կը նպաստէ
Knudtzonի բնագիրը. ինչու որ իմ կարծեօքս
ամենեւին տեղի չունի այն գանազանութիւնը,
որով Բիլէրբէք (անդ, էջ 155) իրարմէ տարբեր
կը համարի Հառանիան ու Հառանն, որոնց կը
հանդիպինք Անուգտոնի քով: Պետք ենք անյաջող
համարիլ Շարդերի (KAT: 134) այս Հառանը
Միջագետաց ծանօթ Հառանին հետ նոյնացընելը:

Գ. Բ-...-ը (?): Բիլէրբէք (անդ, էջ 156)
կը յիշեցընէ Բուրասի անուն տեղը՝ Չար-չայ գե-
տին վերին ընթացքին վրայ՝ պարսկական գետնի
վրայ,՝ բայց կարծեմ թէ չափէն աւելի դէպ ի
հիւսիս գացած է: Ես կ'առաջարկէի Բուրիսան (?)
Աերմիոյ լճին հարաւային կամ հարաւ-արեւմտեան
կողմը՝ Աիրգանի հարաւային մասին սահմանակից
եւ Հառանայի քով դնել:

1 Հմմտ. Hüsing, Orient. Litzg. 1899, սիւն 90:

Գ. Կ-...-ը: Սաղմանասար Բ. Թագաւորու-
թեանը չորրորդ տարին Կուլարէ՝ անցնելով՝ Չա-
մուա շա բիտանի իջաւ: Համաժամանակադրական
պատմութիւնն է որ այս երկիրը մեր առջեւ կը
հասնէ. արդ՝ այստեղ եղծած մաս ըլլալուն՝ կարելի
չէ տեսնել երկիրն յարաբերութիւնը: Քանի որ
կ'երեւայ թէ Կուլար սահմանակից է Չամուա շա
բիտանի (= Մաղամուա) երկիրն եւ Ատրեստանի,
ուստի եւ Արպեղայի արեւմտեան կողմը՝ Աերին եւ
Ստորին Չարի միջեւ ձգուող լեռնաշխարհին մէջ
փնտռելու ենք այս երկիրը: Հնագրութեան
այժմեան վիճակը չի նպաստեր Եէնսէնի այն առա-
ջարկութեան թէ Ասիրնասիրբայայ Տարեգրու-
թեանց մինչեւ հիմայ Սիլար կարդացուած լեռը՝
Կուլար տառադարձելու է: Հին ասորեստանեայ
-ի եւ Կ-...-ը նշաններն, ինչպէս որ նոյն արձանա-
գրութեան մէջ կը գործածուին, ի մասնաւորի այս
վախճանաւ հետազոտութեան նիւթ ըրի. սակայն
որոշ տեսնուեցաւ տառերուն տարբերութիւնը՝
որչափ ալ նման ըլլային: Արեւմն ուրիշ բան չի
մնար բտելու, բայց եթէ ուր որ բնագրին մէջ Սի-
լար անունը կայ, հոն շփոթուած են երկու նշան-
ները սխալմամբ:

Ե. Մ-...-ը եւ Ս-...-ը: Ատրեստանէ
նայելով՝ այս երկու երկիրները ստորին Չարի մէկալ
դին էին՝ կից Չամուայի եւ թերեւս Չամուայի
սահմաններուն մէջ իսկ: Ա-...-ը եւ Ա-...-ը լեռ-
ները այս երկիրներուն վրայ կ'իշխէին: Տիգրայթ-
պիղեսեր Առաջին այս երկիրները նուաճած ատեն՝
իշխաննիստ համանուն Մ-...-ը շարժեցնաւ առաւ-
տարաւ "աստուածները, առանին անօթները կամ

1 Բիլէրբէք, անդ, էջ 46 կը կարծէ Կուլար ըլլալու
է խոյի Սանջակին հարաւային-արեւելեան կողմը: (Նկա-
տողութեան առնելու է թէ Չամուա շա բիտանի ըսուած
երկիրն դիրքին վրայ ինչպէս կը մտածէ):

2 Deutsche Litzg. 1899, սիւն 1114:

կահարասիբը, 60 բ-ի-է անագաղինձ, 30 տա-
 զանդ անագաղինձ, շ-բ-բ-բ (?), ստացուածքը,
 պալատան ր-ր-բ-բ-բ: ¹ Մուրատաշ եւ Սարապաշ
 երկիրները՝ Խալխալան-դաղի եւ Տոկմա-դաղի
 Տիւրքիսային մասին մէջ կը փորձէ զեռեղել Բիլլէր-
 բէք (անդ, էջ 14—15)՝ հետեւելով Մասպերոյի: ²
 Տարակոյս չկայ որ Մասպերո ասանկ ընելու յոր-
 դորուած է՝ Սուրտաշ հովտին անունէն, որ նման
 կը հնչէ Սարապաշ անուն:

2. Մ-շ(ս)-մ-ւ-ւ, Բ-բ-բ-ղ-ւ (Բ-բ-բ-ղ-ւ), Ձ(Ս)-
 մ-ւ-ւ, Լ-ւ-լ-ւ-ւ (Լ-ւ-լ-ւ-ւ-ւ, Լ-ւ-լ-ւ-ւ-ւ):

Ա. Մ-շ(ս)-մ-ւ-ւ: Մենաբար արձանագրու-
 թեան համաձայն՝ Սաղմանասար Բ. Բունախի (Բուն-
 նագիշ) կիրճէն անցնելով Մաղամուլայի վրայ քա-
 լեց եւ մտեցաւ հոն իշխող երկու գաւառատե-
 բերու՝ Նիկիտի-ի եւ Նիկիտի-բ-ի: ³ քաղաքներուն:
 Այս երկու իշխանները իրենց հաւատարիմներուն
 հետ մէկտեղ՝ ռ-բ-բ-բ-բ ըսուած նաւերու վրայ
 ելլելով «ի ծով» մտեցան, երբ լսեցին Ասորես-
 տանցոց թագաւորին մտեւալը. բայց յուսա-
 խաբ եղան՝ կարծելով թէ ասով պիտի ազատին
 Ասորեստանեայց հետ զարնուելէ, ինչու որ Սաղ-
 մանասար ասոնց ետեւէն ինկաւ եւ ծովային ճա-
 կատամարտի մը մէջ անոնց չարաչար յաղթեց:
 Ասորեստանեայ բնագրին այս տեղը կ'ըսէ. «Ոչ-
 խարենիէ շինուած նաւերով անոնց ետեւէն գացի,

¹ Delitzsch, Handwörterbuch, S. 716: „Reich-
 thum“ (?) = «Հարստութիւն», Meissner, Suppl. S. 102.
² Hist. ancien. d. peupl. de l'Orient, II, p. 646, n. 1.
³ Այս երկու անունաց առաջին կազմը մասին հա-
 մար հմմտ. Նիկիտի-ի, որ անունն է մարական երկրի մը:
 Իսկ Գի-բ-բ կամ Գի-բ-բ մասին համար Hüsing, Oriental.
 Litztg. (Ա, սիւն 360) մտադիր կ'ընէ զամուսական հարբա-
 ստութեան կերտիւր կամ կերտիւր անուն:

ահաւելի ճակատ մը տուի ծովու մէջ եւ անոնց
 պարտութիւն պատրաստեցի. ծովն անոնց արեամբը
 ներկեցի իբր ասր կարմրագոյն»:
 «Ոչխարենիէ շե-
 նուած նաւերն», ըլլալու են իւր-իւր = տկալաստ
 ըսուածները, որ ուրիշ բան չեն, բայց թէ ծայ-
 րերը կարուած եւ օդով ուռեցուած տիկերէ կազ-
 մուած: լաստ: Ինչպէս ամէնահին ժամանակները
 (տես պատկերները Խորթաբաղայ բարձրաբանդակ-
 ներուն վրայ), նոյնպէս եւ հիմայ՝ ասանկ տկա-
 լաստերով կը կատարուի նաւագնացութիւնը
 Տիգրիսի վրայ: Ընդ հակառակն ռ-բ-բ-բ-բ ըսուած
 նաւերը՝ նման պիտի ըլլան ողորէ շինուած կող-
 վանման այն նաւերուն, որ դրսէն ու ներսէն նաւ-
 թով ծեփուած են. ասանկ նաւակներ Եփրատն
 անցնելու կը դործածեն առանձնական անձինք:
 Արթողը կ'ըսէ թէ այս արշաւանքն, որ Սաղմա-
 նասար Բ. ի թագաւորութեան չորրորդ տարին
 կ'իյնայ, եղաւ դէպ ի Չամուսա շա բիտանի: Ասո-
 րեստանցոց այս ծովային յաղթութիւնը կնքեց
 Մաղամուլայի նուաճումն, որ ալ առնուեցաւ Ասո-
 րեստանի վարչութեան տակ: 811, 783, 768 եւ
 733 տարիներուն՝ Մաղամուլայի կուսակալներուն
 Լիմմու ըսուած (տարին պաշտօնապէս իրենց
 անուամբը կոչելու) պատիւը տրուեցաւ: Տիգրաթ-
 պիղեսեր Գ. իր թագաւորութեանը առաջին տա-
 րին Բարեխաստանի արամեական քաղաքներուն
 բնակիչներէն հոն գաղթեցուց: Վերոյիշեալ Նիկի-
 դիարայի իշխանանիստն էր Իդ-:

Չամուլայի դիրքն որոշելը բնականաբար կա-
 խում ունի՝ անմիջապէս այս երկրին քովը գտնուող
 «ծովուն», ինչ ըլլալը հասկերնալէ. ըստ իմ կար-

¹ Ռ-բ-բ-բ-բ է տեսակ մը եղեգն: Հմմտ. Delitzsch,
 Handwörterb. S. 128 եւ Meissner, Suppl. z. d.
 assyrisch. Wörterb. S. 14. — Վերը ստորագրուած երկու
 նաւերուն պատկերները տես զ. օ. Kaulenի Assyr. u.
 Babelon. գործոյն մէջ, ԳԼ. Բ. 1:

ծեացս այս ծովը կրնայ ըլլալ միայն Ուրմիոյ՝ լիճը, եթէ ասոր գրեթէ ակնյայտնի աղերսն առանց բռնազրոսութեան մեկնենք: Ուստի Չամուա ըսելով կը հասկըցուէր Ուրմիոյ լճին հարաւակողմը, Արաուրիի հարաւակողմը կամ հարաւային արեւելակողմը եւ Պարսուայի հիւսիսակողմը կամ հիւսիսային արեւմտակողմը դանուող երկիր մը — մերձաւորապէս այսօրեան Սաուզրուլակ բնուած տեղը: Շատ հաւանական է որ նախնաբար լոկ տեղագրական Չամուա բացատրութիւնը՝ գործածուելով նաեւ իբր անուն ասորեստանեայ գաւառի մը՝ ընդարձակուեցաւ, ըստ որում այս անունը արուեցաւ հին Չամուայի այն մասերուն ալ՝ որ միեւնոյն կուսակալին յանձնուած էին: Վաղամուա (ի մասնաւոր իբր աշխարհագրական եզր եւ ոչ ուշ ժամանակի՝ վարչական իմաստով) = Չամուա (Ասորեստիւրբաղայ՝ արձանագրութեանցն)՝ որ ըստ օրէ սովորական դարձող մոլորեցուցիչ հաւատարութեան դէմ պէտք է շեշտել թէ յայտնապէս իրարմէ տարբեր են Վաղամուա — որ Սաղմոնասարայ համեմատական կամ զուգընթաց տեղերուն մէջ «Չամուա շաբիտանի» կը կոչուի — եւ մեկալ Չամուան: Գալով շաբիտանի յաւելուածոյն, որ ուրիշ տեղեր ալ ստեպ կը գտնուի տեղւոյ անուններն որոշելու, կը կարծեմ թէ լուազոյնն է Ենուէնի՝ հետ՝ երկիր, կալուած «մերոյս տան»

1 Այսպէս՝ Tiele, Gesch. 199; Hommel, Gesch. 597; Belek ի Zeitschr. für Assy. IX, 352 եւ ի Verhandlungen d. Berl. Anthropol. Gesellsch. 1894, S. 485.
 2 Այսպէս շաբիտանի, անդ, եւ Բեւե, անդ: Տէլե, անդ կասկածելի կը գտնէ երկու երկիրներն իրարու հետ նոյնանունը:
 3 Deutsche Litztg., 1899, սին 1144: Տարակոյս չկայ որ յընթացս ժամանակաց շաբիտանի իր նախնական իմաստը կորսնցուց եւ կամաց կամաց մակրայ եղաւ: Շատ տեղեր կը յարմարի շաբիտանի «հանդիպակաց» թար-

մեկնելը, որով Չամուա շաբիտանի ըսելով կը յուշուի Ասորեստանցւոյ վարչութեան տակ դրանուող երկիրը՝ Նինուէի ազդեցութենէն դուրս գտնուող Չամուայի հանդէպ: Թէ Վաղամուա եւ Չամուա անունաց մէջ առնչութիւն մը կայ, յայտնի է. բայց ասոնց իրարու հետ ունեցած սկզբնական փոխադարձ յարաբերութիւնը մինչեւ այսօր՝ գահացուցիչ կերպով պարզաբանուած չէ եւ կարելի ալ չէ պարզել՝ մեր մինչեւ հիմայ ունեցած անբաւական նիւթով: Իբր նման օրինակ յառաջ կը բերեն՝ Ս. Գրոց Գոգ եւ Վաղոգ անունները՝ որ ի միասին կը գործածուին, եւ կամ կը յիշեցընեն տեղեաց ելամական այն անունները, որ մեր առջեւ կ'ընեն յա մասնակաւ կամ առանց ասոր, զ. օ. կարբինամա եւ կարբինա, Գուր Ամմանիմա եւ Գուր Ամմանի, Գուր Ուղասիմա եւ Գուր Ուղասի: Հոմմելը՝² բառերուն մերթ սկիզբն եւ մերթ վերջը կցուող այս մասնիկը «ալարոգեան», զոյական մը կը համարի՝ «երկիր» իմաստով: կարելի է թէ Վաղամուա յառաջ եկած ըլլայ յա Չամուա բառերուն ի մի ձուլուելովը:³

Գեւաթը՝⁴ եւ Սէյս՝⁵ կ'ուզեն ապացուցանել թէ Չամուա աշխարհագրական գաղափարը կրկին նշանակութիւն ունի: Առաջինը՝ Վաղամուայի դէմ

գտնելը (ինչպէս կ'ընեն KB I, էջ 62 եւ Բիւլեթէր, անդ): Հաւանական չէրեւար ինձ որ մեր առջեւ ունեցած տեղւոյն մէջ «Բիդանի» տեղւոյ անուն ըլլայ:
 1 Delitzsch, Paradies 246.
 2 Hommel, Geschichte 597.
 3 Նոյնպէս ասանկ կը կարծէ Ենուէն ի Deutsche Litztg. 1899, սին 1114:
 4 Delattre, Le peuple et l'empire des Médes, p. 65—66. Նոյնպէս՝ Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, I, 420.
 5 Sayce, JRAS XI V 395 եւ Records of the Past, new series IV, 40 (1890).

եղած արշաւանքին անմիջապէս հիւսիսային Ասորէքի Բիտ-Ադինի արշաւանքին յաջորդելէն հրապարակելով Սաղմանասար Բ. էն անուանեալ ծովը Միջերկրական Ծով մեկնելու մտածութիւնն ունեցաւ եւ՝ ասոր վրայ յենելով՝ Մաղամուսան կամ Չամուսա շա բիտանին անոր մօտերը դրաւ. իսկ Սէյս՝ նոյն ծովը Վանայ ծովը համարելով՝ Մաղամուսան նոյն լճին հարաւային եղերաց վրայ դրաւ: Սէյս՝ իր տեսութեանը գլխաւոր ապացոյցը առած է՝ Նիկիտարա-Միկտիարա հաւասարութենէն. այս հաւասարութիւնն իրողութիւն կը համարի, մինչ այս հաւասարութեան՝ լոկ հաւանականութեան յարաբերական աստիճան մը կրնայ ընծայուիլ: Եթէ նոյն իսկ այս երկու յատուկ անուանոց նոյն ըլլալը սոյնպէս ցուցուի, որ առարկութեան տեղի չմնայ, սակայն՝ նկատելով Բեւելքի յայտնած կարծիքը (էջ 112)՝ ըսելու ենք թէ ամենէն բանաւորն է ընդունիլ թէ Սաղմանասարայ ծովն է Ուրմիոյ լիճը: Յամենայն դէպս չեմ ընդունիր որ Մաղամուսա անուամբ երկու տարբեր երկիրներ եղած ըլլան:

Վերջին անգամ Բիլէրբէքն է, որ ընդարձակադոյնս խօսած է Մաղամուսայի վրայ (անդ, էջ 38 եւն): Սա եղրակացութեան կը հասնի թէ Մաղամուսա ըսուած երկիրն՝ այն երկիրն կամ այն երկիրն մէկ մասն ըլլալու է, զոր Ասորնասիրբաղ Չամուսա (անդ, էջ 45) կ'անուանէ, մինչ յետնագոյն Մաղամուսա կառավարչական գաւառին համար կ'ըսէ թէ ամբողջապէս նոյն չէր հին Չամուսայի հետ, այլ մասամբ միայն նոյն էր, եւ այն ալ՝ առժամանակեայ (անդ, էջ 39): Մաղուսայի մինչեւ Ուրմիոյ լճին եղերքը տարածուած ըլլալուն

1 Տես Միկտիարայի համար՝ էջ 111: Բիլէրբէքի, անդ էջ 43, Նիկտ. = Միկտ. հաւասարութեան համար յայտնած տարակցար՝ չափազանց է:

դէմ կ'ելլեն՝ ըստ իւր համոզման՝ Վիուուրիի գոյութիւնն Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտեան անկիւնն եւ այն ճախնային երկիրներն, որ այս լճին հարաւային ափանցը վրայ կը տարածուին: Բիլէրբէքը Չամուսայի կեդրոնը կը գտնէ Շէհրիգորի՝ մէջ եւ «Չամուսա շա բիտանի» (լոկ ենթագրութեամբ) «հանդիպակացն Չամուսա» թարգմանելով՝ կը զանազանէ արեւմտեան Չամուսա եւ արեւելեան Չամուսա: Արեւելեան Չամուսան է իբր թէ Չամուսա շա բիտանի կամ Մաղամուսա ըսուածը. իսկ Սաղմանասար Բ. ի ծովամարտը տրուած է Բիստանի հարաւ-արեւելեան կողմը գտնուող փոքրիկ Չերիբոր լճին վրայ: Բիլէրբէքի՝ մեծապէս վիճելի ենթագրութեանց վրայ հաստատուած այս տեսութիւնն՝ ըստ իմ կարծեացս, չունի համոզիչ ապացոյցի զօրութիւն: Վիուուրիի սահմանակցութիւնը արգելք չ'ըլլար Մաղամուսան քիչ մ'աւելի դէպ ի հիւսիս զնելու. նմանապէս պէտք մի չկայ այս երկիրն վերին սահմանը մինչեւ Ուրմիոյ լճին հարաւային ափը մղելու եւ ոչ ալ պէտք կայ բսելու թէ Բրիստոսէ յառաջ Թ. դարուն լճին հարաւային ափը քուած ըլլայ՝ ցամաքին դէպ ի ջուր քայելովը. տարակոյս չկայ որ աւելի ուշ ժամանակ կ'ազմուած է ճահիճը՝ ջրոյ զանգուածին սաստիկ նուազելովը: Ինչպէս այլք ալ շեշտած են,² շատ դարմանայի պիտի ըլլար համեմատաբար փոքրիկ Չերիբոր լճին Ասորեստանցիներէն «ծով» ստորագելոյն արժանանալը: Մաղա-

1 Ասոր վրայ տես վարը՝ «Չամուսա» անուան տակ:

2 Lit. Centralbl. 1899, Sp. 1162 (քննադատութիւն Բիլէրբէքի գրքին վրայ): Բիլէրբէք, (անդ, էջ 47 Ծան.) նոյն լճին «ծով» կոչուելուն նման օրինակ մը (Աստիտի լիճը) կը բերէ, բայց այս օրինակին արժէքը կարելի չէ ճշդել, վասն զի բնագրին շատ պակաս տեղեր ունի: Նմանապէս Ենեսէն (Deutsche Litzl. 1899, Sp. 1114) Չերիբոր լճին դէմ է:

մուսյի դիրքը վերջնականապես որոշելը մեծապես կատուժ ունի կուլտարի դիրքին խնդրեն. այս խնդրոյն պատասխանած ասեննիս հարկ է որ հեւ-ւանանք հոս ալ Բիլէրբէքի տուած պատասխա-նէն (անդ, էջ 46): Այսու հանդերձ Բիլէրբէք բոլորովին հակառակ ալ չէ այն ընդհանուր կար-ծեաց, որ իրաւամբ այն խնդրական «ծովը», Ուր-միոյ լիծը կը համարի (համտ. անդ, էջ 48—49):

Կարելի չէ Բուճախի (Բուճախ) կրճին տեղն սպասով կերպով որոշել: Շատ կարելի է որ Բուճախի կիրճն ըլլայու է այն լեռնացքն, որ Ռայէտ եւ Հանի ըսուած տեղերն իրարու հետ կը կապէ. եթէ ճիշտ է մեր այս կարծիքն, այն ատեն հաւանականութեան յետին առիծանին կ'իջնայ Հիւսինդի Բուճախ = Բուճախի (Բուճիսա) հաւա-սարութիւնը, վասն զի զամուսական Բուճախն շա-տաւելի դէպ ի հարաւ դռնուող դաւառ մը կ'ուզէ, ինչպէս յայտնի է առնչութենէն: Կամանապէս չեմ կրնար ընդունիլ Բեւլքի այն տեսութիւնը, որ Բա-րիտէի կիրճը կը նոյնացընէ Բուճախի կրճին հետ (տես վարը):

Բ. Բարհաղիւ (Բարհաղա): Բարհաղիւ կը միշտի միշտ Մաղամուսյի հետ մէկտեղ, իսկ Բար-հաղա՝ Մէղուի հետ միատեղ: Թէ՛ Մէղու եւ թէ՛ Բարհաղա յարգի էին իրենց ձիաբուծութեանը համար: Բարհաղա՝ ձայնական տեսակէտէ՛ հնա-գոյն ձեւ մը կը ներկայացընէ՝ (Բարհաղիւ՝ ծա-գած ըլլալով Բարհաղիւ ձեւէն): Որոշ նշաններ չըլլալուն՝ Բարհաղիւյի դիրքն յընդհանուրն միայն

1 Բիլէրբէք կը շեշտէ նմանութիւնը Նիկամամա անուան՝ Նիկ-դիարայի եւ Նիկ-գիմէի հետ. սակայն այս նմանութիւնն ամենեւին չի լուսաւորեր՝ տեղւոյն դիրքն որոշելու խնդիրը:

2 Այս անուան համար համտ. Բար-զանիչաուժ եւ Բար-սինգու:

կրնանք որոշել՝ դնելով առաւել կամ նուազ հե-ուու Մաղամուսյէ՛:

Գ. Չ(Ս)՝: Ասորնասիրբաղայ ատենն միայն ունինք տեղեկութիւն այն պատերազմական ընդհարումներուն վրայ, զորոնք ունեցան Ասորե-տանցիք՝ Չամուսյի բնակչացը հետ: Ասորնասիր-բաղ թագաւորութեանն 3^ր տարին (882ին) ար-շաւանք մ'ըրաւ ապստամբ Գազարա երկրին դէմ, որ Չամուսյի կը վերաբերէր, եւ թշնամեաց բա-նակներուն յաղթեց Բարիտէի կրճին մէջ. 1460 հոգի կոտորեց սուրբ: Գազարայի նուաճման յաջոր-դեց Բարայի նուաճումը: Այս առաջին արշաւան-քով ստացուած զինուոց յաջորութիւնն առաւել ազգեցիկ ընելու գիտմամբ՝ Ասորետանցուոց թա-գաւորը Չամուսյի դէմ նոր մեծ արշաւանքի մը ծրագիրը կազմեց. պատերազմը սկսաւ նոյն տարին՝ աշնան: 2 Բանակն կակղիէ՝ ճամբայ ելլելով՝ դար-

1 Բիլէրբէք, անդ, էջ 75 Բարհաղիւն՝ Մաղամուսյի վերաբերող երկիր մը կը համարի:

2 Բանի որ այս պատերազմն ալ այն տարին կ'իյնայ, յորում եղած է առաջինը, կրնայ երկրորդն առաջնոյն շարունակութիւնը համարուիլ: Ճիշդ խօսելով՝ պէտք է Չամուսյի դէմ երէք արշաւանք զանազանել (համտ. Ասորն. Բ. 51): Վերջին տեղն իրաւամբ ի վիպութիւն կը կոչէ Բիլէրբէք (անդ, էջ 22) Պոյսէրի դէմ:

3 1. Rawl. 7, No. H. հրատարակուած արձանագրու-թեան գտնուած տեղւոյն նայելով կակղին կը փնտռեն Շե-մամոսի մէջ՝ Արբեղայի հարաւ - արեւմտակողմը. համտ. Layard, Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon p. 223 ff.; Hommel, Gesch. S. 565 Ծան.: Բեւլք եւ Լէման Գվեր ըսուած զիւզը (երբ 50 քիլոմետր հեռու Մու-սուլէ՛ դէպ ի հարաւ - արեւելք, Ռոզմանգուզի ձաճառն վրայ՝ Երբիլ վրայէն) տեսան արձանագրութիւն մը՝ որ տեղեկու-թիւն կու տայ կակղի քաղաքին պատնէշներուն կամ ամրո-ցին ի ձեռն Սանհերբայ նորոգուելուն վրայ: Գեռ ապահով կերպով ստուգուած չէ ո՛ր են այն աւերակներն, որոնցմէ աւնուած է այս արձանագրութիւնը: Կ'երեւայ թէ աւերակ-

ձեալ քալեց դէպ ի Բաբելոնի կիրճն եւ սակէ՝
 դէպ ի Նիսիր լեռները: Այս լեռանց մէջ կամ
 մտերը գտնուող Լարբուսա, Գուր-Լուլուսա,
 Բուճիսա եւ Բարա երկիրները նուաճուեցան եւ
 անոնց վերաբերեալ 150 քաղաք կողպատեցան
 եւ կործանեցան: «Ամբողջ Չամուլայի թագաւոր-
 ները՝ ձի, արծաթ եւ ոսկի», հարկ տուին եւ
 ասոնցմէ զատ ստիպուեցան յանձն առնուլ ձրիա-
 բար ցորենեղէն եւ յարդ տալ: Գագարայի շրջանը՝
 դէպ ի Նիշպի լեռներն եղաւ ասպատակ մը, որուն
 վախճանն էր միւսանգամ ձեռք ձգել առաջին
 արշաւանքի ատեն առնուած երկիրն, որ այս միջո-
 յին Ասորեստանցոց ձեռքէն ելած էր:՝

Չամուլայի դէմ եղած վերջին եւ ամենէն
 կարեւոր արշաւանքը կը բռնէ թագաւորութեան
 ամբողջ 4^ր տարին: Վերեւոյ թէ պատերազմական
 գործառնութեանց սկզբնակէտը դարձեալ կակից
 եղած է: Բանակը շուելով կ'անցնի նախ ստորին
 Չարի վայէն, Բաբելոնի կիրճը կը կտրէ եւ Ռա-
 դանու գետն անցնելէն ետքը՝ Գագարայի մէջ
 գտնուող Սիմակի լեռներուն ուղղութիւնը կը
 բռնէ: Ասորեստանցոց զինուորները Տուռնատն
 ալ անցնելէն ետքը՝ կը թափին կարգաւ Չամուլայի
 Արաշու(ա), Հուգուն, Վիսիրու, Բարա, Լար-
 բուսա (Վիրաիարա), Գուր (= Գուր-Լուլուսա),

ները կը գտնուին Շէմսոկի արեւելահողմը. տես ստոր վրայ
 Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesell. 1899, S. 415 ff. Թէ
 Բիլէբրէքէ Բնւ ապացոյց ունի Պակզին Աւել կարգաւը (անդ,
 էջ 4, 22 եւն), ինձի առեղծուած է:
 1 Բիլէբրէքէ անդ, էջ 27 կրնայ իրաւունք ունենալ,
 երբ Ասուրն, Բ. 44 եւն կը նկատէ ամփոփում մը 882 տարւոյն
 յաջողութեանց: Բայց կարծեմ թէ ամենեւին կռուան չունի,
 երբ Նիշպի-լեռանց վրայ եղած ասպատակը կը համարի յա-
 ջորդ արշաւանքին պատրաստութիւն՝ իբր թէ նոյն ասպա-
 տակութիւնն լրկ նպատակ ունեցած ըլլար Շէրթիգոր տա-
 նող հարաւային անցքը բննել:

Բուճիսա՝ նահանգներուն վրայ եւ կը հասնին
 մինչեւ Հաշմարի կիրճը՝ նուաճելով ամէնքը: Ար-
 ձանագրութեան հետեւելով՝ այս արշաւանքին
 շարունակութեանը համար երկու բան կրնանք
 հնարաւոր համարիլ: Կամ գլխաւոր բանակն՝ իրեն
 յանձնուած պաշտօնը յաջողութեամբ ի գլուխ
 հանելէն ետքը՝ դարձեալ Արաշու(ա) կենդրոնա-
 ցաւ, որպէս զի այս տեղէն նոր յարձակում մ'ընէ,
 կամ երկու ձեռնարկութիւններն ալ միեւնոյն Ժա-
 մանակը կ'իյնան, այսինքն՝ երբ բանակին մէկ մասը
 վերոյիջեալ նահանգները նուաճելով զբաղած էր,
 մեկը մասն Արաշու(ա)էն ճամբայ ելած էր՝ Չա-
 մուլայի գլխաւոր քաղաքը հասնելու: Բանակին
 այս մասը կամ ամբողջ բանակը՝ Լարա եւ Բիդիբի
 լեռանց մէջէն անցնելով՝ կիրճի մը մէջ անհետա-
 ցող ճամբան բռնեց եւ զբաւեց Չամբու մայրա-
 քաղաքն: Չամբու Ասորեստանցոց բանակներուն
 բանակատեղին եղաւ եւ մերձակայ դաւառաց դէմ
 մղուած ասպատակութեանց կենդրոնը դարձաւ:
 Չամբուէն ճամբայ ելելով՝ անցան նախ Լալուս
 եւ յառաջացան մինչեւ Եափնի բլուած դժուարին
 լեռները: Կամ այս լեռներէն եւ կամ դարձեալ
 Չամբուէն ճամբայ ելելով՝ Ասորեստանցիք ան-
 ցան Եգիրն եւ Ամեկա իշխանին ամբողջ երկիրները
 գրաւեցին, որ Սուանի եւ Ելանիւ լեռանց մէջ կը
 գտնուէին: Նմանապէս Չամբուն կենդրոն ունէին

1 Ասուրն, Բ. 59 խօսքը, որ կը պատմէ Բարա եւն
 երկիրներուն մինչեւ Բուճիսա նուաճումը, կապակցութիւնը
 կը խանդարէ. հաւանականորէն խառնաշփոթութիւն մը կայ:
 Մեծապէս մտադրութեան արժանի է Բիլէբրէքի առաջաբ-
 կու թիւնն անդ, էջ 30, որ կ'ուզէ այս տեղն լինելով Ասուրն,
 Բ. 44ի վրայ՝ փոխադրել նախորդ տարւան վրայ տրուած
 տեղեկութեան վերջը, ուստի մերձաւորապէս Ասուրն,
 Բ. 49: Եթէ ուղիղ է այս տեսութիւնը, յայտնի է որ այն
 ատեն Ասորեստանցիք միայն մէկ անգամ նուաճած են այս
 երկիրները:

այն յանդուգն արշաւանքներն, որոնց վախճանա-
կէտն էին Նիշպի եւ Լարա անկոխ ու ամեհի լեռ-
ները. Լարայէն Ասորեստանցիք իջան Արակգի:
Մեր արձանագիր աղբիւրը կ'ըսէ թէ երրորդ ար-
շաւանքին արգիւնքն եղաւ նուաճումն « իշխանաց
Համուրէն Չամուայի », որ « արծաթ, ոսկի, կապար,
պղինձ, պղնձեայ անօթներ, գոյնղզոյն զգեստներ,
ձի, արջառ, ոչխար եւ գինի », հարկ տուին: Այս
տարւան յիշատակաց արժանի գործառնութեանց
շարքը կը փակուի՝ Հուգուն, Հարտիշ (ա), Հու-
բուշիիա եւ Աիրղան երկիրներուն տուած հարկն
առնելով եւ շինելով Չամուայի Ատլիա հին
աւերեալ քաղաքը:

Սաղմանասար Բ. ի (Բաշաուատի արձանա-
գրութեան) յիշած « Չամուայի Ծովը. կրնայ
միայն Ուրմիոյ լեճն ըլլալ: Ասկէ զատ Չամուան
միայն թղթակցական մատենագրութեան մէջ մեր
գիմացը կ'եղէ:

Ասորենասիրբաղայ տարեգիր արձանագրու-
թիւնը մեզ կը ծանօթացընէ շատ մը լեռներ, որ
կամ ամբողջապէս եւ կամ մասամբ Չամուայի կը
վերաբերէին: Այս լեռներն են՝ 1. Նիշպի. Աս-
րեստանցուց թագաւորն այս լեռնաշղթային հա-
սաւ՝ մէյ մը Տուկուլտի-Աշուր-ասբատէ եւ մէյ
մ'ալ՝ Չամուայէ գալով. այս լեռնաշղթային մէջն
էին Գաղարայի քաղաքներն եւ Արղիզուի իշխանին
հպատակող տեղերը: 2. Սիւսի. Բաբելոնէն հա-
շուելով՝ Ռադանուի մէկալ կողմը կը բարձրանար
այս լեռն ու կ'երկարէր դէպ ի Տուռնատ: Սիմակիի
քովը փնտռելու է 3. Աշուր-լեռը: Չամուի մօտ
էր 4. Լարա, որ կը նկարագրուի իբր վայրկենի
անկոխ երկիր մը, որուն թաւ մացառուաներուն
մէջէն հարկ եղաւ կացինով ճամբայ բանալ պա-
տերազմիկ կառաց: Լարայի ճիշդ գիմացը կը տա-
րածուէր 5. Բիշէրէի. այս երկու լեռներն իրարմէ
կը բաժնուէին կիրճով մը: 6. Երմի, անկոխ լեռ-

մը, ուր հասաւ Ասորենասիրբաղ Չամուայէն գալով՝
Եդիբը անցնելէն յառաջ: Նախիբ բուռած երկիր-
ներուն ամէնէն արեւելեանին՝ Տուռնի մէջն էր
մատամբ այս լեռն, ինչպէս նաեւ Ուրիսի եւ Արունի:
Եդիբի մէկալ կողմը՝ Ամեկայի պետութեանը մէջ
կը բարձրանային 7. Սուսի, 8. Երմի- եւ
9. Սիւսի:

Բունասի անուն երկրին վրայ կ'իշխէր
10. Նիսի լեռը, որ ինչպէս յայտնի է, մեծ գեր
մը կը խողայ Նիսեղեղի պատմութեան մէջ, ըստ
որում կ'ըսուի թէ Ում-նա-պիշտիի, Բաբելացուոց
Նոյին տապանն այս լեռան վրայ իջած է: Նիսիբ,
որուն ստորտն հասաւ Ասորենասիրբաղ՝ Բաբելոնի
կիրճէն գալով, ստորին Չաբի եւ Ռադանուի
միջեւն էր. այս բուռածին մեծապէս կը յար-
մարի, երբ աշխարհագրական ցանկին մէջ (II R 51,
Nr. 1) կը ներկայանայ՝ իբր լեռան Գու-դի, ինչու
որ Գու կամ կու բուռածներուն բնակավայրերը
գնելու ենք՝ Ադաիմ եւ Գիեալա գետերուն վերին
ընթացքին վրայ գտնուող կողմերը: Նիսիբի գիբքն
որոշելը կախում ունի Բաբելոնի կիրճին գիբքն
որոշելէ. իսկ այս կիրճին գիբքն համար գլխաւո-
րաբար նկատողութեան առնուելու է այն կիրճն,
որ կը կարէ կարա-դաղը եւ կը գտնուի Ալթըն-
Քեօփրիւի հարաւ-արեւելակողմն եւ Բիլլիի արեւ-
մտակողմը: Ըստ այսմ Նիսիբը պիտի ըլլայ կարա-
դաղի արեւելակողմն եւ Ռադանուի հիւսիսակողմը
բարձրացող բազմաթիւ լեռնաշղթաներէն մէկուն
(Խալիսալան-դաղ, Թորքմադաղ եւն) մէջ: Առանց
կամայականութեան՝ չի կրնար այս լեռը վերջնա-
կանապէս որոշուիլ: Ասանկ կամայականութիւն է,

1 Այս տեղն սանկ հասկընալու ենք. « Նիսիբ, լեռան
յերկիրն Գու: », Հմմտ. Նախնիթաց Տեմնա շաղ Ելամտի:
Ինչպէս Նիսիբ եւ Գուտի համանիշ եւ Նոյնանիշ չեն, Նոյն-
պէս չեն Տեմնա եւ Ելամտի:

երբ Բիլլերբէք կ'ըսէ թէ բուն Նիսիրն է Պիր-Օմար-Գուգրուն։¹

Արձանագրութեանց յիշեալ Գուտի անունը կ'ուզէ անանել Սէյս (JRAS XIV, 393) Զէբէլ Զուզի անուն մէջ, ըստ ասորական աւանդութեանն՝ Հրէից եւ Քրիստոնէից քով՝ եւ այս աւանդութեան հետեւելով Մասմեոսականը կը համարին այն լեռը, որուն վրայ նստած է տապանը.² այս պարագայի մէջ՝ բնել կ'ըլլայ թէ ասորական աւանդութիւնն եւ հին Բարեւականը իրարու կը համաձայնին եւ ասով Նիսիրը նոյնացուած կ'ըլլայ այսօրւան Զէբէլ Զուզիի հետ։ Նախ եւ յառաջ այս ըմբռնման դէմ՝ պէտք ենք բնել թէ մինչեւ այսօր արձանագրութիւններէն որ եւ է ապացոյց չունինք՝ Գուտի բուսածներուն մինչեւ այսօրւան Բոկտանի կողմերը տարածուելուն վրայ։ Եթէ վերոյիշեալ ըմբռնումն ուղիղ է՝ ենթադրութեան ապաւինելով ըսելու է թէ Գուտի բուսածներն վերջէն գեպ ի հիւսիս՝ Վանայ լճին հարաւային եղերքը մղուեցան. ասով այլ եւս օտարութիւն չ'երեւար լեռան մը ասոնց անուամբը կոչուիլը։ Կամ թէ արդեօք քրիստոնէական թուականին սկիզբ-

¹ Հմմտ. Կոտի համար Delitzsch, Paradies S. 234; Hagen BA II, 245 ff. Ասկէ խոտորելով՝ Delattre, Le peuple et l'empire des Médes p. 101 Կոտն կը փնտռէ վերին Եփրատայ կողմերը՝ Ռեփոյ լճին մօտ, իսկ Վիլբրէր (Untersuch. z. Altorient. Gesch. S. 131)՝ Միջագետաց տափաստանին մէջ։ Կարծեօք՝ այս երկու տեսութիւններն ալ այնչափ համոզել ապացոյցներ չունին, որչափ Գեիլիները։

² Սկզբնաբար Արաբիոյ մէկ լեռը կը հասկընային Գուտի բուսով, որուն համար Ղուրանն ալ կ'ըսէ թէ Նիսի տապանին իջած տեղն է։ Այս լեռան անունն՝ Արաբացոց քրդաստան եւ Միջագետք արշաւած ասենն՝ անցաւ Բոհեմանի։ Ասորական աւանդութիւնը կախում ունի հին հրէականէն. արդէն Բերտոստ կ'ըսէ թէ տապանն իջաւ «ի լեռան Կորդուաց», այսինքն՝ ի Բոհեման։ Թերեւս Զէբէլ Զուզին՝ արձանագրութեանց Նիսիրն ըլլայ։

ները՝ Միջագետաց եւ հիւսիսային սահմանակից լեռնաշխարհներուն բնակչաց մտքին մէջ դեռ ամբողջապէս անջինջ մնացած են ջրհեղեղի հին բարեւական զրոյցն եւ տապանին՝ Գուտի բուսածներուն մէկ լեռան վրայ դադար առնուլն, եւ թէ Գուտի եւ Զէբէլ Զուզի անուններուն նմանութիւնն ազգած է՝ ասորական աւանդութեան մէջ վերջնոյն տապանակիր լեռը համարուելուն։ Ինչ որ ալ ըլլայ, Նիսիր = Զէբէլ Զուզի հաւասարութեան կարեւորութիւն տալու չէ.² վասն զի Ասորնասիրբազայ տարեգիր արձանագրութեան Նիսիրը պիտի չուզեն բաժնել ջրհեղեղի պատմութեան համանուն լեռնէն։ Հաւանական է որ Նիսիրն էր Բարեւացոց եւ Ասորեստանցոց նոյն լեռնաշղթային տուած գործածական անունը. այս պարագային մէջ կարելի է թէ սեմական բառ ըլլայ՝ «փրկութիւն», նշանակութեամբ՝ կամ դիտմամբ բնորոշուած ջրհեղեղի պատմութիւնն ակնարկելու եւ կամ հիմնուած լոկ ժողովրդական ստուգաբանութեան վրայ. ըստ այսմ բառախաղը կ'ըլլայ պատճառ՝ ջրհեղեղին այս լեռան հետ կապուելուն։ Լուրջացոց մէջ Նիսիրը Աինիպա կը կոչուէր։

Վերջերս Քեյլը³ խնդիր յուղելով Նիսիրի դրքին նկատմամբ՝ աս արդիւնքին հասաւ թէ Արբելայի հիւսիս-արեւելակողմը գտնուող լեռնագագաթներն են, որ կը շերտայայցընեն Քոստութրոսի նաւուն իջած տեղը։ Այս պարագայի մէջ՝ Ասորես-

¹ Շոտեր ալ Նիսիրի եւ Զէբէլ Զուզի ենթադրեալ նոյնութիւնն չի մերժեր (Riehm, Handwörterbuch der biblischen Altertümer 1894, «Արաբաս., անուն ասկ»)։

² Zeitsehr. f. Ethnol. 1899, S. 113 ff. Հմմտ. նաեւ Լէման WZKM, XIV, 26. «Նիսիր լեռը՝ Արբելայի եւ Ռոփանդուզ, Սիդիկանի միջեւ գտնուող լեռնաշղթաներուն պիտի վերաբերի, եւ հաւանական է որ Արբելայէն անուուող լեռներուն ամենէն բարձրն է։

տանցւոյ թագաւորը նախ ստորին Չաբն անցած
 ըլլալու է՝ հարաւէն գալով, եւ վերջէն՝ հիւսիս-
 արեւելեան ուղղութիւնն բռնած: Առանց նկատու-
 ղութեան առնելու այն դժուարութիւններն, որ
 Չամուայի արշաւանքն այս կերպով մեկնելէն յա-
 ռաջ կու գան, շատ խախուտ են այն յառաջագիւրք,
 որոնց վրայ կեցած է Բելքի կարծիքը: Բելքը այն
 պարագայէն, որ Բունասի Նիսիր լեռանց մէջ Մու-
 սասինայի՝ այսինքն ըստ իրեն՝ Մուսասիրացւոյ մէկ
 քաղաքը կը կոչուի, կը հետեցընէ թէ Բուսասի
 Մուսասիրի մէկ քաղաքը պիտի ըլլայ եւ քանի որ
 Մուսասիրի մէջ է՝ այս երկրին հետ մէկտեղ՝ Ա-
 ըրարու-Նազդէի պիտի վերաբերի: Ինքը կը
 կարծէ թէ, ինչպէս որ Տոպոսուէի (Սիդիկան)
 ասորեստանեայ արձանագրութիւնը իբր թէ կը
 ցուցունէ, Արարու նախնարար անունն էր Նազ-
 դէի մէկ մասին եւ այն ալ այն մասին, որուն
 մէջն է Նիսիր լեռը: Այս կերպով դիւրաւ կը մեկ-
 նուի, կը կարծէ, Ս. Գրոց այն տեղեկութիւնը,
 որուն համեմատ տապանը «Արարատայ-Արար-
 տուի լեռներուն վրայ», դադար առած է, եւ կը
 համաձայնի Ասորեստանցւոց աւանդութեան հետ:
 Քաղդէացի քրիստոնեայք տապանին իջած տեղը
 համարած են նոյն լեռնաշղթային արեւմտեան
 մասը՝ այսինքն Չէբէլ-Չուդին, որ իրենց համար
 ամէնէն բարձր տեսանելի լեռն էր: Նմանապէս
 իրաւամբ կրնանք տարակուսիլ թէ արդեօք Աս-
 րեստանցիք զուտ տեսական, ճովագիտական դի-
 տողութիւններէ առաջնորդուելով ջրհեղեղի պատ-
 մութեան լեռան դիրքն որոշեցին, ինչպէս որ կ'ընէ
 Բելք՝ իւր կարծիքն ապացուցանելու համար:
 Արը յիշուած մէկալ երկիրներուն դիրքն
 որոշելը՝ կը կատարենք Չամուայի երկիրներուն
 վրայ առանձինն խօսած ատենինս:

1 Zeitsch. f. Ethnol. 1899. S. 244.

Մեծապէս կարեւոր է եւ լոյս կը սփռէ ծա-
 նօթ երեք գեւերուն յիշատակութիւնն, որ կ'ու-
 ռոգեն Չամուան: Այս գեւերն են. 1. Ստորին
 Չաբ, 2. Ռոքու-Նոն՝ ստորին Չաբի եւ Տոււնասի
 միջեւ. այս գեւն է Քսենոփոնի (Արշաւ. Բ. 4, 25)
 Փնսոչուն եւ սյսուրւան Ագայիմ. այս հին անունը
 պահուած է գեռ Ռագան գաւառին անունը մէջ:
 3. Տոքու-Նոն, որուն վրայէն Ասորեստանցիք ան-
 ցան՝ Ռագանու գեւն անցնելէն ետքը: Տոււնասի
 է Պրիսիոսի (VI, 132) Tornadotuse, Թէսփանէսի
 (492) Թորոնն, սյսուրւան Գիեալան, որ Բաղդադէն
 քիչ մը վար՝ Տիգրիսի մէջ կը թափի: Գիեալայի
 գլխաւոր բաղուկն սյսուր ալ Տամաուա կը կոչուի՝
 ծագած ըլլալով՝ * Տորմաուա (ասոր. ܣܘܪܡܘܐ) ձեւէն
 = Թորոն = Տոււնասի:²

Ասորեստանցւոց բանականներն ամէնէն յառաջ
 եւ ամէնէն դիւրաւ կը հասնէին Գոքու-Նոն, որ Չա-
 մուայի ամէնէն մեծ գաւառներէն մին էր: Ասոր-
 նասիրաբաղայ ատեն՝ այս երկրին վրայ կ'իշխէր Նուր-
 Ռամման³ անունով ցեղապետ մը: Ասիկայ՝ Չա-

1 Nöldeke, ZDMG, 33, 325 Ծան.: Hoffmann, Syrische Akten persischer Märtyrer, Ծան. Nr. 634. Չաբի եւ Ռագանուի վրայ տես եւ Delitzsch, Paradies, S. 186.

2 Nöldeke, անդ: Delitzsch, Paradies S. 186-7. Տամուայի վրայ հմտ. նաեւ իմ Babylonien n. d. arab. Geog. I, S. 37.

3 Տէլէ (Gesch. 181) Չար-Ռամման կարգաւոր կը համեմատէ ասոր հետ Չաբ-Ռոքու-Նոն, որ անունն է՝ Կարգու-Նիալի Նարու-Ապիլ-Իդդին թագաւորին եղ-
 բօրը. կրնար յառաջ բերուիլ նաեւ Տէլ-Նոն-Չաբ-Ռոքու-Նոն, որ անունն է քաղաքի մը հիւսիսային Բարեւաստանի
 մէջ՝ Ստորին Չաբի մօտերը: Չոքու-Նոն (Gesch. 565) Բեր-
 Ռամման կը տառագործէ: Հիմունելով բառիս արեւմտեան
 գոյնին վրայ, Որոպի ալ գեռ վճռուած չէ թէ մը ընթեր-
 ցումն ընտրելի է, սակայն տարակոյս չի կրնար ըլլալ սե-
 մական բառ ըլլալուն վրայ: Անորոշ կը մնայ թէ Նուր-

մուսլի առաջին արշաւանքին ատեն՝ ձմեռացոյ Ասորեստանցիներուն երեսէն անմերձենալի լեռ մը փախաւ, երբ արդէն Բաբելոնի կիրճին մէջ իւր մարդիկներէն 1460 հոգի պատերազմի մէջ կորսընցուցած եւ 1200 հոգի ալ գերի տուած էր: Ասուրնասիրբաղ՝ Գագարայէ Բարա զնաց: Յաջորդ տարին դարձեալ Բաբելոնի եւ Ռագանուի վրայէն Գագարա մտաւ. արջառ, ոչխար եւ գինի հարկ առաւ: Ասկէ ետքը Ասուրնասիրբաղ Տուռնաան անցաւ:

Բաբելոն կամ Չամուայի, կամ Գագարայի մէջ համարելու եւք, կամ ուղղակի ասոնց սահմանակից: Գագարայի իշխանը ամրացուցած էր այն կիրճն, որ իր անունը Բաբելոնէն առած է, այս կիրճն էր Ասորեստանցոց բանակներուն դուռը՝ Չամուա արշաւելու: Բաբելոն կրնայ ըլլալ միայն՝ այսօրեան Ալթըն Քէօփրիւ բուռած տեղոյն արեւելեան կամ հարաւ-արեւելեան կողմերը. Հոմմէլ (Geschichte, 565) ալ ասանկ կը կարծէ, բարբոսի ուղի վճռելով: Եթէ մանրամասն հետազոտութիւն մ'ընենք, Բիլէրբէքի (էջ 22 եւն) հետ մենք ալ այն կիրճը պիտի ընտրենք, որ Բիլլի արեւմտակողմը՝ Կարա-դաղ լեռը կը կարէ. այսօր ալ՝ Ալթըն Քէօփրիւէ Սիւլէյմանիա տանող ամենէն կարծ ու սովորական կարաւաններուն ճամբան այս կրճէն է: Տարակոյս չկայ որ Բաբելոն անանկ հարաւային երկիր մըն է, որ չէ կրնար համեմատուիլ Տոպեան արձանագրութեանց Բաբալոն հետ, ինչպէս կ'ուզէ համեմատել Սէյս (JRS XIV, 486.): Երբ Բէւք (ZA IX, 352) Բաբելոնի կիրճը Բուռնաիտի կիրճին հետ նոյնացընելով՝ ստորին Չարի հիւսիսակողմը կը փնտռէ զանի, այս

Ռամման սեմական ծագում ունէր, թէ այս սեմական անունը մէկ ազգեցութիւնն է Բաբելական-ասորեստանեայ քաղաքակրթութեան:

կարծեաց պատճառն է՝ գիտնականիս՝ Նիսիր լեռանց տեղոյն վրայ ունեցած տարբեր տեսութիւնը (տես էջ 141):

Գագարայի մէջ էին Ուլէ, Բեդու — որ Նիշլի լեռանց մէջ էր եւ Չամուայի երկրորդ արշաւանքին ատեն կործանեցաւ —, եւ Լաֆուֆ: Ասուրնասիրբաղ թագաւորութեանը երրորդ տարին Ուլէն, Բիրուտուն եւ Լագալագան առաւ՝ ուրիշ 100 փոքրագոյն տեղերով մէկտեղ եւ ասոնցմէ արջառ եւ ոչխար աւար տարաւ:

Աերը ցոյց տուինք թէ ուր կ'իյնայ Բաբելոնի կիրճը. արդ՝ նոյն կիրճէն կը հետեւի թէ Գագարա պիտի իյնայ Կարա-դաղի արեւելեան կամ հարաւ-արեւելեան կողմը: Արեւելքէն սահմանակից էին Նիսիր լեռը, Բուռնաի եւ Լարբուսա երկիրները. դէպ ի հարաւ Գագարա կը տարածուէր Ռագանուէ անդին՝ դէպ ի Տուռնաա եւ կը շոշափէր Արաշտու(ա)ի իշխանագետութիւնը: Միմակի լեռն, որ Ռագանու եւ Տուռնաա գետերուն մէջտեղը կը գտնուի, հարաւ-արեւելեան սահմանաբաշխն է, եւ մեր դիմացը կ'ելլէ Սէգիրմէ-դաղի կամ քիչ մ'աւելի արեւելեան լեռնաշղթայի մը մէջ: Ազերու կը բարձրանար Միմակիի ձմեռը: Որչափ ալ ճշգիւ նորոշել կարելի չէ թէ ուր էր Նիշլի, որուն մէջ դագարեան տեղեր կային, սակայն Տուռնաաի ձմեռն գտնուող լեռներէն մին պիտի ըլլայ: Բիլլերբէք (անդ, էջ 24) Գագարան կը համարի Կարա եւ խալխան լեռներու եւ Սէգիրմէ-դաղի կամ Բիլլի եւ Գիեալայի միջեւ գտնուած երկիրը. Նիշլի կ'ուզէ տեսնել Կու-ի-Բալամբո լեռան մէջ:

Բար: Չամուական առաջին արշաւանքի ատեն՝ Ասուրնասիրբաղ Գագարայէ գալով՝ Բարայի ձմեռեցաւ ու նուաճեց. այս կուռին ատեն 320 հոգի բնիկներէն պատերազմի մէջ մեռան, 300 հոգի ալ գիրի ինկաւ. արջառ ու ոչխար աւարի տրուեցան: Յաջորդ արշաւանքի ատեն՝ բա-

բայիններէն 50 հոգի պատերազմի մէջ մեռան՝ տա-
 փաստանի մը վրայ. զամուսական երրորդ արշաւանքի
 ատեն՝ Բարա երկրին քաղաքները աւերեցան: Բա-
 րա՝ երկու անգամ կը յիշուի Բունիսայի եւ Լար-
 բուսայի հետ միատեղ. ուստի՝ վերջնոյն կամ Նի-
 սիբի մօտերը փնտռելու ենք: Բիլլերբէք Բարան կը
 նոյնացընէ Տիւ-Բարի անուն քաղաքին հետ, որուն
 կը հանդիպինք Ասուրնասիրբազայ քով եւ հա-
 մաժամանակեայ Պատմութեան մէջ: Ասուրնասիր-
 բազ կը պարծի որ նուաճած է այն երկիրները, որ
 «Ստորին Չաբի մէկալ դին» մինչեւ Տիւ-Բարի կը
 տարածուին՝ Չաբան երկրին վերելը: Ռամման-
 նիրարիի ատեն՝ Բաբելոնի հետ դրուած դաշնա-
 դրութեամբ մը՝ երկու երկիրներուն սահմանները
 սրոշուեցան զծով մը՝ Չաբանի վերելը գանուող
 Տիւ-Բիտ-Բարիէ մինչեւ Տիւ-շա-Բատանի եւ
 Տիւ-շա-Չաբդանի: Ասիէ կը հետեւի թէ Տիւ-
 Բարին էր՝ Բաբելոնի վերաբերող ամենէն հիւսի-
 սային կամ հիւսիս-արեւելեան քաղաքը: Քանի
 որ Չաբան՝ ստորին Չաբի բաբելական կողմը երկիր
 մըն է յայտնապէս, ուստի Տիւ-Բարիի դիրքն որո-
 շելու համար ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ ու-
 ղիկ մեկնել թէ ինչ բսել է շա էլլան: Եթէ այս
 շա էլլան «վերելը» գանուող թարգմանենք, այն
 ատեն ամենէն բանաւորն է բսել թէ Տիւ-Բարին
 ալ նմանապէս ստորին Չաբի բաբելական կողմը
 փնտռելու է. իսկ եթէ շա էլլան «հիւսիսային»
 թարգմանենք, այն ատեն Տիւ-Բարի խոյի սան-
 ջակի կողմերը կ'իյնայ: Շատ կարելի է որ Տիւ-
 Բարի անունն մէջ ծածկուած ըլլայ Բարբուցոց
 անունը: Տարակիտ չկայ որ Բարա եւ Տիւ-Բարի
 իրարու սահմանակից էին. իսկ թէ այս աշխարհա-
 գրական երկու անուններն իրարու հետ նոյնացը-
 նելու է, չեմ համարձակիր որոշել:

Նիսիբի մէջ կը տարածուէին Լարբուսա եւ
 Բունասի երկիրները: — 1. Բունասի կամ Բունասի:

Այս երկրին իշխանը կը կոչուէր Մուլ(-)ախն:
 Չամուսական երկրորդ արշաւանքին ատեն՝ Ասուր-
 նասիրբազ Բունասի ամրոցն եւ անոր վերաբերող
 20 տեղ նուաճեց. անմիջապէս այս նուաճման յա-
 ջարդող կուսի մը մէջ, որ Նիսիբ լեռանց մէջ տեղի
 ունեցաւ, 326 հոգի բնիկներէն սպանուեցան եւ
 ուրիշ 7 քաղաք ալ ստիպուեցաւ անձնատուր
 ըլլալու: Աւարն էր արջաւ եւ ոչխար: Յաջորդ տա-
 րին ալ զինուց բունութեան ենթարկուեցաւ Բու-
 նասի: — 2. Լարբուսա: Այս իշխանական քաղա-
 քին վրայ կը տիրէր Վերտուրա հարստութիւնը.
 ուստի՝ Վիրտուրա բսելով ալ այս քաղաքը կը
 հասկրցուէր: Չամուսական երկրորդ արշաւանքով
 Լարբուսայի նուաճման վրայ տրուած տեղեկու-
 թիւնը կը յաջորդէ ուղղակի՝ Բունասիի արշաւան-
 քին վրայ տրուած տեղեկութեան: Ասորեստան-
 ցոց թագաւորը Լարբուսա ամրոցն ու անոր վե-
 րաբերող ուրիշ 8 տեղ գրուեց: Բագմաթիւ բնա-
 կիչք իրենց վերջին ապաւէն ընտրեցին դժուարա-
 մատչելի լեռնագագաթ մը — ապահովարար՝ Նիսիբ
 լեռնաշղթային լեռներէն մին: Այս փախտական-
 ներէն 172 հոգի ինկան՝ Ասորեստանցոց բանակ-
 ներուն դէմ մղուած կուսին մէջ: Անուած
 քաղաքները կրակի տրուեցան: Լարբուսայի եւ
 Բունասիի դիրքին խնդիրը կը լուծուի Նիսիբի
 դիրքն որոշելու համար մեր վերն ըրած փորձովը:
 Գիրքն բոլորովին ճշդելը՝ անկարելի կը համարիմ:

Այժմ՝ յիշուած երկիրներուն դրացի էր,
 կ'երեւայ, Գուր-Լուր-Լու-Լու-Լու-Լու (= Ամրոցն Լու-
 լուացոց). ասոր դիրքն որոշելու համար կարեւոր
 են յաջորդ կրկին շարքերը. Լարբուսա, Գուր-Լու-

1 Բիլլերբէք, անդ էջ 27, Բունիսան, Լարբուսան
 եւ Գուր-Լուր-Լու-Լու-Լու-Լու-Լու (= Ամրոցն Լու-
 լուացոց) գաղի եւ Սէտիբ-գաղի եւ միւս կողմանէ Տոկմա-գաղի
 եւ անոր շարունակութեան միջեւ ձգուող ձորին մէջ:

լումա, Բունիսա, Բարա եւ Բարա, Կիրտիարա, Գուր, Բունիսա: Յիշենք, որ Բիլէրբէք, անդ էջ 27, Գուր-Լուլուճաին՝ Աշախ՝ գետոյն երկու զլուսւոր բազուկներուն միացած տեղը, Սուլէյ-մանիէյի արեւմտակողմը կը գնէ:

Տունատի մէկալ կողմը կամ գետոյն հա-րաւային կողմն էր Աճ-ի, ամրոց մը՝ Ար-չառ-(-) իշխանին երկրին մէջ: Չամուսկան երրորդ ար-չաւանքին ատեն՝ երբ տեղւոյս վրայ յարձակում գործուեցաւ, նոյն յարձակման ատեն 800 հոգի իրենց մահը գտան: Հատերը գերի բռնուեցան: Արովհետեւ Ասորենասիրբաղ՝ Սիմակիի ոտքէն ճամ-բայ ելլելով եւ գիշեր մը չուելով՝ Ամմաի հասաւ, ուստի՝ այս պարագան աչքի առջեւ ունենալով՝ բռնու ենք թէ այս քաղաքն անշուշտ կ'իյնար Հուրինի շրջակայքը:

Ամմալիի առման վրայ տրուած տեղեկու-թեանց կը յաջորդէ Տարեգրութեանց բնագրին մէջ նախ՝ Հուրունի եւ Կիսիրտուի վրայ եղած աս-պատակութեանց յիշատակութիւնը: Արչափ ալ արձանագրութիւնը բացայայտ չ'ըսեր, սակայն կրնանք ընդունիլ թէ այս գործառնութիւնը լոկ շարունակութիւնն էին Արաշտու(ա)ի դէմ եղած արշաւանքին՝ զորաց մի անգամ բռնած ուղւոյն վրայ: Ասորեստանցիք նախ նուաճեցին Հ--(կամ՝ Բ--)-ը շրջակայքը գտնուող 20ի շափ քա-ղաքներով մէկտեղ եւ արջառ ու ոչխար աւար առնելով իրենց հետ քշեցին տարին: Տարեգրու-թեանց նոյն սիւնակին մէջ՝ Հուրունացիք Հարտի-շայի, Հուբուշիոյ եւ Կիրզանի բնակչացը հետ՝ հարկատու կը ներկայանան. յայտնի է որ արձա-նագրութեան այն տեղն որ եւ իցէ կարեւորու-թիւն չունի՝ Հուրունի գիրքն ստուգելու: Հու-րունէ ետքը կարգն եկաւ Կի-ի-ր-ի-ի՝ Ս-բ-ի-ի ամ-րոցին, որ ուրիշ 10 քաղաքներով մէկտեղ թշնամ-ւոյն ձեռքն ինկաւ: Արձանագրական տեղեկու-

թեանց առնչութեան նկատմամբ վերը յայտնած ենթադրութեանս վրայ հիմնուելով՝ կրնանք Հու-րունն եւ Կիզիրտուն՝ Հուրինի կողմերը գնել:

Տարակոյս չկայ, որ ամրոջ Չամուսյի ամենէն կարեւոր քաղաքը համարելու ենք Չաճ-ը, Ա-ի-ի-ի իշխանանիտար: Ամեկայի «Իշխան Չա-մուսյի» տիտղոսը կը տրուի կամ ցուցընելու հա-մար որ ինքն էր բազմութիւ դաւառատերներու մէջէն ամենէն հոյակապը, կամ հասկցընելու հա-մար որ իշխանութիւնն էր բուն Չամուսն, Չա-մուս՝ անձուկ մտքով: Ասորենասիրբաղ՝ երրորդ ար-չաւանքին ատեն՝ Ամեկայի իշխանութեան տակ դրու-նուող երկիրներուն վրայ յարձակեցաւ պատերազ-մով: Ամեկա Ետինի լեռները փախաւ, իսկ իր քաղաք-ները — Չամուսյէ դաւ 5 մեծ եւ 150 փոքր տեղ — աւարի տրուեցան ու կործանեցան. խառնուրդի մը մէջ երկիրը պաշտպանողներէն 50 հոգի ինկան եւ 20 հոգի ալ գերի բռնուեցան: Տարեգիր ար-ձանագրութիւնն Ամեկայ երկրին մէջ առնուած աւարը կը նշանակէ՝ երկու ցուցակի մէջ ամիրտի-լով. այս երկու ցուցակներն ի մի ձուլելով՝ կը ստանանք յաջորդ ցանկը. «պղնձէ շատ մը կահ, պղնձէ երկու վայրի-եզ, պղնձէ անօթներ, պղնձէ սկահակներ, պղնձէ սկաւառակներ, պղնձէ նաւ-չե-տէ (ըսուած անօթներ), ոսկիէ կամ սակւոյ մէջ ազուցեալ շատ մը սկահակներ, արջառ, ոչխար, եւ թագաւորական դանձր:» Ալերն յիշուած 5 մեծ տեղերուն — ամրոցներուն — անուններն են՝ Ար-ի-ի-ի, Աճ-ը, Բար-ի-ի, Իր-ի-ի եւ Սի-ի-ի:

Ամեկայի իշխանութեան գիրքն որոշելու համար մեծ կշիռ ունի արձանագրութեանց այն տեղեկութիւնն, որուն համեմատ Ասորեստանցւոց թագաւորը՝ Արաշտու(ա)ի քաղաքներէն ճամբայ ելլելէն եւ Լարա եւ Բիզիրբի լեռներուն մէջ գտնուած կիրճէն անցնելէն ետքը՝ Չամուսի մօտե-

յաւ: Այս տեղեկութեան վրայ՝ աւելցընելու է ուրիշ ծանօթութիւն մ'ալ, որուն համաձայն Ասորեստանացոյ բանակը՝ Չամուշէ ճամբայ ելլելով յարձակեցաւ Արդիզու գաւառին վրայ Նիշպի լեռանց մէջ: Ըստ այսմ՝ Ամեկայի երկիրը փնտռելու ենք կամ Գիեալայի հիւսիսակողմը՝ յատուկ մտօք Շէհրիզորի մէջ կամ նոյն գետին հարաւային եղեբքին վրայ: Ուստի՝ Լարա եւ Բիդիրգի լեռները ուղղակի Գիեալա գետին եղեբքին վրայ կը բարձրանային՝ Արաշուռ(ա)ի եւ Ամեկայի երկիրներուն միջեւ: Ասորեստիրբաղ Չամուշէ Եփեսի լեռներն երթալու ստեն՝ Լ-ը- գետն անցաւ, որ անտառակոյս Գիեալայի մէկ ճիւղն է: Թագաւորը Լալլուէն գնաց Եփեսի լեռանց կողմերը, որ անկոխ երկիր մըն է, ուր իրմէ յառաջ Ասորեստանի թագաւորներէն ոչ ոք եկած էր, կ'ըսուի: Կարելի է թէ Եփեսի հաւաքական անուն մըն էր, որով կը նշանակուէին Շէհրիզորի կամ Սիւլէյմանիէի արեւելակողմը գտնուող հեռաւոր եւ Ասորեստանցոյ քիչ ծանօթ լեռնաշղթաները. ուստի՝ զար-

1 Բիւլեբէք, անդ էջ 31, ասորեստանեայ հին Լալլու անունը կ'ուզէ գտնել Լուլա անուան մէջ: Չեմ կանրու գ գետը Լուլա ալ կը կոչուի: Այս ենթադրութեան վրայ հիմնուելով՝ կը հետեւցընէ թէ Եփեսի = սյուսուան Սերիբենդի կամ Կուհ-ի-Շահր լեռան հիւսիսարեւմտեան շարունակութեանը: Բայց ոչ ուրեք պէտք է այնպէս մեծ զգուշութիւն, ինչպէս նոր անուանց նմանահնչու թեան վրայ հիմնուելով՝ զանոնք արձանագրութեանց անուններուն հետ նոյնացընելու մէջ: Ամէն մէկ մասնական գէպքին մէջ՝ պէտք է կարելի եղածին չափ քննել սյուսուան անուանց ծագումն ու նախնական պատմութիւնը: Այս բնութեան աչքի առջեւ ունենալով դատաստան ընելու է Բիւլեբէքի (անդ, էջ 23 եւն 26) մասնանիշ ըրած նմանահնչութեան՝ Բարիաէ եւ սյուսուան Բիբան, Բու-նասի եւ Բասիան անուանց: Բիբան՝ արարերէն Բոբ = դուռն լառին յովակին ըլլալով՝ առաջին հայեցուածքով իսկ կը տեսնուի թէ չի կրնար համեմատուիլ Բարիաէի հետ:

մանալու բան չէ, երբ կը տեսնենք որ Տուամէի մէջ ալ լեռնագօտի մը Եփեսի կը կոչուի՝ ըլլալով այն լեռնաշղթաներուն մէկ բաղուկը: Ես կը կարծեմ թէ այս պարագան մեծապէս կը նպաստէ՝ Արաշուռ(ա)ի երկիրն Գիեալայի հիւսիսային եղեբքին վրայ եղած մտածելու, իսկ Եփեսի լեռները՝ հիւսիս-արեւելեան կողմերը՝ սահմանն անորոշ թողլով: Յայտնի է թէ այս ենթադրութեան երկբայական ըլլալուն՝ ըսել չեմ ուղեր թէ անկարելի ըլլայ՝ Եփեսի անունով կրկին լեռանց գոյութիւնն: Ամեկայի գէմ՝ եղած արշաւանքին վրայ արուած տեղեկութեան մէջ կը յիշուի ուրիշ գետ մ'ալ՝ Եփէր: Ասորն. Բ. 65 եւն կը խօսուի նոր ասպատակութեան մը վրայ, որ սկսաւ Չամուէն ճամբայ ելլելով: Ասորեստանցոյ թագաւորը Եփեսի անցնելէն ետքը՝ մտաւ Ամեկայի երկիրն այն մասն, ուր կը բաճրանան Սուանի, Երանիու եւ Սաբուա լեռները: Այս լեռներուն դրից խնդիրը կապուած է Եփեսի գիբքն որոշելու հետ. ամէնէն լաւն է ըսել թէ Եփէր ալ Գիեալայի մէկ ճիւղն էր:՝

Չամուի մօտ՝ Նիշպի լեռանց մէջ էր Արշէ-ը-: Ասորեստիրբաղայ ատեն այստեղ կ'իշխէր Արա անունով իշխան մը. այս իշխանին կը հպատակէր նաեւ Արաիդու: Չամուական երրորդ արշաւանքին ատեն՝ Արդիզու եւ Արսիդու ամրոցներն ու Նիշպի լեռանց մէջ ասոնց շրջակայքը գտնուող ուրիշ 10 քաղաքներ ալ առնուեցան եւ հրոյ մատնուեցան. բնակիչները սրախողխող եղան:

1 Լալլու եւ Եփէր նշանակուած են նաեւ Գելիշ քով (Par. S. 187), ուր կ'ըսուի թէ ասոնք Տիգրիսի բազուկները չեն. չեմ կարծեր որ մէկը զասոնք ուղղակի ճիւղեր համարի, այլ անուղղակի կամ երկրորդ կարգի ճիւղեր: Բիւլեբէք, անդ էջ 33, կը յիշէ ուրիշ ենթադրութիւն մ'ալ՝ իր ամէն հետեւութիւններովն հանդերձ, որ Եփէրը կը նոյնացընէ վերին Տուանասի հետ:

Նամակի մը մէջ (K 5291, Rev. 2) կը յիշուի Գա-ր-ր-մ մը՝ կապ ունենալով՝ Արդեղուի հետ:

Նիշպիի եւ Զամրուի քովերն էր նմանապէս Սեպարեմա: Այս երկրին մէկ առանձնայատկութիւնն այն էր որ բնակիչները «կանացի կը խօսէին» (կը ծեթեւեթէին, շեւրով կը խօսէին): Ասոնք հարկ տուին «պղնձ, պղնձէր, պղնձէ կաճապ, շաքարէ»:¹ Սիպարմենացոց լեզուին պակասութեան նկատմամբ մտադիր կ'ընենք Լէմանի (Ztschr. f. Ethnol. 1899, S. 113) հետաքրքրական դիտողութեան, որուն համեմատ այսօր ալ Ռովանդուզի հարաւակողմէն սկսեալ մինչեւ էրբիւն գաշար եւ Խոյի սանջակը գտնուող գաւառներուն բնակիչները չկրնալով չարտարերել՝ անոր տեղ չ'կ'արտարերեն:

Գեւ կը մնայ քանի մը խօսք ալ դամուական երկու կարեւոր քաղաքներու վրայ ըսել, որ՝ Ատրեստանի հետ հաղորդակցութեան դիւրութեան պատճառաւ՝ կայուն բանակաւորի եւ պատերազմական դործաւնութեանց եւ Զամուայի մէջ աստրեստանեայ գերիշխանութիւնը պահելու հռուան եղան: Այս քաղաքներն են՝ Արակդի եւ Ատիլա: — Արակդի՝ Լուլուցոց քով տեղւոյն սովորական անունն էր. Ատրեստանցիք նոյն անունն տեղ՝ Տ-հ-լ-դ-ի-Աշ-ր-ա-ք-ա-ր (= «ըզնութիւնն Աշուրայ խնդրեցի ես») երկայն անունն ընտրեցին: Ատրեստաիբրազ՝ դամուական երկրորդ արշաւանքին ատեն՝ Արակդիէ ճամբայ ելելով գիշեր մը շուք եւ Նիշպի հասաւ. երրորդ արշաւանքը կը վերջանայ՝ Լարա լեռնէն՝ այս քաղաքը «իջնալով»: Այս հռուաններուն վրայ հիմնուելով՝ Արակդին փնտռելու ենք Գիեալայի ափին մօտերը, թեքեւալ ալ ափին վրայ՝ Հուրինի ուղղութեամբը: Բիլլերբէք, անդ էջ 22 եւ 24, Արակդին — զոր կիճանի գաշտին մէջ կը գնէ — կը համարի մայրաքաղաք Գաղարայի. տարեգրութեանց մէջ այս իրողու-

թիւնը յայտնապէս յիշուած չենք գտներ, բնական է որ ասով ըսել չենք ուզեր թէ ի յառաջագունէ Բիլլերբէքի այս բմբնունն անհրդունելի է:

— Արակ շատ հին քաղաք մին էր Զամուայի մէջ, որ եւ գոյութիւն ունէր Ապրդունիաշի Սիբիբ՝ թագաւորին ատենը: Ատրեստաիբրազ՝ Ատիլա քաղաքն, որ բոլորովին աւերած էր, նորոգեց եւ պատնէշով պատեց: Ատրեստանցոց սովորութեանը համեմատ քաղաքն նոր անուն մ'առաւ, որ է Գա-ր-ր-Աշ-ր = Ամուրն Աշուրայ, եւ ըլլալով շտեմարան «ցորենոյ եւ յարգի համօրէն երկրին», Զամուայի մէջ այնպիսի դեր մը խաղաց, ինչպիսի գեր խաղացած են Տուշա եւ Նաիրի (էջ 21): Ատրեստանցոց թագաւորը Ատիլայի մէջ պալատի մին ալ հիմը դրաւ, որ պիտի ծառայէր այն պաշտօնէից, որոնց յանձնուած էր Զամուայի կառավարութիւնը: Տարեգրութեանց մէջ այս քաղաքին յիշուելու կերպը չի թոյլատրեր ասոր գիւրքին նկատմամբ անանկ հետեւութիւն մը հանելու, որ անարկութիւն չ'վերցրնէ: Ազգիրմէի եւ Արագաղի միջեւ գտնուող գաշտին մէջ զետեղելը,

1 Շատ վիճուած է Բաբելոնցի այս թագաւորին անձնաւորութեանը եւ թագաւորաց ցուցակին մէջ անցնելու վրայ: Հոմմել (Gesch. S. 570) զենքը Նապու-սալիլ-ի-դ-դինի անմիջական նախորդը կը համարէր, իսկ Գեիլ (առ. Mürdter, Gesch. v. Bab. u. Ass. II S. 159)՝ Նաբու-մու-կին-սալիլ (?)ի եօթն յաջորդներն մին, ուստի ինքն ալ այս թագաւորին՝ Բաբելական 84 հարստութեանը ըլլալուն կողմն էր: Այս վիճարմանութեան այնու ընդունելի լուծում մը տուաւ Պայսեր, որ Ծովաշխարհի ըսուած Ի. հարստութեան առաջին թագաւորին անունը Սե-բա-ր-ի-հա- կը կարգացուէր) եւ նոյնացոց Սիբիբի հետ: Այս միջոցներուն ամբողջ վեճն այնու գոհացուցիչ լուծում մը գտած է, որ Ի. Նիու-ի-օրկ Հոֆմանի ժողովածոյին մէջ խեցի մը գտնուել է նման կասեան թագաւորներէն ճնացած խեցիներուն, որուն մէջ Սիբիբ թագաւորին կը հանդիպենք:

ինչպէս կ'առաջարկէ Բիլլերէք, անդ էջ 35 եւ 37, հնարաւոր է:

Պէտք ենք զամուսական հողի վրայ դնել նսեւ Հաշմարտութեան երկիրը: Ասուրնասիրբաղ կը պատմէ, ինչպէս վերը յիշեցինք, աւերումն այն տեղերուն, որ Բարա, Լարբուսա, Գուր, Բունիսա գաւառներուն կը վերաբերէին եւ մինչեւ Հաշմարի կիրճին կողմերը կը տարածուէին: Նմանապէս կը պարծի «Բարխաէի կիրճէն մինչեւ Հաշմար», նուաճած ըլլալուն վրայ: Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեանը 24^ր տարին անցաւ ստորին Չարը, կտրեց Հաշմարն ու «իջաւ», Նամրի: «Հաշմարէ մինչեւ Սիբար» (Սիմաշպատտի) խօսքէն, որով Սարգոն մարական երկիր կը հասկընայ, կը տեսնուի որ Հաշմար սահմանակից էր Մագախի. հմմտ. վարը Սիբուր (Սիբար) անուան մէջ: Բարբելական Ա (կամ S) ժամանակագրութեան համեմատ Հաշմարէ էր կարգունհալի մէկ Թագաւորը, որուն անունն էր Էա-մու-կին-շումի:

Գելեշ՝ Հաշմարը կը մեկնէ իբր կասեան բառ. հաշմար = հաշմար (համանիշ՝ կարգաւոր, շիւր = գիւցազն). այս անունն ալ կրնայ բնականաց անուն ըլլալ, ինչպէս որ շատ մը տեղող անուններ առնուած են բնականաց անուններէն: Հաշմար անունը կրող կիրճն ու երկիրը պէտք է որ Սիւլէյմանիէի եւ Չոհաբի միջեւ տեղ մը գտնուի. այս պարագային մէջ Նամրի կըլլայ ասոր արեւմտեան կամ հարաւ-արեւմտեան սահմանակիցը (տես վարը): Բիլլերէք, անդ էջ 30 եւ 60, համեմատութեան առնելով Ասուրն. Բ, 48—49՝ Բ, 59ի հետ՝ Հաշմարի համար մատնանիշ կ'ընէ Գիւնալայի հարաւային ափունքը՝ Սէգիրմէ-գաղի

1 Delitzsch, Kossäer S. 38. Այնտեղ կ'առաջարկէ Հաշմար դնել Մագախի եւ Եւֆրատի արեւելակողմը. այս առաջարկութիւնն բոլորովին անընդունելի է:

հարաւ-արեւելեան ծայրը (Գեշտ-ի-Շամիրամի կողմերը):

Վերը տեսանք արձանագրութեանց մեզի ընծայած կուռաններն՝ մէն մի զամուսական գաւառին դիրքն որոշելու համար: Մեր ստացած արդիւնքներն աչքի առջեւ ունենալով՝ պէտք են ամբողջ Չամուայի հիւսիսային սահմանը համարիլ ստորին Չարը, իսկ հարաւային սահմանը՝ Տուռնատը (Գիւնալան). Տուռնատի վերին ընթացքին հարաւային կամ արեւելեան կողմը գտնուող երկրի փոքրիկ գիծ մ'ալ (Գեշտ-ի-Շամիրամի քով) Չամուայի մաս համարելու ենք: Արեւմուտքէն բնական սահմանն էր կարա-գաղի շղթան. արեւելքէն սահմանը համարելու ենք այն լեռնազօտիները, որ յատուկ մտք Շէհրիզըրը կը փակեն — մերձաւորապէս Արաման-գաղի յաջորդ եւ դէպ ի Տէիլէտ ձգուող գիծը: Ի մի բան՝ տաճկական Սիւլէյմանիյէ սանջակը՝ Շէհրիզըրի հետ մէկտեղ՝ կը համապատասխանէ Չամուայի: Հաւանականօրէն վերջէն Չամուայի հարաւային կամ հարաւ-արեւմտեան մասը Նամրի անունն ալ առաւ: Բիլլերէք, որուն Չամուայի դիրքին նկատմամբ յայտնած տեսութիւնն ընդհանրապէս կ'ընդունիմ, այս երկիրն բնակչացը փոփոխութեան վրայ յաջորդ ստուերագիծը կը ներկայացընէ. Այն երկիրներն, որոնց կենդրոնը կը կազմէ Շէհրիզըր, ի սկզբան անդ Նամար կը կոչուէին. Լուլուցիք այս ամբողջ երկիրները գաղթեցին ու բնակեցան: Նամարի բնակչութիւնն յրնթացս ժամանակաց խառնուեցաւ հիւսիսէն խուժող նոր տարրներուն հետ: Այս կերպարանափոխութեանց հետեւութեամբը՝ երկրին ու ժողովրդեան հին անունը կամաց կամաց անսովոր դարձաւ. Ասուրնասիրբաղ Լուլուցիներն այլ եւս ըստ պատահման միայն կը յիշէ. նախկին Նամարը ալ Չամուա կը կոչուի: Ասուրնասիրբաղայ յաջորդաց ատենն՝ Չամուա անունն ալ կը

կորուսի. այլ եւս Մաղանուա կը լուսի, որ անուան է Ասորեստանցւոց վարչութեան տակ գտնուած երկրին՝ Հին Չամուայի մէկ մեծ կամ փոքր մասն իր մէջն ամփոփելով: Մաղանաստար Բ. ի ատեննե- րէն սկսեալ դարձեալ մէջտեղ կ'ելլէ այս երկիր- ներուն համար իբր տեղագրական բացատրութիւն՝ նախնական անունը՝ Նամրի ձեւով (փն. նախկին Նամար անուան). Նամրի կատարելագէս կը հա- մապատասխանէ Չամուայի՝ աշխարհագրական տե- սակէտէ: Այսչափ՝ ընդհանուր գծերով յառաջ բերինք Բիլէրբէքի երկրին բնակչացը փոփոխու- թեան վրայ ունեցած տեսութիւնը: Բիլէրբէքի՝ առաջին նայուածքին դրաւոյ նկարագրութիւնը՝ բոլորովին երկբայական կը դառնայ, երբ մանրա- մանօրէն քննուի խնդիրը: Նամար (Նամրի) անունն իրապէս չի կրնար նոյն ըլլալ Չամուա անուան հետ. համառ. վարը: Թէեւ միշտ զարմանալի կը մնայ Չա- մուա անուան միայն Ասորեստանի բնագիր- ներէն ծանօթ ըլլալը, սակայն՝ քիչ մը չափազանց է՝ ի լուծենէ ապացուցի մը վրայ հիմնուելով՝ հետեւութիւններ հանել ժամանակակէտէ մը յառաջ ու ետքն եղած իրողութեանց նկատմամբ: Արնայ ըլլալ որ Չամուա քիչ մ'ատեն թոյլ կեր- պով կախում ունեցած ըլլայ Ասորեստանէ, այն- պէս որ Ասորեստանի անմիջնորդական յաջոր- դին ատեն պէտք մ'եղած չըլլայ նորանոր արշա- անքներ ընելու այս երկրին դէմ, որով եւ տեղի չկար՝ արձանագրութեանց մէջ յիշուելուն: Աեր- ջէն՝ Ասորեստանի տկար թագաւորներուն վտերն՝ Ասորեստանի ձեռքէն ելաւ այս երկիրը. տարակոյս չկայ որ յետոյ մարական ասպատակութեան մէջ մասնակցութիւն ունեցաւ եւ Ասորեստանի Ը. դա- րուն մեծ թագաւորներէն նկատուեցաւ լոկ իբր մասն Մաղանուայի: Չամուայի եւ Մաղանուայի աղերսին համար տես վերն էջ 130: Ասորեստանի բաղայ ատեն՝ Չամուայի մէջ դեռ Լուլուացիք

կային: Հիմայ Չամուայի կը կցենք՝ Լուլուացւոց վրայ ըսելիքնիս:

Գ. Լուլու- (Լուլու-մէ, Լուլու-բէ): Նարամ- սինի յաղթութեան սիւնն է ամենէն Հին յիշա- տակարանը, որուն մէջ կը հանդիպինք Լուլու անուան: Հին-բաբելական ուրիշ շորս բնագիրնե- րու մէջ ալ Գունդի թագաւորին տարիները կը հաշուին իբր ամբ «աւերման Լուլուբումի եւ Սի- մուբումի»:

Ռամմանիրարի Ա. կը պատմէ թէ ինքը (նուաճելէն ետքը)՝ Վաշշի, Վուտի, Լուլումի եւ Շուբարի ըսուածներուն քաղաքներն աւերմանէ կանգնեց: Այս թագաւորին՝ Վարդունիաշի Նա- զիմարադաշ թագաւորին հետ սահմանի նկատ- մամբ դրած գաշնագրութեան մէջ ալ կը յիշուի այս երկիրը. «իրենց երկիրները բաժնեցին Տի- գրիսի մէկալ եղբրքին վրայ գտնուած Պիլասիէ եւ Արմանակարսարուէ մինչեւ Լուլումէ:» Վուտի, Վաշշի, Լուլումի եւ Շուբարէ (ուրիշ տեղ մը) ... Նիրի, Լուլումի եւ Մուսրի) ըսուածներուն նուաճ- մանը վրայ կը խօսի Մաղանաստար Ա.: Լուլուբի ըսուածներուն նուաճումը կը յիշուի արձանագրու- թեան մ'ալ մէջը, զոր՝ ամէն երեւոյթներէն դատե- լով՝ ընծայելու ենք Տուկուլտինինիք Առաջնոյն: Նմանապէս Աշուրբիշշի ալ կը պարծի Լուլումի եւ Վուտի ըսուածները նուաճած ըլլալուն վրայ: Աշուրբիշշի յաջորդը՝ Տիգրաթպիղեսեր Ա. կը պատմէ Լուլումի նուաճումը եւ անոր քաղաքնե- րէն 25ին կործանումը: Գրեթէ նոյն ժամանակ- ներն՝ Գունդիի ատենէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով՝ կը հանդիպինք «Տգոր Լուլուբիացւոց» նաբուգոդոնոսոր Առաջնոյն բաբելական մէկ ար- ձանագրութեանը մէջ, որ կ'աւանդէ այս ժողո- վըրդեան նուաճումն, Ամուրրիի առումն եւ կա- սեան երկրին կողպտումը: Ասորեստանի բա- կատի մը մէջ Լուլումի բաղմութիւ բանակները

ցրուեց. բայց աստի Արսոյ արձանագրութիւնը կը պատմէ թէ Ասորեստանցւոց յիշեալ թագաւորը Լուլուսէի սահմաններուն մէջ որսորդութեամբ ժամանակ անցուցած է: Տիգրաթպիղեսեր Գ.ի տարեգրութեանց մէջ կը կարդանք ^{umēlu} šakan māt Lullumi. այս խօսքին առնչութիւնը պարզ չէ. կարծեմ թէ ամէնէն բանաւորն է ընդունիլ թէ նոյն կառավարիչը՝ հաւատարիմ մնացած ըլլալով Ասորեստանի գահուն՝ բարելական ապստամբ քաղաքները ստիպած է հնազանդութեան: Ասորդոնի Բ Հատուածակողման բոլորովին եղծած մասնն սաւափը միայն կրնանք հետեւցընել թէ Լուլուս երկրին վրայ ապստամբ գաւառ մ'աւելցած ըլլայ: Գիբբարա ըսուած զոյցին մէջ Լուլուսբուացիք անմիջնորդաբար կը յաջորդեն Սուտու եւ Կուտու ըսուածներուն: Երդմնեցուցչութեան շարքին մէջ մեր դիմացը կ'ելլեն լուլուսբուացի վհուկներ՝ իրենց ընկեր ունենալով ելամացի, քուտացի եւ սուտուացի վհուկները: Աշխարհագրական ցանկին մէջ Լուլուսբիացւոց լեռները կը յիշուին Հանէ լեռան յիշատակուելէն ետքը:

Լուլուսի վրայ մեր ունեցած ծանօթութեան հիմը՝ լոկ Բարելացւոց եւ Ասորեստանցւոց տեղեկութիւնները չեն կազմեր: Բնիկ յիշատակարան մ'ալ գտնուած է: 1891ին դը Մորգան Զահաբի կողմերը երկսիւն արձանագրութիւն մ'ընդօրինակեց, որ Անուբանինի անունով Լուլուսբուացի թագաւորէ մըն է: Տարակոյս չկայ որ սիւնը կանգնած է նուաճողը ի յիշատակ իր յաղթութեան: Այն մասնանիշ կ'ընէ արձանագրութեան վրայ գտնուող պատկեր մը՝ որ կը ներկայացընէ գերիներու խումբ մը. նիննի գիցուհին այս գերիները կը տանի Լուլուսբուացւոց թագաւորին: Սովորութիւն եղած է այն ժայռէն առնելով՝ որուն վրայ այս սիւնը քանդակուած է, Հազարգերիի կամ Սերիպուլի սիւն անուանել արձանագրութիւնս: Ժամանակագրորէն

կարելի չէ ճիշդ որոշել այս Անուբանինիի թագաւորութեան ատենը. սաշափն ստոյգ է որ այս թագաւորն եղած ըլլալու է հին-բարելական պետութեան ատենները եւ թերեւս Գունգիէ ալ յառաջ: Շատ հետաքրքրական երեւոյթ է՝ Լուլուսցւոց իշխանին պատմական անձնաւորութեան Բարելացւոց քով արդէն առասպելական մուշով պատած ըլլալը: Կութեական ըսուած արարչագործութեան զոուցին մէջ մեր դիմացը կ'ելլէ Անբա-նի-նի անունով իշխան մը՝ հայր եօթն եղբայր, որ օտար ազգի մը գլուխն անցած՝ նախկին ժամանակէ բարելացի թագաւոր մը սասափկ նեղը կը խոթեն: Առաջին անգամ Հոմմէլ մտադիր ըրաւ՝ այս Անբանինիի եւ Սերիպուլի սեան վրայ գտնուող Անուբանինիի նոյն անձն ըլլալուն վրայ: Անուբանինի յայտնապէս Լուլուսբուացւոց զօրութիւնն՝ մինչեւ անգամ բարելական իշխանութեանց քաղաքական անկախութեան վտանգ սպառնացող այնպիսի բարձրութեան մը հասցուցած է, որ այս զարհուրելի ժամանակաց յիշատակը բարելացւոց քով առասպելական ձեւով պահուած մնացած է: Կարելի է թէ Գունգիի պատմած «աւերումն» Լուլուսբուի՝ կապ ունենայ Անուբանինիի յաջորդներէն միոյն ատեն այս ժողովրդեան քաղաքական անկմանը հետ. ստով կրնանք թերեւս Անուբանինին Գունգիի ժամանակէն յառաջ համարիլ: Լուլուս անուան կը հանդիպինք նաեւ Խաղաքայց յիշատակարաններուն մէջ: Տուպուէի (Սիդիկանի) սեան խաղաքական բնագրին մէջ կը յիշուին Զաիշղադինի, Կուրի եւ Լուլուս երկիրները: Նմանապէս Լուլուս անունը կը յիշուի Ռուսաս Բ.ի մէկ արձանագրութեանը եւ ուրիշ խաղաքական բեւեռագիրներու մէջ:

Աշխարհագրական ցանկը կ'ըսէ թէ Լուլուսբիացւոց երկրին լեռներն են Շիկո-բո-բէ եւ Կի-ն-շ (?)-բո-բո: Սէյս այս վերջին անունը Կի-ն-շ-բո-բո-

Բարձր կարգայ, որով Բիրերբէք (անդ էջ 8) կը փորձուի՝ Կինիպայի (Նիսիրի) հետ համեմատելու:

Հատ կարելի է Չոհար դաւառն՝ Լուլլուացւոց նախնական բնակավայրը կամ անոր կենդրոնը համարել: Վերջէն ասկէ թերեւս դաղթած են ստորին Չարի եւ Գիլալայի միջեւ գտնուած լեռնաշխարհը՝ զամուսական հողի վրայ: Թէ արդեօք այս տեղ անանկ զարգացան որ բնակչութեան վարող մասն եղան, կամ բնակչաց փոքրամասնութիւնը կազմեցին եւ կամ վերջապէս նորագաղթ տարրերէ զէպի հիւսիս մղուեցան եւ կամ արդեօք անոնց մէջ լուծուեցան. ասոնք անանկ ինդիւրներ են, որոնց մինչեւ հիմայ կարելի եղած չէ պատասխանել: Կարելի է ենթադրել թէ Չամուացիք իրենց անուամբ կոչուող երկիրը գաղթելով՝ քշած արտաքսած ըլլան Լուլլուացիներն եւ թէ նախիրն բնակչաց մէկ յիշատակն է լակ Գուր-Լուլլումաի անունը, զոր Ասորքնասիրբաղ Չամուայի մէջ գտաւ: Չամուայի իշխանաց զօրութեան խորտակուելէն ետքը՝ անշուշտ Լուլլումացւոց արշաւանքն ու ասպատակը նորէն սաստկացած ըլլալու է: Անուբանինի արձանագրութեան լեզուն բաբելական դաւառաբարբառին աւելի մօտ է քան Ասորեստանցւոց լեզուին: Սեմականին գործածութենէն կը տեսնուի այն տեւական եւ մնայուն աղղեցութիւնը, զոր Եփրատայ եւ Տիգրիսի գաշտին վաղըջական քաղաքակրթութիւնը ըրած է արեւելեան սահմանակից լեռնաշխարհներուն բնակչայր վրայ: Անուբանինի սեան գտնուելովը տեսնուեցաւ որ ընդունայն էին այն ամէն փորձերը՝ որ Լուլլումէն արեւմտակողմը (Հիւսիսային Ասորեքի մօտերը) կը փնտռէին:

Հան (Հան) երկիրն կամ լեռան վրայ չեմ ուղեր երկայն խօսիլ, վասն զի ինձի հաւանական

1 Այսպէս զ. օ. Delitzsch, Paradies S. 104 Tiele, Geschichte S. 163.

կ'երեւայ թէ այս երկիրը արեւմուտք դնելու ենք, եւ թէ Հանին առնչութիւն մ'ունի Հանիգալլատի հետ: Այս ինդիւրը դեռ զօհացուցիչ կերպով լուծուած չէ: Այս երկիրն կարելի է զէպի արեւելք՝ Լուլլուի կողմերը դնել եւ կամ զէպի արեւմուտք, ինչպէս որ արձանագրութեան շեքի բառը կ'առնուի: վասն զի կարելի է այս բառն ըմբռնել մէյ մը իբր «կողմ» եւ բացայայտիչ Հանայի, եւ մէյ մ'ալ թարգմանել «սահման», առանց Հանայի վրայ առնելու:

Տիգր. Տարեգր. 139ին մէջ անմիջապէս Լուլլումէն ետքն յիշուած Մուլլումէն քաղաքը հաւանականօրէն դնելու ենք Լուլլուացւոց երկրին մօտերը կամ քովերը:

3. Տումէ:

Քանի որ Գոնջալուի արձանագրութիւնը ծանօթացած չէր, կարելի էր այս երկրանունը Նիմմէ կամ Նումմէ ալ կարդալ. այժմ Տումմէ ընթերցուածը միայն ճիշդ է:

Տումմէ Տիգրաթպիղեսեր Առաջնոյն ատեն՝ Նայիրեան 23 երկիրներու երկայն շարքին մէջ առաջին տեղը կը ընդնէ եւ կը յիշուի Գոնջալուի արձանագրութեան մէջ, որ նոյն թագաւորէն է:

1 Բեւելի եւ Լեմանի իրենց հայկական արշաւանց ատեն յամին 1898/9 գտած Գոնջալուի արձանագրութեան նկատմամբ հիմա. այս երկու ուղեւորներուն համառօտ տեղեկատուութիւնները ի Verhandl. d. Berl. Anthropol. Gesell. 1898, S. 571 եւ 598; Sitzungsber. d. Berl. Akad. 1899, S. 117; WZKM XIV, S. 34 [տես թարգմանութիւնը ՀԱ. 1900]: Բեւելի շփոթանալով որ Տումմէ երկրանունն արձանագրութեանց մէջ կը գտնուի, նոյնացուց զայն այժմեան Տումմէ (իբր 25 քիլոմ. հեռու Բասամանուէ զէպ արեւելք) հետ: Տումմի = Տումմ (Ասորքնասիրբաղայ) դնելով՝ այլ եւս աւելորդ դարձած է այս ենթադրութիւնը:

Տուամէի վրայ արշաւանք մը՝ Ասուրնասիրբաղայ թագաւորութեանը առաջին տարւոյն պատերազմական դործառնութեանց դուռը կը բանայ: Թագաւորին բանակները ստիպուեցան «դէշ ճամբաներուն եւ դժուարին լեռներու» տաժանեկութեանը յաղթել: Զէնք կրել կրցող բնակչաց վերջին սպաւէնն եղաւ «անմերձենայի լեռ մը», որուն գագաթներն երկաթէ դաշունի մը սայրին պէս դուրս ցցուած էին եւ որուն եւ ոչ իսկ թեւաւոր թռչուն մը կրնար մօտենալ — «դէն» թռչնոյն բոյնին նման ամբողջ մը շինած էին անոր վրայ:» Այս լեռան վրայ եղած յարձակման ատեն՝ պաշտպանողներէն 200 հոգի իրենց կեանքը տուածեցին: Ասորեստանցւոց թագաւորը ասկէ կիսուրի իջաւ: Սաղմանասար Բ. ալ իր նուաճած երկիրներուն կարգին մէջ կը յիշէ զՏուամէ: Այս առթիւ Տուամէի՝ Գաիանիի եւ Արգաշիսուուի միջեւ յիշուին անճշգրտութիւն մըն է եւ կարեւորութիւն չունի՝ տեղւոյս դիրքն որոշելու համար:

Տուամուի լեռներէն երեքին անունները գիտենք. ասոնք են՝ Ուրիշի, Արուշի, եւ Երիշի (տե՛ս էջ 140): Այս լեռանց մէջն էին հետեւեալ քաղաքները, զորոնք Ասուրնասիրբաղ առաւ. Գոբբէ ամրութիւնը, Սորբո, Աբուհո, Արուբա եւ Արուբէ:

Հին նայիրեան գաւառներուն մէջէն ամենէն արեւելեանն էր Տուամէ, իսկ ամենէն հիւսիսարեւմտեան էր Գաիանի (այսպէս նաեւ Գոնջաւուի արձանագրութեան մէջ): Ասուրնասիրբաղայ Տուամէէ կիսուրի իջնալն եւ Ետինի լեռան՝ փախըստական Զամուացւոց ապաստանարան բնծայելը թոյլ կու տան մեզ բաւական ստուգութեամբ մը՝ Տուամէն Ռովանդիգի հարաւակողմը կամ հարաւարեւելակողմը զետեղելու: Ետինն պիտի բլայ Տուամէէ դէպ ի հիւսիս կամ արեւելք կամ հարաւարեւելք ձգուող մէկ ճիղը զամուական լե-

ռանց: Տուամէի դիրքին վրայ ունեցած կարծիքս ըստ բաւականին կը միաբանի Բիլլէրբէքի տեսութեանը հետ (անդ էջ 19). Արպեղայի արեւելակողմը բարձրացող լեռնաշխարհը՝ վերին փոքր Զաբի վրայ մինչեւ գրեթէ Ռովանդիգ:

4. Մեռն, Գիգիլուս:

Ա. Մեռն: Ասուրնասիրբաղ զամուական երրորդ արշաւանքին ատեն՝ քաղեց Մեսու քաղաքին վրայ, ուր (զամուացի) փախստականք սպաւեանած էին. այս տեղւոյն վրայ կ'իշխէին Աղիրու եւ Սիմակի լեռները: Սամիրաման Բ. ալ կը պարծի երրորդ արշաւանքին ատեն Մեսուացիները նուաճած ըլլալուն վրայ: Հետեւեալն է արձանագրութեանց այն տեղն, ուր այս երկրին ամեհի եւ լեռնական նկարագրութիւնը կ'ըլլուի. «Անմերձենայի լեռ մը գրաւած էին անոնք [Մեսուացիք]: 3 լեռնասայր՝ որ ամպի մը պէս երկինքը կը ծածանէին, ուր եւ ոչ իսկ թեւաւոր թռչուն մը մօտեցած էր, իրենց անառիկ ամբողջ էին ըրած. անոնց ետեւէն գացի ես եւ այն լեռնասայրերը պաշարեցի: Օրւան մը մէջ անոնց վրայ յարձակեցայ արծիւի մը պէս եւ անոնց պատերազմողներէն բազմաթիւ մարդ սպաննեցի: Անոնց մարդիկները, ստացուածքը, ունեցածը, արջաւոր, էշերը, անասունները, կառաց ձիերը, երկսպաս ուղտերը՝ առանց թիւ ու համարի՝ լեռնէն վար իջեցուցի. անոնց շըջակայ 500 քաղաքները կործանեցի, աւերեցի եւ այրեցի:» Ասուրնասիրբաղ Մեսուէ Գիգիլուսեղա գնաց:

Ռամմանիրարի Գ. ի մէկ արձանագրութեանը մէջ՝ նուաճեալ երկիրներուն մէկ ցուցակին մէջ այս նախընթաց կը ներկայանայ ունի Մեսու. «Հարհար, Արազիա, Մեսու, Մանդարի, Գիգիլուսեղա, Մունա, Պարսուա», են:

Թղթակցական մատենագրութեան մէջ շատ ստեպ կը յիշուին Մեսուի, կուսի (Եւթուպիայի) եւ

Պարսուայի ձիերը: Կուսի ձիերը գլխաւորաբար կառքի ձի էին, իսկ Մեսուրիները առ հասարակ բեռ քաշելու կը յարմարէին:

Մեսուի գիրքն որոշելու համար կարեւորութիւն ունի այն տեղեկութիւնը, որուն համեմատ Ազերու եւ Սիմալի լեռները այս երկիրը կը կարէին: Հիմնուելով այն փորձերուն վրայ, որոնցմով վերն այս լեռներուն գիրքն որոշել ջանացինք, յատուկ մտօք Շէհրիզորը (Սիւլէյմանիէի հարաւակողմը դանուղ դաշտը) պատու լեռանց արեւմտեան կամ արեւելեան կողմը զետեղելու ենք Մեսուն: Ասկէ կը տեսնուի որ Մեսու՝ Չամուայի մէկ գաւառն էր կամ գէթ անոր սահմանակիցը: Ամենեւին ստիպիչ պատճառ մը չկայ Բիւլերբէքի պէս՝ Մեսու անունով երկու երկիր դանազանելու՝ մէյ մը զամուական եւ մէյ մ'ալ մարական: Ռամմանի-րարի Գ. ին ցուցակն ալ ոչինչ կը ցուցնէ, վասն զի մէջը շատ մ'ոչ-մարական երկիրներ կան:

Բ. Գիլիբերտ: Սամիրամման Մեսուի մէջ թշնամոյն ընդդիմադրութիւնը խորտակելէն ետքը՝ շուն շարունակեց գեղ Գիլիբերտագա, ուր բազմաթիւ քաղաքներ գրաւեց եւ Սասիաշ(ա), Կարսի-բուտա եւ Սիրարա քաղաքներուն իշխաններէն հարկ առաւ: Ասկէ Մատաի դարձաւ: Գիլիբերտագայի քաղաքներէն կը յիշուին՝ Կինակի, առաջին քաղաքը, զոր Սամիրամման Մեսուէ գալու ատենը՝ շօշափեց: Կինակիի կանակը կը բարձրանային Բէշ-Բէշիդը՝ լեւինք, որոնց մէջն էին այս երկու տեղերը՝ Սասիաշ ուր կ'իշխէր Տիրամաշի, եւ Կարսիբուտա, ուր կը թագաւորէր Կիարա: Այս երկու իշխողք հարկ առին կառքի ձի: Ասորեստանցոց բանակը ծամբան շարունակելով Ռարշ ամրոցին հասաւ, որուն վրայ կ'իշխէր Պիլիշարի իշխանը: Ռարշ պաշարեցաւ եւ յարձակմամբ առնուեցաւ. պաշտպանողներէն 6000 հոգի ինկան պատերազմի մէջ: 1200 հոգի, ընդ որս եւ քաղաքատէրը, գերի

բռնուեցան: Ասորեստանցիք աւար բրին «արջառ, ոչխար, ձի, արծաթէ, հիանալի տակի եւ պղնձէ անօթներ՝ առանց համարի:», Ռարշէն Ալթարա ամրոցին վրայ քաղեց Սամիրամման. այս ամրոցը կը հպատակէր Ինչո-ր անունով իշխանի մը: Այստեղ կանդուեցաւ Ասորեստանցոց թագաւորին մէկ արձանը, որուն վրայ գրուած էին Ասորեստանցոց յաջողութիւնները Նայիրիի մէջ:

Յառաջ այս երկրին անունը Գի-նուն-բունդա եւ Գի-բաա-բունդա ալ կը կարգային, որուն հետ Կիպերա կը համեմատէր Հերոդոտոսի Սորժոսորս-թնշտուն եւ այսօրեան Գերաբաւենդն ի Գիլան: Ասորեստանցոց այն բազմաձայն նշանը, որ պատճառն է այս այլեւայլ ընթերցուածոց, կրնայ միայն նոսն եւ զէլ ըլլալ, իսկ բար շիթթութեան հետեւութիւն է: Թե միակ ուղիղ ընթերցուածը չէլ է, կը ցուցուի Սալմ. Բ. 59 տեսնուածէն: Գիլիբերտագայի գիրքին նկատմամբ սաչափ միայն կարելի է բնէլ թէ գրացի էր Մեսուի եւ Մադաի: Բիւլերբէքի, անդ էջ 66, 92, Գիլիբերտագայի գիրքին համար ըսածն (Չագատու գետ՝ Սանճբուլակի արեւելակողմը) կախում ունի Մեսուի գիրքէն:

5. Հարթա, Հարմաս, Սիմերա, Սիբիշ, Ռ-լանիա, Սիմեոի:

Ասորեստանի քաղաքները ըրած առաջին արշաւանքին ատենը՝ Սիմեոիի, Սիմերայի, Ռ-լանիայի, Ադաշի, Հարգայի եւ Հարմասայի հարկն առաւ, որ էր «ձի, ..., արջառ, ոչխար, պղնձէ անօթներ:» Սաղմանասար Բ. ի առաջին պատերազմական դորձառնութիւնն էր Սիմեոիի Արիտու քաղաքը յարձակմամբ առնուլը: Արիտուի ծամբան կը տանէր Սիմեոիի «կրճին մէջէն:», Թագաւորն Արիտու եղած ատենը՝ Հարգա, Հարմասա, Սիմերա, Սիբիշ, Ռ-լանիա եւ Սիմեոի երկիրներէն տրուած

Հարկն առաւ, որ կը կայանար կառքի ձիերէ, ար-
 ջառէ, ոչխարէ եւ գինիէ: Աերոյիշեալ «Հալմանի
 վերեւը» գտնուող կիրճերէն անգամ մ'ալ անցաւ՝
 թագաւորութեանը 31^ր տարին, այս անգամ Պար-
 սուայէ եւ Նամրիէ գալով: Կնուտոսնի բնագրին
 մէջ Թ. 43 Սիրիշ կը ներկայանայ երկիր մը՝ Մա-
 նեանց յարձակմամբը վտանգեալ: Հարգի նաեւ
 ծանօթ է ուրիշ երկու արձանագրութիւններէ,
 որոնք Բեցուրի Զուցակին մէջ միայն կը գտնուին:

Միմեսիի կը վերաբերէր Արիփ — քաղաքը,
 որ ավրոյն էր Նիւնիի: Սամիրամման Բ. կ'ըսէ թէ
 Արիփու էր իւր պետութեան վեց անկիւններէն մին
 «Արիփիէ մինչեւ Սուհի» (մերձաւորապէս Հաբուրի
 բերանն՝ ի Միջագետս):

Աերն յիշուած երկիրներուն դիրքը մեր-
 ձաւորապէս որոշելու ամենէն ապահով կուռանն է
 ինձի այն տեղեկութիւնը, որուն համեմատ Մի-
 մեսիի կիրճերը կը գտնուէին «Հալմանի (— այ-
 սորւան Հուլվան) վերեւը»: Այս տեղեկութեան
 վրայ հիմնուելով կ'ուզէին Միմեսիի կիրճերը հա-
 մարիւ Հաղորդակցութեան այն հին անցքը, որ
 Ասորեստանը Մարաց երկրին հետ կը կապէ եւ
 գասականներէն «Չագրոսի դուռն» (αι τοῦ Ζάγρου
 πύλαι, Պտղմ. Է. 2, 7) կամ «Մարական Գուռն»
 (ή Μηδική πύλη, Ստրաբ. ԺԱ) կը կոչուի: Ինչպէս
 վաղեմի հնութեան մէջ, նոյնպէս եւ հիմայ Բաղ-
 դադի կարաւանի ճամբան այս կիրճէն անցնելով՝
 Երանեան բարձրագաւառը կը հասնի: Ասորես-
 տանէ հոս ամենէն կարճ ճամբան նմանապէս կ'եր-
 թայ կարաւանի հին ճամբուն վրայէն՝ Երբիւ —
 Ալթրն քեօփրիւ — Կերիուկ — Թուզ-Խուրմաթի
 — Կիֆրի — Բաղդադ մինչեւ Կիֆրի եւ թերեւս
 այս տեղէն Գիեալա տանող ուղղակի կողմնական
 ճամբու մը վրայէն յառաջանալով կը միանար
 վերոյիշեալ գլխաւոր ճամբուն՝ որ Միմեսիի կիրճին
 ուղղութիւնը կը բռնէ: Եթէ Միմեսիի կիրճն =

Չագրոսի դուռն հաւասարութիւնն առարկու-
 թեան տեղի չլծողուր, այն ատեն Միմեսին եւ
 մէկալ երկիրները պիտի ըլլային այսօրւան Հուլ-
 վանի կողմերը՝ ի հարկէ առանց դիրքը ճշգիւ որո-
 շելու: Բայց այս երկիրներն Հուլվանի հիւսիսակողմն
 որչափ ալ վեր քշենք, սակայն միշտ մեծապէս
 զարմանալի կը մնայ սա պարագան որ ասոնք՝ ըստ
 արձանագրութեանց՝ իրենց հարկը կը տանէին
 մինչեւ Կիւուրի, որ Աւրմիոյ լճին հարաւ-արեւ-
 մտեան անկիւնը երկիր մըն է: Այս կասկածին վրայ
 աւելցնելու ենք ուրիշ կասկածելի իրողութիւն
 մըն ալ որ է՝ այս երկիրներէն մէկուն՝ Սիրիշը՝
 Մանեանց սոսկապետութեամբը վտանգի ենթար-
 կուիլը: Այս երկու կէտերը աչքի առջեւ ունենա-
 լով՝ պատշաճ կը տեսնեմ այս երկիրներուն տեղը
 շատ աւելի հիւսիսային համարիլ եւ Բիլլերբէքի
 հետ (էջ 46, 65) Միմեսիի կիրճը փնտուել Ալշայի
 կիրճերուն մէջ՝ Խոյի Սանջակի արեւելակողմը:
 Տարակոյս չկայ որ այս պարագայի մէջ տարօրինակ
 կը մնայ «Հալմանի վերեւը», յաւելուածը: Գոհա-
 ցուցիչ եւլք մը չեմ գտներ այս գիլեմմայի մէջէն
 ելլելու: Ինչու որ երկու իրարմէ տարբեր Հալման
 կամ Միմեսի ընդունին թէ ի հիւսիսի եւ թէ
 հարաւակողմը՝ նմանապէս ունի իր դժուարու-
 թիւնները: Առ այժմ վերոյիշեալ տեսութիւն-
 ներէն ոչ մին եւ ոչ մէկալը կարելի է ցրել կամ
 հաստատել: Սամիրամմանի «Արիփիէ մինչեւ
 Սուհի» խօսքն ալ չի լուսաւորեր այս մթութիւնը:
 Ամենեւին տարակոյս չկայ որ Սիրիշ երկիրը ամե-
 նեւին գործ չունի՝ վերին Տիգրիսի վրայ եւ Կուժ-
 մահի մօտ գտնուող Սերիշէ քաղաքին հետ (Ստրա-
 բոնի Σάρσαδ?), այլ պէտք է երկուքն իրարմէ
 զանազանել:

6. Նամրի կամ Նամար:

ՏելլուՏի մէջ գտնուած աշխարհագրական ցուցակ մը, որ հարկահանէ մը մնացած է, կը բովանդակէ իր մէջը Սիրպուրլայի շրջակայքը գտնուող 50 տեղեաց անուններն, ի մէջ այլոց նաեւ Նամար-քաղաքը, որ կրնայ Նամար-Նամրիի հետ նոյն բլուս: Մէկ կողմ թողալ այս տարակուսական տեղը՝ Նամար անունը առաջին անգամ մեր դիմացը կ'ելլէ Նաբուքոդոնոսոր Առաջնոյն բնծայման յիշատակարանին մէջ, որով Ռիտտի-Մարդուկ անունով անձը աղատ կը կացուցուի Նամարի մէջ գտնուած ամէն տեղեացը համար հարկ կամ տուրք տալէ: Ասկէ զատ՝ այս երկիրն միայն ասորեստանեայ արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի եւ այն ալ միշտ Նամրի ձեւով: Սաղմանասար Բ. թագաւորութեանը 13^ր տարին ստորին Չաբն անցնելով՝ Նամրիի վրայ քալեց, որուն Մարդուկ-Նամարի (Ե) թագաւորը փախաւ: Այս թագաւորին ստացուածքն, բանակները, դից արձանները, պետութեան Պաշտպաններն Ասորեստանցւոց թագաւորին ձեռքն ինկան, որ Յանգու անունով Հաբբանացւոյ մը տուաւ Նամրիի թագը: Թագաւորութեանը 24^ր տարին Սաղմանասար դարձեալ Նամրի «իջաւ» — ստորին Չաբն անցնելէն եւ Հաշմարը կարելէն ետքը —, ամրացեալ տեղերուն վրայ յարձակեցաւ առաւ եւ պատերազմի մէջ բնակչացը մէկ մասը կոտորեց, որ լերան մը զագաթն իրենց ապաւէն էին շինած: Յանու՝ Ասորեստանցւոց բանակին մօտենալը լսելով փախաւ: Ասորեստանցւոցնոյն թագաւորին ուրիշ արշաւանքներէն 834 տարին ինկողները (= 26^ր տարի թագաւորութեանը) կը նշանակէ Անուանագիր արձանագրութեան հատակտորը (Rm 2, 97), իսկ թագաւորութեանը 31^ր տարին էյնողները՝ սեւ կոթողը: Սամիրաման Բ.ի՝ Բաբելոնացւոց Մար-

դուկ-իկրի թագաւորին դէմ մղած պատերազմին մէջ Նամրի, կալդու, Ելամ եւ Արուսու (այսինքն՝ Արամեական իշխանութիւնք) Բաբելոնացւոյն կողմն էին: Սամիրամանի յաջորդներն ալ չորս անգամ արշաւանք բերին Նամրիի դէմ. մէյ մէկ արշաւանք բերին Ռամմանիրարի Գ. (798) եւ Սաղմանասար Գ. (774) եւ երկու արշաւանք բրաւ Աշուրնիրարի (749, 748): Նամրիի դէմ պատերազմական զործառնութեանց այսչափ ստեպ պէտք բլլալը կը ցուցնէ որ Ասորեստանցւոց վերին իշխանութիւնն այս երկիրներուն վրայ ոչ Սաղմանասար Բ.ի եւ ոչ անոր յաջորդացք ժամանակ տեւական էր. երբ Ասորեստանի Նամրի եկած բանակները կը հեռանային՝ բնակչաց մէջ կը մարեր իրենց Նինուէէ կախում ունենալուն գիտակցութիւնը: Տիգրաթպիղեսեր Գ.ի արձանագրութեանցը մէջ՝ մարական նահանգներու շարքին մէջ առաջին տեղին կը բռնէ Նամրի՝ իրեն յաջորդ ունենալով Բիտ-Սանգիրուտի անունը. իսկ Սարգոնի քով՝ Մագաի շատ շատ անուան եւ Ելլիպիի միջեւն է:

Սաղմանասար Բ. Նամրիի ամուրներէն չորսին անունը մեզի կ'աւանդէ, որ են՝ Շիմիշ-Լու, Բիթ-Տամու, Բիթ-Շիմի, Բիթ-Շիթի:

Նամրիի մէկ գաւառը կը կոչուէր Բիթ-Սար-Պի-Քի-Կու, որ իր անունն առած էր կարգիաբեկու ընտանիքէն — նոյն երկիրն տէրէն: Աւերոյիշեալ Ռիթ-Պի-Մարդուկ՝ Բիտ-կարգիաբեկուի կառավարիչը՝ մէկ շառուարիչ էր այս ընտանեաց, որ ըստ երեւութիւն՝ Հաբբանացիներէն ետքը ամէնէն մեծ ազդեցութիւնն ունէր Նամրիի մէջ: կարգիաբեկու = կարգիտա կարծեցեալ հաւասարութեան նկատմամբ՝ տես վարը կարգիտա անուան տակ:

Նաբուքոդոնոսոր Առաջնոյն ազատութեան թղթովն այլ եւս ստուգուած է երկրի անուան Նամրի ձեւը: Յառաջ կարելի էր նաեւ Չիմ-Բի կարգալով երեմիայի ԴՊԻՆ (ԻԵ, 25) հետ յա-

բաբերութեան մէջ դնել: Հին-Բաբելոնական Նամար
 ձեւին տեղ՝ Ասորեստանցիք միշտ Նամրի այլայլեալ
 ձեւը կը գործածէին: Եթէ սեմական լեզուներէ
 ուզուի մեկնել այս անունն, այն ատեն կամ «փա-
 աւոր, լուսաշող» կը նշանակէ, եւ կամ «յովա-
 զ(ի երկիր)», բայց ես աւելի հաւանական կը հա-
 մարիմ բառիս ոչ-սեմական ծագումն ունենալը:
 Նամարի մէջ իրարու հանդիպած էին կասսեան եւ
 բաբելական քաղաքակրթիչ ազդեցութիւնք. ա-
 ուաջնոյն կը վկայէ Յանգու թագաւորական անունն
 կամ տիտղոսը եւ Հուամախա դիցուհւոյն՝ «տի-
 րուհւոյն փառաւոր լերանց», այստեղ պաշտօնիլը,
 զոր պէտք ենք՝ Ռասասամի արքունական ցանկին վրայ
 յենլով՝ կասսեան աստուածութիւն մը համարիլ.
 Կերեւայ թէ բաբելական քաղաքակրթութեան
 ազդեցութիւնը Նամարի վրայ աւելի էր, ինչպէս որ
 կը ցուցնեն բաբելական յատուկ (անձի) անուանց
 գոյութիւնն եւ սեմական Պանթէոնին առաւել
 տիրող ըլլալը: Այս իրողութիւններէն կրնանք
 ապահովապէս հետեւցնել թէ կասսեանք եւ
 Բաբելացիք բաւական բազմութեամբ Նամրիի մէջ
 հաստատուած էին. բնիկ բնակչութիւնը կարելի է
 թէ ազգակից ըլլայ Չամուացոց կամ Նուլլումա-
 ցոց: Նամրիի մէջ երկրատէր էին Հաբբանեանք
 կամ Հաբբանացիք, որոնցմէ մին (Բենադիւնում)
 կուսակալ էր Նաբուքոդոնոսորի ատեն. Սաղմա-
 նասար Բ. այս ընտանիքին մինչեւ անգամ թա-
 գաւորական թագ տուաւ: Աղատութեան թուղժը
 բաց ի Նամարի կուսակալէն՝ կը յիշէ եւ Նամարի
 կառավարիչ մը՝ Նաբո-հո-բո-բե-սո-որ անու-
 նով: Թէ այս երկուքին իշխանութեանց սահման-
 ները փոխադարձաբար ինչպէս որոշուած էին, կը
 մնայ մեզի անձանօթ. կրնանք ենթադրել թէ
 կուսակալին պաշտօնն էր ի մասնաւորի ներքին
 կառավարութեան գործերն հոգալ (տրոյց վրայ
 հսկել եւն), իսկ կառավարչին պաշտօնն էր առաջ-

նորդել բանակին: Նոյն աղատութեան հետաքրք-
 քրական թղթէն կ'իմանանք որ Նամար հլու հպա-
 տակ էր հին-բաբելական պետութեան, իսկ Աս-
 րեստանցիք երբեք չյաջողեցան այս երկիրն մնայուն
 կերպով կամ գէթ քիչ մ'երկայն ատեն իրենց
 իշխանութեան տակ պահել:

Արձանագրութեանց Նամրիի վրայ տուած
 տեղեկութիւններն անանկ ընդհանուր են, որ
 դիրքն որոշելու համար՝ բաւականէն աւելի միջոց
 կայ շարժելու: Ասորեստանէ նայելով Նամրի
 ստորին Չարի մէկալ դին էր. բացաստի գրացի էր
 Հաշմարի. նկատելով այս վերջէն պարագան եւ
 նմանապէս աչքի առջեւ ունենալով որ Բաբելա-
 ցոց ազդեցութիւնն շատ մեծ էր եղած Նամրիի
 մէջ՝ իրաւամբ կրնանք ըսել թէ բեւեռագրերուն
 Նամրին ըլլալու է ամբողջապէս կամ մասամբ այն
 երկիրն, որ հիւսիսէն Ռագանուի եւ հարաւէն
 Տուռնատի միջեւ կը տարածուի եւ դէպ ի արեւ-
 ճուռնատի միջեւ կը տարածուի եւ ասպ Զեբել Համ-
 մուտք նախ Ադաիմ գետով եւ ասպ Զեբել Համ-
 բինով կը պատի: Իսկ թէ դէպ ի հիւսիսային
 արեւելք մինչեւ ուր կը տարածուէր եւ ըստ այսմ
 Չամուայի երկրէն մաս բռնած էր թէ ոչ, կարելի
 չէ ճշդել: Ար փորձուիմ Բիտ-Համբանը Նամրիի
 հարաւակողմը կամ հարաւ-արեւելակողմը (Պիեա-
 լայի արեւելակողմը) զետեղել. հաւանականագոյնս
 այս երկիրը Նամրիի հետ շատ անգամ կապուած էր
 անձնական միութեամբ (Հաբբանեանց ցեղէն կու-
 սակալին՝ երկուքն ալ կառավարելովը): Որովհետեւ
 Նամրի, ինչպէս նաեւ արձանագրութեանց ցոյց
 տուած եւ մեր այստեղ յիշած երկիրներէն շա-
 տերը, որոշ գծուած գաղափար մը չեն ներկայա-
 ցններ, այլ անորոշ եւ տարածական գաղափար մը,
 ուստի շատ հաւանական է որ զլուսաւորաբար
 արեւելեան կամ հիւսիսային արեւելեան մասը՝
 Չամուայի երկրին մէկ մասը իր մէջը կը բովանդա-
 կեր. արդէն անոր անունը բեւեռագիր արձանա-

գրութեանց մէջէն շուտով անհետացած է: Մէկալ կողմանէ չեմ կրնար Բիլլերբէքի չափազանց տեսութեանց հաւանիլ, որ Նամար-Նամրին համազոր կը համարի Չամուա-Մաղամուայի: Նամրիի դիրքին նկատմամբ ասուրագէտք ընդհանրապէս կ'ընդունին այն տեսութիւնը, զոր պարզեցի:

Նամրիէն զանաղանելու է Նամփրէ ըսուածներուն երկիրը: Բեհիստունի եւ Նակշ-ի-Ռուստեմի արձանագրութեան բարելական թարգմանութիւնն այս անունը կը դնէ՝ հին-պարսկերէն բնագրին Սակփին տեղ. իսկ այսօր Սակք ըսելով առ հասարակ Սիլութացիները կը հասկըցունին:

7. Պարսու (Բարսու), Շուրքու (Շուրքեր), Շաքանա, Տարլա (Տակիլա), Անդիս (Անդիս):

Ա. Պարսու (Բարսու): Սաղմանասար Բ. Թագաւորութեանը 24^ր տարին Նամրիէն գալով՝ Պարսու հանդիպեցաւ եւ հոն 27 իշխաններէ հարկ առաւ: Ասկէ ետքն Ամադաի ըսուածներուն երկիրը գնաց, ի մասնաւորի Արաղեալ եւ Հարհար «իջաւ»: Թագաւորութեանը 30^ր տարին Թագաւորին տուրտանը՝ Գահան-Աշուր՝ Շուրքիրայէ Պարսու իջաւ. այս առթիւ բնականաբար «երկրին Թագաւորները» անոր պարզեւներ կամ ըստ Ասորեստանցւոց ըմբռնման հարկ խաւրցին. քանի մ'ապստամբ տեղեր առնուեցան եւ բնակիչներն Ասորեստան դերի տարուեցան: Յաջորդ տարին Սաղմանասար դարձեալ Պարսու եկաւ եւ հոն 3 մեծ եւ 27 շրջակայ փոքր քաղաքներն առաւ եւ դարձեալ Նամրի «իջաւ»: Սամիրամման Բ. Պարսուան հետեւեալ կերպով կը յիշէ անուանց շարքին մէջ. Միկտիարա, Սուներա, Ման, «Պարսուա, Տարլա: Այս ամէն երկիրները կառքի ձի հարկ տուին: Մանրամանութիւնք ծանօթ չեն՝ Ասորեստանի Պարսուայի հետ ունեցած պատերազմներուն

վրայ՝ որ տեղի ունեցան Ռամմանիրարի Գ. ի եւ Տիգրաթպիլեսեր Գ. ի ատենները: Պարսուա միշտ ուրիշ նուաճեալ երկիրներու հետ կը յիշուի, այսպէս Ռամմանիրարի Գ. ի քով. «... Մեսու, Մադաի, Գիլգիլուուդա, Մուենա, Պարսուա, Ալլարբիա, Աբդադանա» եւ Տիգրաթպիլեսեր Գ. ի քով՝ «Բիտ-Մատտի, Նիկու, Ումիւալ, Տարանգաի, Պարսուա, Բիտ-Չատտի, Բիտ-Աբդադանա, Բիտ-Ապաի», եւ քիչ մը տարբերելով Հարթ կոթողին մէջ՝ «Բիտ-Տարանգաի, Պարսուա, Բիտ-Ապաի»: Երկիրներու ուրիշ յուցակ մըն է Սարգոնի Գլանի արձանագրութիւնը, որուն մէջ Պարսուա նմանապէս կը յիշուի. «... Նամրի, Ելլիպի, Բիտ-Համբան, Պարսուա, Ման, Ուրարու:», Սարգոն Պարսուան ընդամառ գաւառին վեց քաղաքները, զոր ինքը նուաճած առած էր, եւ երկրորդ՝ Շուրքադիա քաղաքը, որուն վրայ նոյն ատեն Շեպա-շարրի կ'իշխէր: Պարսուա ի մէջ այլոց՝ Անգանի, Պաշերուի, Ելլիպիի եւ Բարելական Արամայեցւոց հետ մասնակցած էր այն մեծ նիզակակցութեան, զոր Ելամ կազմած էր Ասորեստանցւոց դէմ՝ Սանհերիբի ատեն:

Նամակի մը մէջ (K 529) կը խօսուի Պարսուայի, Մեսուի եւ Աուսի արտածած ճայիկներուն վրայ: Արդէն դատակամ հեղինակներէն ծանօթ է մեզ որ մարական դաշտավայրերը, որոնց կարգէն է նաեւ Պարսուա (ըլլալով մարական Ատրպատականի մէջ), ի հնուց նշանաւոր էին իրենց ձիաբուծութեամբը:

Բարշուալ անունը կը գտնուի նաեւ վանեան արձանագրութեանց մէջ, այսպէս Սէյսի քով Թ. XXXIX, 12, 13 եւ Խարակոնիսի նորագիւտ սեան վրայ, որ գտնուեցաւ գերմանական-հայկական արշաւանքի ատեն: Արձանա կանգնած են Խուպուինիս եւ Մենուա՝ իրենց այս երկրին (Բարպուալի) վրայ տարած յաղթութիւնը յաւերժա-

ցընելու համար: Այս սիւնէն կ'իմանանք որ Բար-
շուաշ իրապէս Ասորեստանի կը վերաբերէր՝ Սաղ-
մանասար Բ. ի ձեռք նուաճելէն սկսեալ:

Ասորեստանեայ արձանագրութիւններէն կը
ծանօթանանք Պարսուայի երեք քաղաքներուն:
Առաջինն է Բո-շո-ռ. տարակոյս չկայ որ Սեաւ կո-
թողին Բուշտուն՝ նոյն է Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի
քով Բո-շո-ռ. եւ Սարգոնի քով Բո-շո-ռ. անուն
երկրին հետ: Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի արձանագրու-
թեանց մէջ Բուշտուզ միշտ նիպարիայի եւ Արիար-
միի միջեւ արձանագրուած է՝ առ հասարակ մա-
րական երկիրներու երկայն մէկ ցանկին մէջ, իսկ
Սարգոնի տարեգրութեանց մէջ՝ Ուաիդաւէի եւ
Ագաղիի միջեւ. նոյն թագաւորին Հատուածակող-
ման հատակտորին մէջ՝ Բուշտուի մէկ իշխանը կը
յիշուի Ա-ր-ի-ռ. անունով՝ մարական իշխաններու
եւ անոնցմէ կառավարուող երկիրներու մէկ ցու-
ցակին մէջ: Վանեան արձանագրութեանց մէջ ալ
շատ ստեպ կը յիշուի Բուշտուզ:

Պարսուայի Ասորեստանցիներէն յիշուած
մէկալ քաղաքներն են Շաւահաման եւ Կինիհա-
ման:

Բեւ. ք ու Լէման կ'ըսեն թէ Պարսուայի մայ-
րաքաղաքն էր Մե-իշ-ռ., որ կը յիշուի վերոյիշեալ
Խարակոնիսի սեան մէջ եւ Ուրմիոյ լճին հարաւա-
կողմը գտնուող Տաշ-թէփէի ժայռին մենուտեան
արձանագրութեանը մէջ: Պարսուայի մէկ ուրիշ
քաղաքը կը կոչուէր Նի-ի-թի-նի:

Պարսուան դնելու ենք Ուրմիոյ լճին հարաւա-
կողմը կամ հարաւ-արեւելեան կողմը. դիրքն ճշդեւ
ուզած ատեննիս՝ Պարսուային յատկացընելու
ենք այն երկիրը, որուն սահմանն է հիւսիսէն
Սաուզուրլակ եւ Սաինկալէ, իսկ հարաւէն Սէքիզ:
Ուստի Մազամուս Պարսուայի արեւմտակողմը կ'իշ-
նար, Չամուս եւ Նամրի՝ հարաւ-արեւմտակողմը.
Պարսուս արեւելքէն եւ հարաւէն մարական եր-

կիրներով կը պատէր. Նիխամմա եւ Արաղիաշ
կ'երեւայ թէ Պարսուայի հարաւային սահմանին
շատ մօտ էին: Պարսուայի Նամրի՝ «իջնալն» բառա-
կան իմաստով առնելու չէ, վասն զի սասնկ
ըմբռնում մը դժուարաւ կրնայ արդարացուիլ,
քանի որ Պարսուս ցած երկիր մըն էր. ուստի՝ «իջ-
նալ» ըսելով՝ հիւսիսային-արեւելքէ հարաւային-
արեւմուտք երթալ հասկընալու ենք: Բիլէբբէքի
Պարսուայի դիրքին վրայ ունեցած տեսութիւնն՝
բոս բաւականին իմնիս հետ կը միաբանի: Սակայն
չեմ կրնար ընդունիլ Բիլէբբէքի այն կարծիքը թէ
Արշեսիմ Պարսուայի կը վերաբերէր եւ անոր մայ-
րաքաղաքն էր, վասն զի արձանագրութիւնը սրեւե
կուտան չեն ընծայեր անսնկ ըմբռնում մը գոյա-
ցընելու: Նմանապէս չեմ կրնար համախոհ ըլլալ
Բիլէբբէքի, երբ Բուշտու կամ Բուշտուզ անու-
նով երեք դաւառ կամ երկիր կը զանազանէ, այս-
ինք՝ 1. Բուշտու ի Պարսուս, 2. Բուշտուզ Վա-
նեան արձանագրութեանց, 3. Մարական երկիր մը՝
Բուշտուս, Բուշտուզ, Բուշտու (անդ, էջ 91, 156
եւն): Արդէն Սէյս Պարսուան նախահայկական
բեւեռագրութեանց Բարսուսին հետ նոյնացու-
ցած է եւ դիրքն ալ որոշած՝ դնելով այս երկիրն
Ուրմիոյ լճին հարաւ-արեւմտակողմը, ուստի խոտո-
րելով՝ մեր վերը մատնացոյց ըրածէն: Առ այժմ
ամէնէն հարաւ-արեւելեան կէտը համարելու ենք
Բարսուսը, մինչեւ հոս՝ Խաղդեայց իշխաններուն
եկած ըլլալուն վիպյութիւն ունենալով: Վերջապէս
սա՛ ալ նշանակենք որ Պարսուան Գաւրէժի արեւե-
լակողմը դնելը — ինչպէս որ եղած է շին-Ասո-
րեստանցւոց Պետութեան աշխարհացոյցին մէջ
(Շրագէր, KB I) ամենեւին իրողութեանց չէ հա-
մապատասխաներ:

Բնականաբար Պարսուան — ինչպէս արդէն
Շրագէր իրաւամբ ըսած է (KGF 173) — ո՛չ վեր-
ջէն Պարսկաստան ըսուածը կամ Պերսիս գաւառը

կրնայ ըլլալ, եւ ոչ ալ արեւելակողմը գտնուող Պարթեւաստանը, ինչպէս կ'ուզեն Լընորման եւ Օպպերտ: Բեհիստունի արձանագրութեան ասորեստանեայ թարգմանութիւնը Պարթեւաստանը Պարտու կը թարգմանէ, իսկ Պարսկաստանը՝ Պարտու, Պարտու: Պարտու = Պարթեւաստան հաւասարութեան պաշտպանները ստիպուեցան ենթադրել թէ Պարթեւը նախաքամենեան ժամանակին մէջ տեղափոխութիւն ըրած են, որպէս զի մէջտեղէն վերջընեն այն հակասութիւնը, որ յերեւան կ'ելլէր յետնագոյն Պարթեւաց բնակավայրին նախկին Պարթեւաց բնակավայրէն ունեցած ահագին հեռաւորութեամբը. յետնագոյնները կը բնակէին Կասպից Ծովուն ամենէն հարաւային մասին արեւելակողմը (այսօրեան Հուրասան գաւառին մէջ), իսկ նախկինը Պարտուայի մէջ յԱղբապատական: Ռոստ (Untersuch. S. 74) տակաւին Պարթեւաստանի ենթադրութեանը վրայ հաստատուն կեցած՝ կը ջանայ նոյնը հետեւեալ կրկին հնարաւորութիւններով հաստատել. Կամ Պարտուայիք = Պարթեւք է. դարուն Մարաստանի վրայէն ներս խուժող ժողովրդոց ասպատակութեամբն արեւելք մղուեցան, կամ ի սկզբանէ դէպ ի արեւմուտք դաղթող պարթեւական ցեղ մը՝ Ասորեստանցոց եւ հիւսիսէ եկող դաղթականներու հետ կուռելով՝ կորսուեցաւ: Բայց թէ Պարթեւաստանէ դէպ ի հարաւ-արեւելք բաւական հեռու գտնուող Եւստ (Isid. v. Charax § 16) քաղաքին մէջ ինչպէս Պարտուայի Բուղաուզը տեսնել կարճեցին (Լընորման), դարձեալ անգամ մ'ալ կը ցուցնէ թէ ո՞ր կը տանի անուանց նմանահնչութեան վտաճիլը:

Որչափ որ ալ Պարտուան եւ Պերսիսը գրեւոր իրարմէ զատելու ենք, սակայն այս երկու անուանց նոյն ըլլալն չի կրնար ուրացուիլ: Պարտուայէն ոչ շատ հեռու դէպ ի հարաւ կը գտնուէր Անդան, Կիւրոսի հայրենիքը, եւ շատ կարելի է որ Կիւրոսի

եւ իւր տոհմակիցներուն նախնիքն ժամանակաւ Պարտուա կը բնակէին եւ ասկէ Պարսիկ անունն առած են, որ իրենց կը պատշաճէր ըստ Ս. Գրոց եւ Գասականաց միաբան տեղեկութեանը: Այս կերպով բնականօրէն կրնայ — ենթադրելով Պարտուա եւ Պարտու = Պերսիս անուանց նոյնութիւնը — մեկնուիլ, որ Կիւրոսի ատեն հին Պարտուա անունը տրուած էր Ելամի հարաւակողմը գտնուող երկրին: Կիւրոս՝ Իշդումեդուն հպատակեցրնելէն եւ Ագամեհանու-Երատանան նուաճելէն ետքը՝ նախ «Թագաւոր Պարտուի», տիտղոսն առաւ: Գարեհ Ա. ղինատենէն սկսեալ ընդհանուր սովորութիւն եղաւ նոյն երկիրը Պարտու անուանել: Պարտուայի եւ Պարտու-Պերսիսի մէջ եղած յարաբերութիւնը Հոմմել (Gesch. էջ 719 եւ 784 եւ Abriss der Gesch. des alten Orients 1887, էջ 84, 89, 93) ալ նման կերպով կը մեկնէ: Նոյն եղբակացութեանց կը հասնի Մարկարա՝ ալ իր «Պարսից նախնական հայրենիք», ուսումնասիրութեան մէջ: Ինքը կը կարծէ հին Պարտուան գտած ըլլալ Ինարսուցեղին մէջ, որ Կուրի եւ Երասխայ մէջ կը բնակի եւ անոնց դէպ ի հիւսիս ցրուելուն դիմացը կը գնէ Տիբերացուց (Տաբալ) եւ Մուկացուց (Մուշկի)՝ դէպ ի հարաւ ցրուիլը:

Ղերջապէս ու՛ ալ մատնանիշ ընենք որ Գելին Ափարսաէէ (𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 հայ. Թարգմ. Ափերսէէ, Բ. Եղբ. Գ. 9) անունը տեսած ատեն՝ միտքը կը բերէ մեր Պարտուան, եւ ոչ թէ յետնագոյն Պերսիս (Պարսիս) անունը: Կերպապէս ամենեւին դժուարութիւն չկայ այս երկու անուանց նոյն ըլլալուն. Ափարսաէէ անուան՝ «յաւելուածական տառն ունենալը՝ հանդէպ Պարտուա անուան՝ անսովոր երեւ-

1 Assyriaka S. 642 ff.

2 Պարտուա = Ինարսուս Սարգոնի քով XI, էջ 580. Präh. Beitr. z. med. Gesch. t. Recueil XIX, p. 194.

ոյթ չէ: Բայց ամբողջ այս մեկնութիւնը նորերս տարակուսական հռչակուեցաւ. Հովմանի՝ Եղբայ նոյն տեղը գանուող ամեն անուններն — որ մարական եւ ասորեստանեայ ժողովրդոց անուն կը համարուէին մինչեւ հիմայ — պաշտօնի անուն մեկնելէն ետքը՝ նորերս Անդրէաս (Մարտիի քերականութեան մէջ) Ո՛ՐԾԵՏՈՒ ալ այս մտօք մեկնել ուղեց. կ'առաջարկէ Ո՛ՐԾԵՏՈՒ ձեւն եւ այս ձեւն ալ համոզել կերպով Ո՛ՐԾԵՏՈՒ = շարժական է կ'ուղղէ, որով նմանապէս կ'ունենանք ասորեստանեայ արձանագրութիւններէ ծանօթացեալ պաշտօնի անուն մը:

Բ. Ծարդա (Ծարդի): Սաղմանասար Բ. ի տուրտանը Հառունայէ ճամբոյ ելլելով Ծարդիրա եկաւ եւ երկրին Արդաւի իշխանէն հարկն առնելէն ետքը Պարսուա իջաւ: Սարգոն իր Գլանի արձանագրութեանը մէջ կը պատմէ թէ Արդի վրայ դրաւ Աշուրայ լուծը: Տարեգր. եւն մէջ Ծարտա՝ կարալու եւ Վիշելիմ անուններուն մէջտեղը դրուած է: Ամենեւին կասկած չկայ Ծարդա եւ Ծարդիրա անուննց նոյն ըլլալուն վրայ: Ծարդիրա (բ՝ մասնիկով) անուանս հնագոյն ձեւը պիտի ըլլայ: Այս երկիրն էր Հառունայի եւ Պարսուայի մտերը, մերձաւորապէս այս երկուքին միջեւը:

Գ. Ծարդա: Այս երկիրն Սեաւ կոթողին մէջ Հառանա եւ Անդիա անուննց մէջը մտած կը ներկայանայ մեզ. ուստի Ռեքիոյ լճին արեւելակողմը կամ հարաւարեւելակողմն եւ Անդիայի արեւմտակողմը տեղ մը գնելու ենք:

Դ. Տարլա (Տարլիլա): Սամիրամման այս երկիրը կը յիշէ նայիրեան երկիրներու մեծ ցանկին մէջ եւ կը գնէ Գինդիրդա եւ Նանի — ? — աի երկիրներուն միջեւ: Երկրին նոյն ատենուան իշխանը կը կոչուէր Բարլա-դա: Նոյն թագաւորն երրորդ արշաւանքին ատենը հարկ առաւ Հուրուշուէ,

Միկտիարայէ, Սուբբայէ, Մանէ, Պարսուայէ եւ Տարլայէ: Այս երկիրներուն մտերը փնտռելու ենք Տարլան. դիրքն ուեղի ճշդել անկարելի է:

Ե. Արլա (Արլի): Այս անունն մեր դիմացը կ'ելլէ Ասորեստանցոց թագաւորներէն երեքին արձանագրութեանցը մէջ: Առաջին անգամ Սաղմանասար Բ. կը յիշէ Անդիան թագաւորութեանը 31^ր տարին հարկ տուող երկիրներուն շարքին մէջ եւ այն՝ անմիջապէս Հառանայէ եւ Ծարդանայէ ետքը, Սամիրամման նուաճեալ երկիրներուն մէկ ցուցակին մէջ կը յիշէ այս երկիրը Պարսուայէ, Ալարբիայէ, Աբդադանայէ, Նաիրիէ ետքն եւ կը յաւելու «որուն դիրքը հեռաւոր է:» Սարգոնի ատեն Անդիայի մէջ կ'իշխէր Տելուսինա անունով իշխան մը: Ասոր դէմ Ասորեստանի թագաւորը պատերազմի ելաւ անդիական Տուաիարի դաւառին ութ ամրոցներն առաւ եւ 4200 հոգի գերի տարաւ հանդերձ ստացուածովք: Ըստ տարեգրութեանց՝ Սարգոնի թագաւորութեանը 7^ր տարին կ'իյնայ այս արշաւանքը: Պարձանաց արձանագրութեան համապատասխան տեղոյն մէջ՝ Անդիայի դէմ եղած արշաւանքին վրայ արուած տեղեկութիւնը մուծուած է Մանի դէմ եւ Զիկիրտու եւ Ռեիշտիշի դէմ մըրած պատերազմին վրայ արուած ծանօթութեանց միջեւ: Մտադրութեան արժանի են եւ հետեւեալ տեղերը. «Ռարսուա, Մուզասիր, Անդիա, Զիկիրտու», «որ Անդիան եւ Զիկիրտան նուաճեց», եւ վերջապէս «Մաննաի, Անդիա, Զիկիրտու»:

Անդիայի մէկ դաւաւոր կը կոչուէր Տարլա-Տարեգրութեանց համապատասխան տեղը՝ բնագիրն արուած ու ջնջուած է:

Անդիա, ինչպէս եւ Մագաի ըսուածներուն երկիրը, Ասորեստանցոց քով ունի «հեռաւոր» վերադիրը, այս երկու երկիրներն ամենէն հեռաւորներն էին՝ ուր մտած են Ասորեստանցիք, առաջինը

դէպ ի հիւսիսային արեւելք ըլլալով, երկրորդը՝ դէպ ի հարաւային արեւելք: Ամէն նշանները կը ցուցնեն որ Անդիա ըլլալու է Պարսուայի հիւսիս-կողմը կամ հիւսիս-արեւելակողմը, ըստ հետեւորդի Ուրմիոյ լճին արեւելակողմը, մերձաւորապէս Գաւրէժի, Մարաղայի եւ Միեանէի միջեւ տարածուող տեղը: Ինձի յարմար չ'երեւար այս երկիրն մինչեւ Ուրմիոյ լճին հիւսիսային եզերքը (Անգալ, Գիլիմուն) քշելը: Յրման պէտք չունի Նորրիսի կարծիքը, որ Անդիա ըսելով Հնդկաստան կ'ուզէր հասկընալ:

Զ. Պարսուայի կից էր երկիր մը, որուն առունը դժբախտաբար Սաղմանասարի կոթողին մէջէն դուրս մնացած է. այս երկիրէ կը վերաբերէին Պերբէս եւ Շիր-աբէս ամուր քաղաքները. վերջինս թերեւս համապատասխանէ Բուսդուսի (Պարսուա) Ս-բէ-բ-բ քաղաքին, որուն կը հանդիպինք Վանեան արձանագրութեանց մէջ: Եթէ Սաղմ. կոթող 182 յիշուած երկիրն . . . բ-ա-ի՝ Անդիայի արեւմտակողմը կը գտնուէր, այն ատեն մէն մի երկիրն շարքն պիտի ըլլայ արեւելքէն դէպ ի արեւմուտք՝ այսպէս. Անդիա, . . . բ-ա-ի, + երկիրը՝ Պերբիս եւ Շիրուարիս քաղաքներով, Պարսուա:

8. Մ-բ-ի (Մ-դ-ի, Ա-բ-ի):

Մագաի ըսուածներն առաջին անգամ կը յիշուին — Ամագաի ձեւով — Սաղմանասար Բ. ի ժամանակ: Ասիկայ՝ թագաւորութեանը 24^ր տարին նախ Ամագաի ըսուածներուն երկիրն եւ ապա Արաղիալ եւ Հարհար իջաւ: Սամիրամմանի երրորդ արշաւանքին ատեն ասպատակութիւն մ'ալ եղաւ դէպ ի Գիլիլունդա. արդ՝ այս ասպատակութեան վրայ արուած տեղեկութեան անմիջնորդաբար կը յաջորդէ՝ Մատաիացւոց դէմ մղուած պատերազմին վրայ արուած տեղեկութիւնը: Մատաիացիք՝ Սպիտակ լեռը, փախան. Ասորեստանցւոց բանակը՝ Հասիբու-ի-ի բանակէն 23.000 ռտանաւոր զե-

նուոր եւ 120 հեծեալ զինուոր Ջարդեց պատերազմի մէջ: Այս իշխանին իշխանանիստը կործանեցաւ: Նուաճեալ եւ հրոյ մատնեալ մարական քաղաքներուն թիւը 1200 է կ'ըսուի՝ սուրական չափազանցութեամբ: Հանասիրուկուի երկրէն Ասորեստանցւոց թագաւորը՝ Բարբրու, լեռներուն վրայէն Արաղիալ անցաւ:

Ռամմանիրարի Գ. ի քով՝ Մագաի հետեւեալ կարգով մեր դիմացը կ'ելլէ՝ Ելլիպի, Հարհար, Արաղիալ, Մեսու, Մագաի, Գիլիլունդա եւն: Անուագիր ցուցակէն կը տեսնենք որ այս թագաւորին ատենը (811 — 783 Ն. թ. Գ.) 8 արշաւանք եղած է Մագաիի դէմ. նմանապէս կը յիշուի արշաւանք մը՝ Ասուրգան Գ. ի (772 — 755) ատեն եղած:

Մագաիացիք Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի շատ հոգ ու աշխատութիւն պատճառեցին: Թագաւորն անձամբ ասոնց դէմ երկու անգամ արշաւեց 744 եւ 737 (թագաւորութեանը 2^ր եւ 9^ր) տարիներուն: Արձանագրութեանց մէջ երկայն ցուցակներ պահուած կան՝ մթագոյն Մարաց, այն գաւառներուն, զորոնք առած է այս թագաւորը: Այս գործառնութեանց առաջինէն է յայտնապէս այն տեղեկութիւնը, որ կ'ըսէ թէ Ասորեստանցւոց թագաւորը 60.500 հոգի եւ անոնց ստացուածքը, ձիերը, . . ., ուղտերը, եզերն եւ ոչխարաց անհամար հօտերն առաւ տարաւ: Երկրորդ արշաւանքին հետեւութիւնն եղաւ՝ «8650 հոգւոյ, . . . [պակաս կամ եղծեալ մաս] . . ., 300 ջորւոյ, 660 իշու, 1350 արջառի, 19.000 ոչխարի», տարուիլը: Բաց աստի Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի Ասուրգանինանի առուն կուսակալին կամ զօրապետին յանձնուեցաւ յանդուզն արշաւանք մը, որ ուղղուած էր ի մասնաւորի արեւելեան հօր Մարաց դէմ: Այս վերջին ձեռնարկութեան ժամանակն ասպահով կերպով ճշդել կարելի չէ, վասն զի այս մասին մեր ունեցած

ծանօթութեան աղբիւրը միայն պարճանաց արձանագրութիւնն է: Հաւանական է որ այս արշաւանքն այն ժամանակ եղած է, երբ Ասորեստանցւոց թագաւորներէն անձամբ կատարուած երկու արշաւանքներէն մին տեղի կ'ունենար:

Ըստ երեւութիւն Սարգոն ամէնէն աւելի սաստկութեամբ կուռած է Մարաց դէմ՝ որ օր քան զօր կ'աճէին անդադարնոր եկողներով: Պարճանաց արձանագրութիւնն եւ Տարեգրութիւնք կ'աւանդեն բազմաթիւ մարական երկիրներու անուններ. Խորսաբաղի արձանագրութեան համեմատ՝ թագաւորն ընդ ամէնը մարական 34 դաւառ նուաճած եւ ստիպած է որ տարեկան որոշ թուով ձի հարկ տան: Նմանապէս արտաքոյ կարճի ամբութիւններով օգնած է Հարհարի (Ար-Շարրուկին), որ ամէնէն կարեւոր կէտն էր Ասորեստանցւոց ազդեցութիւնը կանգուն պահելու: Մագաիի դէմ մեծ արշաւանք մ'ալ եղած է թագաւորութեանը 6^ր տարին. նոյն տտեն 28 «քաղաքատեր» հարկատուութիւն մը յանձն առին. նմանապէս յաջորդ տարին 22 մար ցեղապետ իրենց ընծաները խաւրեցին: Այս դէպքերն կրկնուեցան Սարգոնի թագաւորութեան 8^ր եւ 9^ր տարիները. վերջին տարին մինչեւ անգամ 42 «քաղաքատեր» տուին 4609 (?) ձի, ջորի, արջառ եւ անհամար ոչխար:

Սանհերիբ Մարերէն հարկ առաւ, երբ Ելլիպիէն դարով մօտեցաւ: Ծիծաղելի մեծարանութիւն է, երբ այս թագաւորը կ'ըսէ թէ իր նախնիքներն եւ ոչ իսկ «հեռաւոր Մատաիացւոց» անունը գիտէին: Մարական այլ եւ այլ ցեղերու միութիւնն պէտք է որ իյնայ Սանհերիբի արշաւանքին եւ Ասարհադգոնի գահ ելլելուն ժամանակամիջոցին մէջ: Ասոնց առաջնորդն էր Մաֆրաշ — «քաղաքատեր», Մարաց: Այս անձը Մաննացւոց, կիմմերացւոց եւ Սապադացւոց հետ նիզակակցութիւն մը կազմեց, որուն գլուխն անցաւ

Աշուրէր, կարկաշտի քաղաքապետը: Այս նիզակակցութեան ծանր, Ասորեստանցւոց վտանգ սպառնացող յարձակումները քաղաքական հիմք կը կազմեն Աույունըւկի բնագիրներուն մէկ շարքին, զորոնք կ'ունդտն «Gebete an den Sonnengott», տիտղոսին տակ հրատարակած է: Նիզակակիցք ի սկզբան յաջորդութիւն ունեցան եւ մարական-ասորեստանեայ սահմանին վրայ գտնուող քանի մը տեղեր առին, մինչեւ որ Գիմմերացւոց պարտութիւնն ընդ առաջնորդութեամբ Տելչայի (յամին 677) այս նիզակակցութիւնը թոյլցուց եւ հասունցուց դաշնագրութիւն մը Ասորեստանցւոց եւ Մարաց մէջ: Այս դաշնագրութիւնը կ'ընդունէր մարական նիզակակցութիւնը: Հաւանականօրէն Մարերը վախճընելու եւ Ասորեստանցւոց դէմ թշնամական անդրագոյն գործառնութիւններէ ետ կեցընելու դիտմամբ՝ Ասարհադգոն Գիմմերացւոց պարտութեան յաջորդել տուաւ աւարառական արշաւանք մը, յորում շօշափեց Պատուշարրա, Պարտակկա, Պարտուկկա եւ Ուրակազաբառնա մարական երկիրները:

Ասուրբանիպալ (Գլան Բ, Գ, 2) կը պատմէ արշաւանք մը, որուն անոր համար ձեռնարկուեցաւ իր թագաւորութեանը 4^ր տարին, որպէս զի մէջտեղէն վերցուէին Բէրէանադէ՛ Մարաց մէկ քաղաքապետը, եւ Շարադէ եւ Պարէնէ՛՝ Գադէի որդիքն ու Սաւէի՛ քաղաքատէրերը, որ Ասորեստանցւոց

1 Սահիի դիրքին նկատմամբ որոշ բան մ'ըսելը առայժմ գժուար է: Ամէնէն հաւանականն այն է որ Ուրարտուի, Մանի կամ Մագաիի մօտերը փնտռելու ենք: Ասուրբանիպալի տտեն այս երկրին վրայ կ'իշխէին Շարասի եւ Պարէհիա, որ որդիքն էին Գադիի: Սակք ըստածներուն (= Սկիւթացիք) հետ, զորոնք Շմիթ եւ Հոմմէլ կ'ուզէին նոյնացընել Սահիի հետ, զորձ չի կրնար ունենալ Սահի, վասն զի արամնեան արձանագրութեան բարեկական թարգմանութեանը մէջ Սակաց գիմմաց նամիրի դրուած է: Գադի

լուծը իրենց վրայէն թօթափած էին: Ասորեստան-
ցիք ասոնց ամուրներէն 75 հասն առին եւ ապ-
ստամբութեան երէք գլխաւորները Նինուէ գերի
տարին:

Բեւեռագիր արձանագրութիւնք մեզ կը
ծանօթացրնեն մարական երկիրներու եւ քաղաք-
ներու անուններ մեծ բազմութեամբ: Մեր ծանօթու-
թիւնները դեռ բաւական չեն այս անուններն ըստ
տեղւոյ խումբ խումբ բաժնելու, ուստի պատշաճ կը
համարիմ Ասորեստանի մէն մի թագաւորին արձա-
նագրութեանցը մէջ գտնուող ցուցակներուն վրայ
կարգաւ խօսիլ. մինչեւ աստիճան մը այս ցուցակ-
ներն ալ ազդուած են աշխարհագրական տեսակէտէ՝
անուններն իրարու ետեւ շարած ատեն:

անուան համար՝ Գելիշ օրինակին հետեւելով՝ Ս. Գրոց
Գոզը առին, որ ըստ Եզեկի ԼԸ. 2 Մագոզի իշխանին անունն
է: Այս իշխանին կը հպատակէին Ռոփս, Մեափք, Թալբէ,
Գոմեր, Թորգոմ եւն: Եզեկիէլ Գոփզ կամ Գոզ ըսելով կը
հասկնայ հեւստային ժողովուրդները: Մագոզը պիտի
ըլլայ Կումմուհի (Կումմազինէի) հեւստային կամ հեւստա-
արեւելեան կողմը: Պէտք ենք նաեւ նոյն կողմերը դնել էլ-
Ամառնայի նամակներուն մէջ յիշուած Գոփք երկիրը:
Մագոզ եւ Գոզ այնպէս մեկնուելու են, ինչպէս մեկնեցինք
Մազամուան եւ Չամուան (էջ 133): Մագոզը կրնայ մաս
Գոզէ ծագած եւ մաս Գոփքի հետ նոյն ըլլալ: Այս
պարագային մէջ Մագոզ իր անունն առած պիտի ըլլայ —
ինչպէս ուրիշ բազմաթիւ դէպքերու մէջ տեսանք — տի-
րող Գոփ հարստութեան: Գոզ անուան հետ կրնանք հա-
մեմատել Գագա աստուածոյն անունն, որ Եւ. մ. մ. ելիշ
վէպին մէջ մեր զիմացը կ'ըլլէ: Շարասի եւ Պարիհիա
կրնան այս տիրող տան շառաւիղներն ըլլալ, որ իրենց նախ-
նական հայրենիքը թողով՝ փոքրիկ պետութիւն մը հաս-
տատած են արեւելք՝ դէպ ի Ուրարտու կամ Մարաստան:
Շարասիի հետ կը համեմատէ Երաստի (Iran. Namenb.
S. 288) Σάρατος անունը, իսկ Սահիի համար կը կարծէ թէ
առնչութիւն մ'ունենայ Սիւնեաց հայկական Շուփի հետ
(Ինճիճ. Աշխ. Հ. Հայ. 533):

Նախ խօսելու ենք Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի
Խեցուոյ արձանագրութեանց մէջ գտնուող՝ մարա-
կան երկիրներու մեծ ցուցակին վրայ՝ ամբողջացը-
նելով ուրիշ արձանագրութեանց համապատաս-
խան տեղերովը: Այս ցուցակը Նամրի երկիրը յի-
շելէն ետքը՝ կը յիշատակէ Բիտ-Սանդիդ-Պին:
Տիգրաթպիղեսեր՝ Տարեգիր արձանագրութեան
համաձայն՝ Կուտէէ, Բիտ-Սանդիբուտէէ եւ ուրիշ
կողմերէ գերիներ դաղթեցուց մասամբ ասորական
քաղաքներ (Սիմիրա, Արկա, Ուսնու, Սիանու),
մասամբ Տու'իմէ եւ Տիլ-կարմէ: Սարգոնի տարե-
գրութեանց մէջ Սանդիբուտի կը ներկայանայ Հար-
հարի եւ Ուրիակիի միջեւ. Տարեգրութեանց եղ-
ծեալ տեղը (113) կը կարդանք. [a1?] Aš-ta-ni-a
ša Bit-Sangibuti, ապա կը յաջորդէ — Է Տըր---
է եւ — Է Տըր-ժա-ակ-ի-... որ քաղաքներն են Գըլ...
անուն երկրի մը. վերջին երկու քաղաքները թե-
րեւս վերաբերին Ուրարտուի, որուն կը հային յա-
ջորդող տողերը: Նամակի մը մէջ (K 619) Շուս-
գիբուտու կը հանդիպի Ելլե(պի) եւ Մատաի ա-
նուններուն կից: Բիլէբբէք (էջ 59, 80) Բիտ-Սան-
գիբուտին կը գնէ Գերուզի հովիտը՝ Չերիբը լճին
հարաւակողմը. այս երկիրն ասանկ գնելու կարեւոր
պատճառ մը չեմ տեսներ:

Բիտ-Հոփք: Այս գաւառին վրայ առաջին
անգամ տեղեկութիւն կ'առնուէք Նաբուքոնոսոր
Առաջնոյն Ազատութեան Նամակէն, որով Բիտ-
Վարդիաբիուի կուսակալը՝ Ռիտտի-Մարգուկ ազատ
կը կացուցուի Նամրիի մէջ գտնուող իր ամէն եր-
կիրներուն համար տուրք, ի մասնաւորի ձի՝ հարկ
տալէ: Այս արտօնութիւնը գրով հաստատելու
գործողութեան ներկայ էր հին-բաբելոնական պե-
տութեան ուրիշ մեծամեծացը հետ՝ նաեւ Բէլ-
շարին-ը-ժ աղիւ Հոփք, Նամարի կուսակալը:
Գարձեալ նոյն արձանագրութեանէն կը տեսնենք որ
կուսակալութեան պատիւը շատ անգամ կը տրուէր

չկայ. բայց ասանկ ենթադրութիւն մ'ընելու համար Յանգու տիտղոսը չի կրնար ապացոյց բլլալ: Նամբիի գահը նստող իշխանը — բլլայ ծագմամբ ասորեստանցի-բարեբալցի, մար կամ կասեան — երկրին սովորութեան հետեւելով Յանգու տիտղոսն առաւ ճիշդ այնպէս, ինչպէս Նեղոսի հովտին վայ իշխող Փարաւոն կը կոչուէր: Յանգու իբր իշխանական տիտղոս Հուբուշկիոյ մէջ ալ կը գործածուէր: Պրաշէկի առաջարկած Համբան = հին պրս. կամպաղա = կամբաղենէ հաւասարութենէն աւելի լաւ կը համարիմ' ձայնական տեսակէտէ Ամբանդա = կամպաղա = կամբաղենէ հաւասարութիւնը:

Յուցակին մէջ կը յաջորդէ Սահարը (Սահարը): Այս անունը Տիգր. Հարթ կոթողին եւ խեցույ արձանադրութեան մէջ կեցած է Բիտ-Համբան եւ Բիտ-Բարրուա անուններուն մէջտեղը, իսկ Տարեգր. 47՝ Բիտ-Համբանէ յառաջ: Այս երկրին իշխանը, զոր Տիգրաթպիղեսեր Գ. նուածեց, Տահի կը կոչուի: — Բիտ-Սահարը տես վարը Ելիւպի անուան տակ: — Բիտ-Սահարը, որ Հարթ կոթողին մէջ Բիտ-Բարրուա եւ Բիտ-Մատտի անուններուն մէջտեղը զետեղուած է, իսկ Տարեգր. մէջ Մագաի եւ Բիտ-Մատտի անուններուն մէջտեղը: — Բիտ-Մատտի: Այս երկիրն ամէն արձանագրութեանց մէջ՝ Բիտ-Չուալցաշի եւ Ումիլաշի մէջտեղը դրուած է: — Նիլի-բարեբալցիան Ումիլաշ նահանգին վերաբերող քաղաք մը կը ներկայանայ: Տիգր. Տարեգր. 176 Տիլ-Աշուրիէ ետքը դրուած է: — Բիտ-Տարանդի՝ ամէն տեղ Ումիլաշի եւ Պարսուայի միջեւը զետեղուած է:

Պարսուայի յիշուելէն վերջը կը յաջորդէ Բիտ-Չարի՝ Տարեգր. 27՝ Բիտ-Արգադանիէ յառաջ, Տարեգր. 34՝ Ուսհարիէ վերջը դրուած է: Երկրին իշխանն էր Վիլի: Տարեգրութեանց մէջ յիշուած Ուսհարին հաւանորէն Բիտ-Չատտի կը վերաբերէր: — Բիտ-Արգադան: Ուսհարի Ե.

այս երկիրն յաջորդ կարգաւ կը յիշէ. Պարսուա, Ալլաբրիա, Արգադանա, Նաիրի: Տիգր. Տարեգր. 27 կը կենայ Բիտ-Չատտի եւ Բիտ-Սանգի անուններուն մէջտեղը, իսկ Տիգր. Տարեգր. 35՝ Բիտ-Չատտի եւ Բիտ-Վապսի անուններուն մէջտեղը: Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի ատեն հոս Մահարը (= միլ է որպէս զՄագէ) անուն իշխանը կ'իշխէր: Այս երկրին կը վերաբերէր կոթողի տարին իշխանն էր Տահարը: Տիգրաթպիղեսեր Գ. պաշարեց եւ առաւ այս քաղաքը: — Բիտ-Վապսի որ ըստ Տիգր. Հարթ կոթողի: Պարսուայի եւ Չուկրուտի մէջտեղը կը ներկայանայ, Տիգր. Տարեգր. 27՝ Բիտ-Սանգիի եւ Բիտ-Տասակիի մէջտեղը, իսկ Տարեգր. 37 եւ 157՝ այս յիշեալ երկու նահանգներէն յառաջ: Տիգրաթպիղեսեր Գ. կը յիշէ Բարանդան եւ Ուրալ երկու իշխաններն այս գաւառին, որ իր անունը կապսի հարստութեան պարտական է: Այս երկու իշխաններէն առաջինն առանց պատերազմի հպատակեցաւ Ասորեստանի թագաւորին, իսկ երկրորդը՝ չարարար պարտութիւն կրելէ ետքն՝ ականատես եղաւ իր քաղաքներուն կողպատուելուն ու կործանելուն: Բիտ-Վապսիի համար որոշեչ ճակատը տրուեցաւ Աբիլուշ լեռը: Այս երկրին քաղաքներէն մին էր Վարի-Նիլի-Նարի, որ Բատտանուի ձեռքը մնաց: — Բիտ-Սահար՝ արձանագրութեանց մէջ մէյ մը Բիտ-Արգադանայի եւ Բիտ-Վապսիի, մէյ մ'ալ Բիտ-Վապսիի եւ Բիտ-Տասակիի մէջտեղը կը բռնէ: — Բիտ-Տահար (Ուր)՝ միշտ Բիտ-Վապսիի եւ Բիտ-Սանգիի հետ միատեղ կը յիշուի: Տարեգր. 158 կը ներկայանայ Բիտ-Սանգիի եւ Մագաիի միջեւ: — Բիտ-Իշար՝ բեւեռագրութեանց մէջ մէյ մը Չուկրուտիի եւ Նիլալի, մէյ մ'ալ Ումիլաշի եւ Վինգի-կանգէի մէջտեղը արձանագրուած կը տեսնենք: Տիգրաթպիղեսեր ինչպէս մարական ուրիշ երկիրներու մէջ, նմանապէս այստեղ իր անդրին կանգնել տուաւ:

ներք թագաւորի մ'անդրին, բոլորովին ասորե-
տանեայ արձաններուն կամ սիւններուն ձեւովն ու
ըմբռնմամբը: Ար կարծեմ թէ ամենեւին պատճառ-
մը չկայ Շիկրակի եւ Սիկրիս նոյնացընելու, ինչպէս
Բիլլերբէք կ'ընէ (էջ 100):

Թէ այս ցուցակին մէջ յիշեալ երկիրներուն
յաջորդութիւնը կամ կարգը աշխարհագրական
սկզբունքէ մ'ազդուելով եղած է, անանկ խնդիր
մըն է, զոր պէտք ենք անպատասխանի թողուլ,
վասն զի մինչեւ հիմայ միայն քանի մ'անունները
կարելի եղած է ապահով կերպով նշնացընել: Բայց
կան նշաններ, որ ենթադրել կու տան, թէ ցան-
կին մէջ յիշուած երկրանուններն ընդհանրապէս
հարաւէն դէպի հիւսիս կած հիւսիսային արեւելք
ուղղութեամբ են: Յիշեալ երկիրներէն ոմանց վրայ
կ'ուզեմ քանի մի խօսք աւելցընել: Լընորման Աբգա-
դանան Ասպից Ծովու հարաւ-արեւելեան կողմը
գտնուող Աբգանը համարեցաւ. ես կը կարծեմ թէ
այս հաւասարութիւնն ամենեւին արժէք չունի, վասն
զի Աբգադանա բոլորովին տարբեր յարաբերութեամբ
կը ներկայանայ մեզ՝ ըլլալով միանգամայն Նաի-
րեան երկիր (տես էջ 9)՝ առանց նկատողութեան
առելու որ անուանց ձայնական նմանութիւնն ալ
գրեթէ ոչինչ է: Արդէն Շրագեր Լընորմանի դէմ
եղած է, իսկ Ռոստ զարմանալի կերպով մը գաղ-
ղեացի գիտնականին առաջարկութեան համակրանք
կը ցուցընէ: — Ար կարծեմ թէ Գիդին (Ի) կիսին
ապահով կերպով գտած ենք՝ Γάζαχα (Պտղոմ.
2, 2. Ամմիանոս ԻԳ, 3, 39) մէջ, որ Սորաբոնի
(ԺԱ, էջ 523) եւ Պլինիոսի (Nat. Hist. VI. 16)
քով Γάζα ձեւն ունի: Բիւզանդացիք ասորեա-
տանայ անուան աւելի մօտ Κάνζαχα եւ Κάνζαχον
ձեւերը կ'աւանդեն. տարակոյս չկայ որ Կան-
նիկ մըն է՝ համապատասխան սովորական -ισσα,
-υσσα, -ωσσα մասնիկներուն: Գազակա կամ Գան-
զակա կը յիշուի Պոմպէոսի, Մ. Անտոնիոսի, Տրա-

Երանոսի եւ Ղ. Աեռոնի արշաւանքներուն մէջ,
ինչպէս նաեւ Է. դարուն շերակի ատեն իբր մայ-
րաքաղաք Արպատականի: Հայերէն՝ Գանձագ:
Եաքուտի (Գ. 354, 10) քով՝ ګازګ (Կազնա) իբր
հին անուն՝ իր ատեն جيس (Ջիս) անուանեալ քա-
ղաքին: Տալմուդի մէջ հաւատօրէն ԹԻՆՆ: — Արնայ
թերեւս Նիշա յարաբերութեան մէջ գրուիլ Գա-
սականաց Ողտաւոն πειθιονին (Նիսեան դաշտ)՝ ձիա-
բուծութեան յատկացեալ դաշտին հետ, զոր
“գիրքին նկատմամբ բազմապատիկ կերպով իրարմէ
խոտորող վկայութեանց լաւագոյնները կը ղետեղեն
Եկրատանայի եւ Ասպեան Գրանց միջեւ”¹: Բայց
եթէ Նիսեան դաշտը աւելի դէպի հիւսիս-արեւելք
քշուի, այն ատեն՝ անոր արձանագրութեանց Նիշ-
ալին հետ նոյն ըլլալը բոլորովին անհաւանական
կը դառնայ: Բեհիստունի արձանագրութեան մէջ
կայ Նիսաեա, եւ ասոր բարեկական թարգմանու-
թեան մէջ՝ համապատասխան տեղը՝ Ni-is-sa--ai
ša ina Madai.

Մէկալ ամէն գաւառներուն գիրքին վրայ
կարելի չէ՝ մեր ձեռքն եղած նիւթով՝ ապահով
բան մ'ըսել: Այսու հանդերձ Լընորման արդէն
1870ին մեծ սրամտութեամբ մեկնութիւն մը գրած
է Տիգրաթպիղոսեր Գ. ի երկրանուններուն ցուցա-
կին վրայ, յորում՝ հին ու նոր անուններուն մեր-
ձաւոր կամ հեռաւոր նմանահնչութիւնը շարաշար
գործածելով՝ այս ամէն երկիրները ղետեղած է՝
հասցընելով արշաւանք մը մինչեւ Կոնստ. 2՝ արժէր
Լընորմանի այս մեկնութեամբը զբաղել, որ շատ
ծաւալած է՝ Մասպերդի ընդարձակ Պատմութեանն
եւ՝ եղանակաւորմամբ՝ Գունքէրի գործոյն մէջ
մտած ըլլալով: Գրչատր եղաւ առաջինն, որ Լընոր-
մանի մեկնութիւնները տարրալուծեց եւ մերժեց
իբր բոլորովին վրիպեալ եւ ոչ-քննական գործ մը:

¹ Kiepert, Geogr. S. 69.

Լընորմանի ամէն նոյնացուցմանց մէջէն մտադրու-
թեան արժանի է միայն Նիշչայի վրայ ըսածը:
Դուներք եւ Շրագեր՝ Արակուտու = հին Արա-
քոսիա հաւասարութիւնը փրկել եւ Ասորեստան-
ցոց թագաւորին արշաւանքն՝ մինչեւ այս վերջին
երկիրը հասած համարիլ ուղեցին: Թէեւ ըստ
ինքեան շատ կասկածելի է որ Ասորեստանցոց
բանակն մինչեւ այսպիսի հեռաւոր երկիր մը յառա-
ջացած ըլլայ, սակայն այսպիսի ենթադրութիւն
մ'ամէն հիմ կը կորսնցընէ, եթէ մտածելու ըլլանք
որ Բէհիտունի արձանագրութեան սեմական
թարգմանութիւնը հին-պարսկական Հարաւիւստի-
Արաքոսիան կը բացատրէ կամ կը թարգմանէ
Արաքոսիան. ասով սակայն անկարելի չ'ը-
լար զուտ կերպական նոյնութիւնն Արակուտու
եւ Ἀραχωσία, Ἀραχωτός անուններուն:

Լընորմանէ ի վեր Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի եր-
կրանուանց մեծ ցուցակն եւ մէկալ արձանագրու-
թեանց համապատասխան տեղերն ոչ ոք ընդար-
ձակօրէն մեկնած է, բաց ի Բիլէրբէքէ (էջ 42—
92), եւ ստիպուած եմ՝ նոյն մասը կրկին ու կրկին
քննութեանէ անցընելէ ետքն՝ ըսել թէ Բիլէրբէքի
ստացած արդիւնքներն ալ՝ նման Լընորմանի հե-
տադրութեան՝ չեն կրնար գոհացուցիչ համարուիլ:
Խնդրոյ նիւթ եղող այս երկիրներուն դիրքն որո-
շելու համար՝ կուսանք այն աստիճանի քիչ եւ
առածգական են որ հաղիւ կարելի է մէկ երկուքին
դիրքն յարաբերական ապահովութեամբ ճշդել,
ուստի աստ եւ այժմ պատշաճ կը համարիմ՝ մին-
չեւ որ անդրադոյն նիւթեր մէջտեղ ելլեն, ենթա-
դրութիւններ չընել, եւ չեմ կրնար ըսել թէ ո՞ր
եւ է յառաջագիժութիւն է Բիլէրբէքի ենթա-
դրութեանց կոյտը — այսպէս կ'որակեմ Բիլէր-
բէքի մեկնութիւնները: Թղթէ շինուած տան մը
պէս կը կործանի այս շէնքը — հմմտ. առ այս Բիլ-
էրբէքի ուրուագիծը —, եթէ յառաջդիրներուն

տոկունութիւնը կամ տարողականութիւնը քննու-
թեան ենթարկենք: Տեղոյ անձկութիւնը թոյլ չի
տար որ մանրամասնութեանց մէջ մտնեմ, ուստի
քանի մը կէտ միայն քննութեան կ'առնում: Ար-
ձանագրութիւնը (Տարեգրութիւնը) իրաւունքի
երեւոյթն մը կու տան՝ հարաւային բաժնի մը եւ
հիւսիսային բաժնի մը գործառնութեանց վրայ
խօսելու: Տեղոյ անուան մը ցանկի մը մէջ գտնուե-
լէն եւ ուրիշ ցուցակի մը մէջ չգտնուելէն հանուած
եզրակացութիւնը շատ երկբայական են եւ պէտք
է որ զմեզ մտորցընեն, նա մանաւանդ այն ատեն՝ երբ
արձանագրութիւնը պարձանաց արձանագրութիւն
է. այս տեսակէտէ դատելու է Բիլէրբէքի (էջ 79)
Բիտ-Չատտի եւ Բիտ-Աբգադանիի, նոյնպէս (էջ
83) Սակուկնիի վրայ ըսածը: Այսպիսի կերպով
մը Բիլէրբէք նոր անուանց խաբուսիկնմանս հնչու-
թեանէն հիներուն կը հասնի, որ ներեալին սահմա-
նէն շատ անդին անցած է (չ. օ. Բիտ-Տասսակիի
— Սակկիս, Սակուկնի — Ուկնու գետ): Ինչո՞ւ
Չակրուտի անունով Մարաց մեծ ժողովատեղինե-
րէն մին պիտի հասկընանք: Արդեօք այս անուան
սեմական ստուգաբանութեանը վրայ հիմնեալ:
Չեմ ուզեր շարունակել. բաւական է ըսելն թէ
Բիլէրբէք ոտքին տակ հաստատուն հող չունի,
ուստի իր ստացած արդիւնքներէն արտաքոյ կարգի
զգուշութեամբ օգտուեր է:

Յաջորդ տողերուն մէջ յառաջ կը բերեմ
Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի արձանագրութիւններէն
տեղոյ անանկ անուններ, որ տեղ գտած չէին այն
ցուցակներուն մէջ, որոնցմով զբաղեցանք: Ասոնք
են. Ուրիւն, որ կեցած է Սիբուր եւ Նիպարիա
անուանց միջեւ: Ռոստ այս քաղաքը կը նոյնացընէ՝
Եկբադանայի մօտերը գտնուող Βαροϋνηն (կտես.
առ Ստ. Բիւզ.) հետ եւ այս երկուքն ալ՝ Աարենա
անուն տեղոյն հետ՝ Էլբրուսի շղթային հիւսիսա-
կողմն այսօրեան Սարիի մօտ: Կը կարծեմ թէ չա-

փէն աւելի գէպ ի հիւսիսային-արեւելք գացած է Ռոտտ. Ուրիեննա = Βασιγγη հաւասարութիւնը զրնայ պաշտպանուիլ: — Նիկոբ: Ասորեստանցւոց թագաւորը այս գաւառին համանուն քաղաքէն աւար առաւ «ձի, ջորի, արջառ (եւ ոչխար)», եւ սրովհետեւ բոլորովն աւերած էր, դարձեալ նորոգուեցաւ եւ բնակիչ ունեցաւ՝ ասորեստանցի պատերազմական զերիներ: Նիկուր անուան կը հանդիպինք պատերազմական իրաց վրայ խօսող նամակի մը մէջ (K 683), յորում բաց ի ասկէ կը յիշուին նաեւ Ման եւ Կար-Շարուկին: Նիկուրի զիբքին վրայ արձանագրութիւններէն բան մը հետեւցընել կարելի չէ. թերեւս Հարհարի մօտերն էր:

Տարեգիր արձանագրութեան քիչ մ'ապականեալ տողերուն մէջ Նիկուրի կը յաջորդէ Մուսուրու, հաւանօրէն նոյն՝ Սամիրամանէ Գիդիւբունդայի ընծայեալ Սասիաշային հետ: — Տուրուրու: — Փղբրիկ բացէ մ'ետքը՝ Կուշուրու: — Հուրու, կարելի է թէ նոյն ըլլայ՝ Հիլպրեխտի հրատարակած հին-բարեբախտի ցուցակին Հարշիին հետ: Աերջնոյն մէջ Գունգիի թագաւորութեան երկու տարիները՝ ամբ աւերման Հարշիի կ'ըսուին: — Շուշուրի: — Անիկուրու: — Հուրու, թերեւս նոյն ըլլայ վերոյիշեալ Հարշիի հետ՝ որ Հիլպրեխտի քով կը տեսնուի: — Ան-բու: Ասոր կը յաջորդէ դարձեալ թերատ մը, որմէ ետքը կը յիշուի Հալեհագրի լեռը:

Տիգրաթ. Տարեգր. 40 եւն կը տեղականանք նմանապէս շարք մը մարական երկիրներու անուանց. Բիտ-Վապսիի, Բիտ-Սանգիի եւ Բիտ-Տասսակկիի նուաճման վրայ տրուած տեղեկութենէն ետքը՝

1 Այս հատածին յատուկ անուններն առաջին հայեցումըն ոչ-երանեան կ'երեւան: Լեզուի տեսակետ ամենէն աւելի ազգակից են ասոնց Ուրարտեան եւ Նայիրեան երկիրներուն եւ լեռներուն անունները:

անմիջնորդաբար կը յիշուի Ուր(Տու)շուրու քաղաքը: Հաւանականօրէն ասոր տէրն է Միտուի. ասոր կը հպատակէր նաեւ Աիտիդու: Այս երկու տեղերն ալ Տիգրաթպիղեսեր Գ. առաւ: Բնագրին մէջ ասկէ ետքը — շէլ Կուրիի մը վրայ կը խօսուի: Աերջէն կու գայ Երէնդիւրու, քաղաք մը, որ ապտամբած էր Աիշիւրի Բիտուրի անուն իշխանէն: Բանի որ Երիզնանու = Արանդիւրու (տնս վարը) է, ուստի Աիզիւր պիտի ըլլայ անոր մօտերը: Մեր արձանագրութեան մէջ կը հանդիպինք նաեւ Արաղե[աշ], Սուսուրգու եւ Բիտ-Համբան անուններուն, որոնց կը յաջորդէ Աիշուրի: Ասկէ ետքն եկող թերատ մասին մէջ էր անունն այն երկրին, որուն կը վերաբերէր Կաղաւտի: Բնագրերը կը շարունակուի Բիտ-Աբգաղանա եւ Հուրի անունները նշանակելով. վերջնոյն վրայ կ'իշխէր Միսի: Ծանօթ է որ Կուսմուհի վերաբերող գաւառ մ'ալ Հալպի կը կոչուէր: Հալպիէն ետքը կը կարգանք Ուշուրու... , եւ վերջապէս Արիարմա, Տուրուրու-Հուրի:

Անդրագոյն մարական անուններ կը մատակարարէ մեզ Տիգր. Տարեգր. 158—159: Հոս Բիտ-Մատտի, Ումիլաշ եւ Բիտ-Իշար անուններէն ետքն անմիջնորդաբար կը նշանակուին՝ Անիկուրու: — Անիկուրու: — Անիկուրու: — Ուրուրու (Տուրուրու): — Անիկուրու: — Անիկուրու: — Անիկուրու: Ասորեստանցւոց թագաւորն ըստ սովորականին այս ամէն տեղերը կողպտեց եւ կործանեց: Արձանագրութիւնը Բիտ-Վապսիի դէմ միլուած պատերազմի մը վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը տալէ ետքը՝ կը յիշէ Տարիւրու քաղաքը, որուն վրայ կ'իշխէր Ուրուրու անուն անձ մը: Ասոր կը յաջորդէ Նիւրուրու մայրաքաղաք Բուրուրու իշխանին, որ Ասորեստանցւոց թագաւորին դէմ գրաւ եւ կարճ պատերազմէ մ'ետքը զերի ինկաւ:

Տարեգրութեանց մէջ կը յաջորդէ Սիրուր-ասկէ ետքը կու գան 12 բոլորովին եղծեալ տողեր, որոնց բովանդակութիւնն անտարակոյց նմանապէս Մարական իրաց նուիրեալ էր. յաջորդ չորս տողերն ալ սաստիկ վնասուած են. միայն երկու յատուկ անուն կարելի է կարդալ. մէյ մը մարական իշխանի մ'անունն "Յառապարտըն" եւ մէյ մ'ալ Ամարէ անունն, որ էր "գաւառ մը վերեւը երկրին Ռու(ա). :

Ամենէն լաւն է Մագաիի բնծայել Տիգր. Տարեգր. 176—77 յիշուող երկիրներն, որ են՝ Տել-Աշուրի: Տիգրաթպիղեսեր Գ. այստեղ Մարգուկին նետ մ'ընծայեց եւ "մաքուր զոհեր", մատոյց: Այս Տել-Աշուրին շփոթելու չէ Բիտ-Աղի-նիի քով գտնուող նոյնանուն տեղոյն հետ: — Տարեգրութեանց բնագրին մէջ կը յաջորդէ Նիկիու եւ փոքրիկ թերատէ մ'ետքը Հէլլոս: — Հարբէն. համա. Հարբիսիննա քաղաքին անունն Ուրարուտի կամ Էնգիի մէջ (էջ 76): — Բարբուլ: — Տաւա "մինչեւ ցնեան Ուրարուլ. յաւելուածով: Ատր կցուող աւարաց ցանկը՝ կ'երեւայ թէ աւնչութիւն ունի այստեղ յիշեալ մարական ամէն գաւառներուն հետ: Այս գաւառներուն դիրքն եւ ոչ իսկ յընդհանուրն որոշել կարելի է:

Սարգոնի արձանագրութիւններն ալ մարական երկիրներու բազմութիւ անուններ կ'ընծայեն մեզ: Յաջորդ տողերուն հիմը կը դնեմ Խորասքաղայ արձանագրութեան 58—70 տեղեկութիւնը: Հոս նախ եւ յառաջ կը յիշուի Նիկուսի: Սարգոն այս երկրին վերաբերող վեց քաղաք առաւ եւ Պարսուայի միացուց: Նիկսամմայի մէկ քաղաքն էր Երբարտի, որուն վրայ կ'իշխէր Շեղաշուրի իշխանը: Նիկսամմա գաւառին մէկ մասին Պարսուայի հետ միացուիլն անկարելի կ'ընէ Երբարտիան — ինչպէս Հոմեկ կ'ուզէ — Պաշարգադէի հետ նոյնացընելն, որ շատ վարը՝ հարաւակողմն է, կա-

րոմանիոյ մտերը: Նիկսամմա Պարսուայի կից պիտի ըլլայ, թերեւս հարաւային կողմանէ: Բիւլբուլէր կը կարծէ թէ այս երկիրն Սաուչուրայի կողմերն եղած ըլլայ (էջ 95):

Այլեւի՛մ: Սարգոնի ատեն Աիշխիմի իշխանը կը կոչուէր Բէլշարուր. ուստի անուանակից էր Նաբոննարիի անդրանկին, որ Ս. Գրոց մէջ Բելաշասար կը կոչուի: Սարգոն այս իշխանը գերելով՝ գանձերովը մէկտեղ Ասորեստան տարաւ եւ անոր տեղ ասորեստանցի կառավարիչ մը դրաւ: Քաղաքը նոր անուն մ'առաւ կար-Արար կամ կար-Ներթու: Աիշխիմի մէջ Ասորեստանցոց թագաւորին մէկ անգրին կանգնուեցաւ. այս երկիրն բնագրականեցաւ շրջակայ 6 գաւառներուն միացմամբ: Այս գաւառներն էին 1. Բիթ-Սալթար. տես էջ 193: 2. Բիթ-Հէրման: 3. Բիթ-Ումարթէ՛՛ որ կրնայ ըստ անուան, այլ ոչ ըստ էութեան, համապատասխանել 'Αμύργιοι = Սկիւթացիք անուան: 4. Հարբարմաշուր: 5. Ալամարտի: 6. Արմանդու: Աիշխիմ անուան կը հանդիպինք նաեւ Արեւու աստուածոյն աղօթիցը մէջ, որմէ կը տեսնուի թէ Ասորեստանցիք կը վախնային որ շրջայ թէ Գիմ մերացիք, Մագաիացիք եւ Մանեանք այս քաղաքն առնուն: Խորասքաղայ բարձրագանդակին վրայ Աիշխիմ կը ներկայանայ իբր ամուր բերդաքաղաք մ'երեքպատիկ պարսպով, բարձր աշտարակներով եւն: Յընդհանուրն միայն կրնանք որոշել Աիշխիմի դիրքը. հիւսիսէն Պարսուայի եւ հարաւէն Ելամի միջեւ տեղ մ'ըլլալու է: Ալամարտիք Բիթ-Սալթարը Արաղեաշէ կը բաժնէին: Հիմէ զուրկ է Բիւլբուլէրէի այն կարծիքն, որ Աիշխիմը Պարսուայի մէջ կը դնէ եւ անոր գլխաւոր տեղերէն մին կը համարի:

Յառաջ քան Խորասքաղի արձանագրութեան մէջ Աիշխիմի յաջորդող Հարհարին անցնելը կը յիշեմ Գալթուարու քաղաքն, որուն

անունը միայն խորսաբատի մէկ բարձրաբանդակէն ծանօթ է. պատկերը կիշեսիմը ներկայացընող քանդակին մօտ է: Հաւանօրէն այս քաղաքը կիշեսիմի մօտ էր: Կրնայ ըլլալ որ Գանգուհտու նոյն ըլլայ Գինհուհտուի հետ:

Հարհար: Սաղմանասար Բ. Պարուայե Արազիաշ եւ Հարհար իջաւ, այլեւայլ քաղաքներ առաւ եւ՝ Բիտ-Համբանի եւ Նամրիի դէմ արշաւանքը լինցընելէն ետքը՝ Հարհարի մէջ իր արձանը կանգնեց: Սարգոնի ատեն Հարհարի վրայ կիշէտեր կիջաւ անուն իշխանը: Խորսաբատայ արձանագրութեան համեմատ՝ Ասորեստանցւոց թագաւորն այս իշխանը պաշարեց, մայրաքաղաքին գրաւմանն ատեն զինքը գերեցնել եւ երկրին վարչութիւնը ասորեստանցի կուսակալի մը յանձնեց: Տարեգրութիւնք քիչ մը տարբեր կը պատմեն. Հարհարցէք՝ Ելլիպիի Գալտա անուն իշխանին օգնութեանը վրայ վատահեղի վաճառեցին իրենց իշխանը: Սարգոն պատերազմի մէջ գերի բռնուած անձինքներ բերաւ եւ Հարհարի մէջ բնակեցուց. քաղքին վերաբերող գաւառն ընդարձակեց՝ վեց շրջակայ երկիր միացընելով: — Ասորեստանցւոց սովորութիւնն էր քանի մը կարեւոր նահանգներն ընդարձակել ի վնաս այլոց, որպէս զի մարական փոքր փոքր անկախ իշխանութիւնք վերնան: Հարհար քաղաքը՝ Ասորեստանցւոց գերիշխանութիւնը Փարաց վրայ պահելու կարեւոր կուսան մ'ըլլալուն՝ ամրոցներու գօտիով եւ պահականոցներով պատեցաւ: Արտաբուստ՝ ալ ցուցընելու համար որ այս քաղաքն Ասորեստանի հետ միացուեցաւ, Հարհար անունը փոխուեցաւ Կար-Շար-լու-ինի (= Սարգոնի թումբ կամ պատնէշ): Թէ այս անունն տեւական եղաւ, շատ տարակուսական է, ինչու որ՝ երբ Ասորեստանցիք Փարաց վրայ իրենց գերիշխանութիւնը կորսնցուցին, այս անունն ալ անհետ եղաւ: Հարհար անունն նամակներու

մէջ ալ կը հանդիպինք: Հարհար երկրի ընդարձակում մ'ընդունեցաւ Սաներիթ թագաւորէն, որ ասոր միացուց Ելլիպի)է առած Բիտ-Բարրուա գաւառը: Ասորհարգոնի ժամանակէն մնացած բնագիր մը՝ Հարհարցւոց ամրոց ի սահման Ելլիպիի՝ կ'անուանէ Սիտրոնի, որ կ'երեւայ թէ Ելլիպեան քաղաք մըն էր: Ասորեստանի թագաւորաց ժամանակէն յառաջ՝ Հարհարի գոյութիւն ունեցած ըլլալուն յիշատակարան ունինք: Վերն (էջ 198) ըսինք թէ Գունգիի իշխանութեան երկու տարիներն կը կոչուին ամբաւերման Կարհարի: Այս կէտն ուրիշ տեղեր ալ կը յիշուի: Տեղ մը կը յիշուի Կարհարի մէկ թագաւորն՝ կիշէտի անունով: Շատ կարելի է որ Կարհար հին ձեւն ըլլայ Հարհարի. առիտ կը հետեւի որ այս անուններն իրարու հետ նոյն ըլլան:

Սարգոնի Հարհարի հետ միացուցած վեց գաւառներն էին 1. Արանշուր: Այս գաւառին անուամբ կը կոչուէր «վերին Նրանցքը»: Իսկ ստորին Նրանցքը կը կոչուէր 2. Բիտ-Ռամասու գաւառին անուամբը: Առիտ կը հետեւի թէ Սարգ. Տարեգր. 83 տեղը, ուր «վերին եւ ստորին Նրանցքին վրայ [գտնուող] մարդոց» Հարհարի վերաբերելուն վրայ է խօսքը, աչքի առջեւ ունի Արանգիշուի եւ Բիտ-Ռամասուայի բնակիչները: Բիլլերգէքի հետեւելով կրնանք ըսել թէ Արանգիշունոյն պիտի ըլլայ Տիգրաթպիղեսեր Գ.ի Տարեգրութեանց Երինդիաշուին հետ: Ելլամական երկիրներու մէկ ցանկին մէջ կը հանդիպինք Արանշուի անուան. հաւանօրէն զանազանելու է այս անունն Արանգիշու = Երինդիանշուէ: Սարգոնին նախորդները կը յիշեն Արանշու անունով երկիր մը, որ բոս Երեւութիւն՝ Արանգիշուի հետ նոյն է: Սաղմանասար Բ. թագաւորութեանը 24^ր տարին Պարուայե Արազիաշ եւ Հարհար իջաւ: Սամիթրամման Բ. Սագբիտա = Բիտ-Սակրատէ գաղով՝

վիճակներին անցաւ եւ հասաւ Արագիւշ, ուր երկրին իշխանը՝ Մուսա-բեկ Ասորեստանցւոց դիմացն ելաւ, բայց ճակատուն մէջ սպաննուեցաւ ինքն եւ իր մարդիկներէն 1070 հոգի: Մեռեալներուն մարմիններն անդունդները նետուեցան: Արջառ եւ ոչխար յաղթողներուն ձեռքն աւարինկան: Տիգրաթփիղեսեր Գ.ի ժամանակ Արագիւշ մէջ կ'իշխէր Ռուս-Մուս-Պէ-Պէ անունով իշխան մը, որ Ասորեստանցւոց բանակներուն մօտենայուն՝ փախաւ, այնպէս որ բանակն առանց աշխատութեան աւար առաւ նժոյգ, արջառ, ոչխար եւ լազուարթ ըսուած քար: Արագիւշէ Տիգրաթփիղեսեր Սուսուրդու չուեց: Ռոստ (Unters. S. 88) իրաւամբ Արագիւշ հին անունը կ'ուզէ տեսնել 'Αρουζէս անուան մէջ, որ ներքին Մարաց քաղաք մըն է՝ յիշուած Պտղոմէոսի քով (Ձ, 2, 16): Գալով Ռամատուա անուան, պիտի ըսենք թէ ասի նախնաբար ընտանեաց մը անուն էր. այս անունը կը կրէին՝ ըստ արձանագրութեանց՝ Արաղե[աշ]ի իշխանը Տիգրաթփիղեսեր Գ.ի ատեն, եւ Ուրակազաբանայի կուսակալը՝ Ասարհադոնի ատեն. — այս երկու դէպքին մէջն ալ անունս քիչ մ'այլը այլեալ Ռամատէա ձեւով կը ներկայանայ: Արդ՝ երկու կերպ մեկնութիւն կարելի է. կամ Մարատանի մէջ Ռամատուա կամ Ռամատէա անունով բաղմամբիւ ընտանիքներ կային՝ առանց իրարու հետ ազգակցութիւն ունենալու, կամ Ուրակազաբանայի եւ Արաղե[աշ]ի յիշեալ երկու գաւառատէրերն անդամներն էին այն ընտանեաց, որուն մայր երկիրը համարուելու է հաւանօրէն Բիտ-Ռամատուա: 3. Ուրէկ-Պէ: 4. Սէլլէ: Բիլլէրբէքի այս տեղն Սիկրակի = Տիկրակիի հետ նոյնացընելը բանաւոր չեմ համարիր (տես էջ 193): 5. Շողորդ: Ասկէ յայտնապէս տարբեր է կուտսոնի բնագրաց մէջ յիշուած Սուք-Պէ-Պէ ըսուածներն, որ Գիմմերացւոց, Մարաց եւ Մանեանց հետ

հակառակորդ կը ներկայանան Ասորեստանի: Ամենէն լաւն է ասոնց բնակավայրը Փոքր Ասիոյ մէջ փնտռել եւ ապա զասոնք Սպարդա ըսուած ժողովրդեան հետ նոյնացընել, որ հին-պարսկական արձանագրութեանց մէջ մէյ մը Յաունա (= Յոնիա) անունէն յառաջ եւ մէյ մ'ալ կատապաթուկա (= կապպադովկիա) եւ Յաունա անուանց միջեւ կը յիշուին: Մեծապէս վէճի նիւթ է թէ արդեօք Ս. Գրոց Սեփարադը (Աբդիու 20, հ. յ. թրդմ. Սարփաթ), ուր երուսաղէմէն գերի տարուածները կը բնակէին, Մարսնց Շեպարդային հետ նոյն է, թէ Փոքր Ասիոյ Սպարդային հետ: Առաջնոյն կողմն են Շարդէր եւ Գելլէ, իսկ Սեփարաթ = Սպարդա = Սպարդա հաւասարութիւնը կը պաշտպանեն Շպիդէլ, Նեօրլէքէ եւ Է. Հագէն. վերջինս ինք զինքը Լիւդիոյ կողմը կ'որոշէ, եւ առանց քննելու կը թողու Սպարդա եւ Σάρδεις անուանց ստուգաբանական աղերսին խնդիրը — աղերս մը՝ զոր կ'ենթադրէր Լասէն, իսկ ես այս աղերսին գոյութիւնը շատ տարակուսական կը գտնեմ: Վերջնականապէս կարելի չէ որոշել թէ այս երկու տեսութիւններէն որն աւելի ընդունելի է: Ես աւելի պատշաճ կը համարիմ Սեփարադն արեւելեան երկիր մը համարելը, վասն զի արեւելք կան ուրիշ գաղութներ ալ՝ Պաղեստինէն բերուածներով կազմուած: Այս խնդրոյն լուծումը սերտ կապ ունի Աբդիու գրոց ծագմանը ժամանակին հետ: Վերջապէս սա կէտն ալ շեշտենք որ Հոմմել ~~անունը~~ (Տոբ) ~~անունը~~ Սոմոբ ~~անունը~~ (Քաղէ) երկրորդական ձեւերն օգնութեան առնելով՝ «թուշուն Սեփարադայ» կը մեկնէ: Ս. Գրոց Սեփարադը Հոմմել կապպադովկիոյ կամ Պոնտոսի մէջ կը փնտռէ: 6. Ուրէ (=?): Բաց ի այս վեց գաւառներէ՝ Հարհարի հետ միացուած պիտի ըլլան՝ ըստ Սարգ. Տարեգր. 83—84՝ Բիթ-Սանդիթ-Պի (տես վերը էջ 187) եւ Ուրդ-Պի:

Սարգոնի թագաւորութեանն ատեն Ուպպարիա գաւառին վրայ կ'իշխէր Սարգոնի իշխանը: Ուպպարիայի մէկ գաւառակը Ռիմանոսի կ'անուանուէր:

Իբր Լարճարի վերաբերող կամ անոր մօտերը գտնուող տեղ յառաջ կը բերէ Սաղմանասար Բ. Կոստանդա, Հաղղանքի, Եստան, Կիւսքի:

Լարճար երկրին զիրքն որոշելու թէ եւ այլ եւ այլ կուսաններ ունինք, սակայն ասոնք անանկ անորոշ են, որ շարժելու բաւական տեղ կը թողուն: Լարճարի կենդրոնն ընդհանրապէս կ'որոշուի իր հիւսիսակողմը գտնուող Արաղիաշ եւ Պարսուա երկիրներով, արեւմտակողմը կամ հիւսիսարեւմտակողմը գտնուող սահմանակից Նամրիով եւ հարաւակողմը կամ հարաւ-արեւելակողմը գտնուող Ելլի(պի)ով: Ասորեստանցւոց այս գաւառին ընծայած դերը կը ցուցնէ որ իրենց յարաբերաբար շատ դիւրին էր այս երկիրը մտնելը: Ես կ'առաջարկեմ այս երկրին համար այն դաշտն, որ Գիեալայի արեւմտեան կամ արեւելեան ափին վրայ՝ հիւսիսէն Պահիուրի եւ հարաւէն Քասրի-Շիրինի միջեւ կը տարածուի, վասն զի հիւսիսակողմն եւ հիւսիս-արեւելակողմը գտնուող դժուարին լեռնաշխարհը հազիւ կրնար կայանն ըլլալ Ասորեստանցւոց կուսակալական վարչութեան: Լարճար անունն, որ նախնաբար լոկ աշխարհագրական էր, վերջէն, երբ նոյն երկրին հետ շատ մը գաւառներ միացուեցան՝ մի եւ նոյն վարչութեան տակ, վարչական գործածութեամբ շատ ընդարձակուեցաւ: Թէ Ելլի(պի) ուղղակի սահմանակից էր Լարճարի, երկու իրողութենէ կը տեսնուի. մէյ կը Սարգոն Ելլի(պի)է առնուած Բիտ-Բարրուա գաւառը միացուց Լարճարի, եւ երկրորդ Կնուտոնի քով թիւ 73ին յայտնապէս կ'ըսուի. «Քաղաքն Սիսիրտի, ամուր մը Լարճարացուց, որ Ելլի(պի) երկրին սահմանին վրայ է: Սանհերիբի արձանագրութեանցը մէջ Սիսիրտի կը յիշուի իբր ի սկզբանէ անտի Ելլիպեան քաղաք: Հիւսիսէն Պարսուայի եւ հարաւէն (յատուկ մտօք) Լարճարին միջեւ՝ ուստի Չերիբոր լճին մօտերը փնտուելու ենք ինչպէս Արանդիշու-Արանդիաշը, նոյնպէս եւ այն հինգ երկիրները, զորոնք Սարգոն Լարճարի ասորեստանցի կուսակալին իշխանութեանը տակ դրաւ: Հաւանական է Գիլեան գետն էր՝ ուղղակի՝ վերին եւ ստորին ջրանցքին ջուր մատակարարողը:

Լարճարը տեղաւորելու համար մինչեւ հիմայ եղած փորձերուն դաւով, ամէնէն յառաջ յիշելու ենք որ Լընորման այս երկիրը Նամրիի հարաւ-արեւելակողմը՝ Կարինա-Կամբադենէի տեղը դրաւ. ըստ իս՝ չափէն աւելի դէպ ի հարաւ-արեւելք գացած է: Շրագէր՝ առանց տեղը ճշդելու՝ յընդհանուրն կ'ըսէ թէ մերձաւորապէս արեւմտեան Մարաց մէջ եւ Ելլի(պի)ի արեւմտակողմն ըլլալու է: Եռուստի՝ Կերմանշահայի կողմերը դրաւ, դը Մորգան՝ հարաւէն Գիւնաւերի եւ հիւսիսէն Սինէյի միջեւ. վերջապէս Բիլլէրբէք կը կարծէ թէ Լարճար է Նամրիի մէկ մասն, այն ալ՝ ամէնէն արեւելեանը. Լարճար քաղաքն այսօրւան Հեջաշի քովերը կը փնտուէ: Բիլլէրբէք ալ Արանդիշուի եւ Արաղիաշի իրարմէ տարբեր ըլլալը կ'ընդունի եւ վերջինը Չերիբոր լճին արեւելակողմը կը դնէ. Արանդիշուն կամ վերին ջրանցքը կը համարի Բելագ-ուսու վտակը՝ Բակուբայի արեւելեան կողմը, եւ ստորին ջրանցքին վրայ գտնուող Բիտ-Ռամատուան կը նոյնացընէ այն դաշտին հետ, որ Ելլի(պի)ուղի, Գիեալայի եւ Գիորրատուի միջեւ կը տարածուի: Խորսաբաղի բարձրաբանդակը զԼարար կը ներկայացընէ իբր մեծ բերդաքաղաք մը՝ ոչ աննշան գետի մ'ափանց վրայ բարձրացած եւ միջնաբերդէ մը տիրուած:

Կը դառնամ խորաբազի արձանագրու-
 թեան քաղաքաց եւ երկրաց ցուցակին: Հոս
 Հարհարէն վերջը կը յիշուի Կիւնչը: Այս քա-
 ղաքը Սարգոնէ նուաճուելէն ետքը՝ Կար-Նաբո-
 կոչուեցաւ: Խորաբազի բարձրաքանդակը զԿի-
 շեշու կը ներկայացընէ իբր կրկին պարսպով
 ամրացած եւ ժայռի մը վրայ կեցած բերդաքաղաք
 մը: — Կիւնչը. այս քաղաքն ալ նոր անուն
 մ'առաւ, որ է Կար-Սին: — Բիւր-Բաբ-Բա (կամ
 Գաբ-Բա): Այս քաղաքին անուան փոփոխմանը
 մասին իրարմէ կը խոտորին աղբիւրք: Խորս. արձ.
 կ'աւանդէ իբր ասորեստանեայ անուն Կար-Ռափան,
 իսկ Տարեգր.՝ Կար-Իշտար: Գաբաիա ոչ թէ
 անուանս մէկ երկրորդ ձեւն է, այլ լոկ արդիւնք
 վրիպանաց: — Անշարի: Այս քաղաքին նոր
 անուանը վրայ ալ տեղեկութիւնք միաբան չեն.
 Խորս.՝ Կար-Իշտար կ'անուանէ, իսկ Տարեգր.՝
 Կար-Ռափան: Այս կար-Իշտարէն — ինչ որ ալ
 ատով հասկըցուած ըլլայ՝ Բիւր-Բազաիա կամ
 Անզարիա — զանազանելու ենք համաժամանակեայ
 պատմութեան Կար-Իշտար քաղաքը. վասն զի
 այս վերջին տեղս — որուն քով Ասորեստանցոց
 Ռամմանիրարի Ա. թագաւորին եւ Բաբելոնի
 Նազիմարագդաշ թագաւորին մէջ պատերազմներ
 մղուած են — հարկ է հիւսիսային Բաբելոնացի
 մէջ դնել: Անզարիա «վերին եւ ստորին ջրանցքին»
 կողմերն էր, ըստ այսմ՝ Արանզիշուի եւ Բիւր-Ռա-
 մատուայի մօտերը: Սարգոնի ունեցած պատերազ-
 մական յաջողութիւններն պատճառ եղան, որ
 այս երկրին բնակիչները Ասորեստանցոց թա-
 գաւորին զինուոր տալու ստիպուեցան. Տարեգրու-
 թեանց մէջ կը կարդանք. «400 զիմպանի, իրենց
 զինուորները, 4820...», իրենց մարդիկներն առի
 բանակիս մէջ: — Կը յիշուին նաեւ հետեւեալ
 երեք մարական քաղաքները՝ Կախ-Նախի՝ շար-
 Հաբ-Բա-Բա եւ Շա-... ալ:

Սարգոնի Տարեգր. 158—162 կը ծա-
 նօթացընէ մեզ դարձեալ շատ մը մարական
 գաւառակներ, որ են Բախիլի, զոր Սէյս «տուն
 աստուածոյ» կը թարգմանէ եւ այս թարգմանու-
 թեան վրայ հիմնուելով կը նոյնացընէ Հնոց
 Βαγίστανα, Βαγίστανον ὄρος, պսորան Բիսու-
 տուն (հնագոյն ձեւ՝ Բեհիստուն) տեղոյն հետ,
 ուր գտնուած են արձանագրու-
 թեանց ամէնէն մեծերն ու կարեւորները:
 Βαγίστανα հին-պարսկերէն Բագաստանա բառէն՝
 «տեղի աստուածոց» կը մեկնուի առ հասարակ-
 բայց այս անունն ասորերէնի թարգմանուած
 ատենը Բիւր-Իլի միայն կրնար ըլլալ, եւ ոչ թէ՝
 Բախիլի: Բախի բառն ուրիշ տեղ եկած չէ
 Ասորեստանցոց, Բաբելոնացոց եւն մատենագրու-
 թեանը մէջ: Ասկէ իսկ կը տեսնուի որ Սէյսի
 մեկնութիւնն կասկածելի է: Բախիլի լեռանցը
 մէջն էր Երեւոյն քաղաքը, զոր Սարգոն շրջակայ
 քաղաքներով մէկտեղ նուաճեց: Տող մ'ետքը
 յիշուած Գիլգամեսն՝ նոյն է Երիշտանայի հետ:
 — Աբահո-Կոթի: — Պարն-Կոթի: — Ուրիշտան:
 — Ուրիշտան: — Աբահի: Ռոստ ասոր հետ
 կը համեմատէ Ատրպատականի «Αραζάν»: —
 Աբահո, հաւանօրէն Բեհիստունի արձանագրու-
 թեան կապանդային (= Καυθαδηνή) հետ նոյն,
 որ Երբատանա-Համագանի հարաւ-արեւմտակողմն
 էր: Հին անունն մնացած է Չամբաբան ձեւով:
 Այս տեղոյն զխաւոր քաղաքն էր Βαγίστανα =
 Բեհիստուն: — Գանան: Ուաիգաւէ, Բուզաիս,
 Աբազի, Ամբանդա եւ Գանանու կը նշանակուին
 իբր «հեռուոր գաւառք ի սահմանս Արաբացոց
 արեւելից»: Այստեղ արաբացի բուսածներով
 հասկընալու ենք ընդհանուր մտքը վաշկատուն
 վրանաբնակ ցեղեր:

Արեւելեան Արաբացոց կը յաջորդէ ար-
 ձանագրութեան մէջ «եւ երկիրն Նազիլի (կամ՝

եւ երկիր) Տղոր Մանդախացոց, : Կապակցութիւնն աչքի առջեւ ունենալով Կապակցութիւնն պետք ենք Մարաց արեւելակողմը փնտռել : Այն խօսքը թէ Մադախացիք Ատրեստանցոց լուծը թօթափելով՝ լեռներն ու բացաստանները քաշուեցան եւ վրաններու տակ բնակեցան, կրնանք այնպէս մը մեկնել որ յառաջ արեւմուտք կը բնակէին, ուստի՝ Ատրեստանի մօտ : Սակայն կրնայ անիմաստ խօսք ալ ըլլալ : Մանդախացիք երբեք իրենք զիրենք Ատրեստանի հպատակ համարած պիտի չըլլան : Մանդախացիք մարական ցեղ մըն էին :

Բեկեալ Հատուածակողման արձանագրութիւնն պահած է մեղի մարական երկիրներու եւ իշխաններու կարեւոր ցանկ մը, թէեւ լոկ հատակոտորներով : Ասոնց շարքը կը բանայ 1. Սեփեմ, իշխան՝ ... ? ... Կարձն : Ռոստ կը կարծէ թէ Սիկրինան է Մարաց հարաւարեւելքը գտնուող Տւրքուսիցի (Պաղ. Չ, 2, 6) : — 2. [Մո-]ան, իշխան՝ Սո-թիւն : Ռոստ կը յիշեցընէ նմանահնչուն Ուտրինա եւ սիլեթական Տսւրանոս անունները : — 3. Հո-թ-ն, իշխան՝ Ո-դ-դ-մ-ն : — 4. Ա-մ-ի, իշխան՝ Մ-ա-դ-դ-ն : Չեմ ընդունիր Ռոստի ամակիի = Μύχοι (Հերոդ. Գ, 93, է, 68) հաւասարութիւնը : Մաշդակու = երանեան Մազդակա : — 5. Իշ(Մէլ)-թե-բե-թ-ն, իշխան՝ Իշ(Մէլ)-թե-ս-ն-ն-ն : — 6. Ո-ն-դ-դ-ն, իշխան՝ Ո-ս-դ-դ-ն : Ուարզան = ալիստ. վարեզան = պաշտպանութիւն, պաշտպանեալ : — 7. Կ-ի-մ, իշխան՝ Աշ-դ-դ-ն : — 8. Տ-բ-թի եւ 9. Լ-ն-բ-թ-թի : Այս երկու «Տղոր նահապետ» իշխաններն էին Սո-թիւն-ե-դ-ն եւ ... Կարձն : Տարբի = Τάπουροι (Τάπουροι, Τάπουρρα) դասականաց : — 10. Ո-դ-դ-ն, տես վերը էջ 205 : — 11. Անտրիդ-դ-դ-ն, իշխան՝ Պ-ս-դ-դ-ն : Անտրիդատիանու = Անտրիդ-դ-դ-ն ըստ Ռոստի : Անտարպատի = Ատր-

պատես, Ատրպատենէ. Անտարպատի սկզբնաբար քաղաքի կամ դաւառի մ'անուն էր եւ վերջէն անձի անուն եղաւ : Ծանօթ է որ Ἀτροπατηνὴ Աղեքսանդրի յաջորդաց կամ զօրապետաց ժամանակէն է եւ ծագած է Ἀτροπάτης պարսիկ աստրապին անունէն, որ՝ Աղեքսանդր Մեծի ծառայութեան մէջ մտած ըլլալով՝ անոր մահունէն ետքն՝ երկիրներուն բաժնուած ասներ հիւսիս-արեւմտեան Մարքն (այսօրեան՝ Ատրպատականը) առաւ : Անտրիդատիանու (Անտարպատի) = Ատրպատենէ հաւասարութիւնը բնականաբար կը ստիպէ ենթադրել թէ Ատրպատես ընտանեաց անունն նախնաբար — Աղեքսանդրէն դարեր յառաջ — լոկ տեղական էր : Այս յիշեան կասկածելի ենթադրութիւնը աւելի կասկածելի կը դառնայ, երբ այս անունաց կարգիչ առաջին մասունքները նկատողութեան առնուին : — 12. Բ-դ-դ-ն, տես էջ 176 : — 13. Տ-թ-թ(?)... իշխան՝ Ո-դ-դ-ն : Ռոստ վերջին անունը կ'ուզէ Ո-դ-դ-ն = երան. Ալիշա : — 14. Ա-թ-դ-ն, իշխան՝ Մ-ա-դ-դ-ն : Ունի յարաբերութիւն Ամիստա անուն հետ՝ Պարսուայի Միշտա քաղաքին անունը : Մաշտակու = Մաշդակու (տես թիւ 4) : — 15. Չ(?)-դ-դ-ն, իշխան՝ Հ-ա-դ-դ-ն = Ἀρτύχας : — 16. ... Ի-դ-դ-ն, ասոր աւերերն էին Ա-ս-թ-թ(թ)-դ-դ-ն եւ Իշ(Մէլ)-թե-թ-ն : Ասարպարնու = Ὀρθόπερος : — 17. Ա-թ-թ-ն, իշխան՝ Ա-թ-թ-ն = Ἀρβάρης (Աարբակես) դասականաց : — 18. Կ-թ-թ-ն, իշխան՝ Կ-թ-թ-ն : Բարիկանու = Παρχάνοι իշխան, որոնց բնակավայրը փնտռելու է Մարաց արեւելակողմը՝ հին Գեղրոսիայի մէջ : — 20. Չ-դ-դ-ն = Ζάζαχα (?) :

21. Կ-թ-թ-ն = Կ-թ-թ-ն (?) : Այս անուն վերջին մասին մէջ ծածկուած է արդեօք Կասեանց

անունը: Կարկաշիի կառավարն էր Կառաբեր: Ինչպէս վերն (էջ 185) յիշեցինք, Կաշտարիա՝ Մադահացոց, Մանեանց եւ Գիմմերացացոց հետ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանի դէմ: Ոմանք՝ առերեւոյթ նմանահնչութենէ հրապուրուելով՝ Կաշտարիար համարեցան Մարաց Կիաքսար թագաւորը: Կաշտարիտէ = հին-պարս. Խշաթրիտա, իսկ Կիաքսար կ'ենթադրէ երանեան *Ուլախատար նախածեւ մը: Տիլէ այս հաւասարութիւնը մերժած ատեն կ'ըսէ. «Կիաքսար, Մարաց լայնածաւալ պետութեան մեծ թագաւորն էր, իսկ Կաշկարիա՝ կասեան կամ մարական ցեղապետ մը, որ թէեւ դաշնակցութեան մը գլուխն անցած է, սակայն իւր վրան ունի մար տէր մը»:

22. Պարթակաւան: Տեսն վարը Պարտակիւ անուան տակ: Պարտականու անուան կը յաջորդեն բոլորովին եղծեալ հինգ տող:

Ըսինք թէ դժբախտաբար կիսատար է Սարգոնի շատուածակողման ընծայած մար իշխաններու ցանկն, որուն վրայ հիմայ խօսեցանք: Բայց ասոնց մէջէն երեք անուն բոլորովին կը միաբանին Գեոգորոսի (Բ. 32) քով զանուած ինն մար «թագաւորաց» անուններէն երեքին, որ են՝ Արբակու =) Ἀρβάχης, Հարդուկիւ = Ἀρτύχας, Աշրանդա = Ἀσπάντας. Թերեւս չորրորդ մը՝ Մաշտակու ծածկուած ըլլայ Μανδάχης (Μανδάχης — որ կրնայ Μασδάχης անուան եղծեալն ըլլալ — անուան մէջ: Հետեւեալ հինգ մար թագաւորաց անուններն — Σώσαρμος, Ἀρβιάνης, Ἀρταῖος, Ἀρτύχης, Ἀστιβάρας — սեպագիր արձանագրութեանց մէջ դեռ գտնուած չեն: Այս թագաւոր ըսուածներն՝ ինչպէս վերի նոյնացուցումներէն տեսնուեցաւ, թագաւոր չեն, այլ գաւառատէրեր կամ իշխաններ, որ Մարաց Ասորեստանցոց հետ ունեցած խնդիրներուն մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցած են:

Ասարհադգոնի արձանագրութիւններն ալ քանի մը մարական երկիրներ անուամբ կը յիշեն, որ են՝ Պարթակաւան՝ «գաւառ մը յեզեր անպատին աղի ի մէջ հեռուոր Մարաց, որ կը բնակին Բիկինի՝ Լազուարթ-լերանց ստորտար, ուր ոչ որ թագաւորական նախահայրերէս մտեցած է:», Ասարհադգոն այնտեղ երկու «հզոր քաղաքատէր»՝ Հի-բեր-պարնա եւ Ե-պարնա՝ գերեց: Աւածաւարն էր՝ «կառքի ձի, արջառ, ոչխար, էշ եւ ուղտ»: Ասարհադգոնի նկարագրութեանը հաւմմատ՝ Պատուշարա Ասորեստանէն շատ հեռու էր. ունտէ նոյնացուցին հին պարսիկ արձանագրութեանց Բատիշվարիշին հետ, զոր Սաւեախորէս (Սորաբոնի քով) ժողովուրդը համարեցաւ Ըպի-գէլ: *Սաւեախոր անունով երկու ժողովուրդ ընդունելու ենք. մէյ մը Սորաբոնի յիշած Սաւեախորէսը, մէյ մ'ալ Ասորեստանեայ Պատուշարան = հինպար. Բիտիշվարիշ:

Ասարհադգոն մարական հետեւեալ երկիրներէն ալ հարկ առաւ, որ են 1. Պարթակաւան, որ մայրաքաղաքն էր Ուպիշ իշխանին: — 2. Պարթակաւան, իշխանը՝ Սաւաւանա: — 3. Ուրա-կա-բարնա, իշխանը՝ Ռաւաթեա: Այս երեք քաղաքները հարկ տուին «մեծ ձիեր, լազուարթ, բերք լերանց»: Պարտակիւ եւ Պարտուկիւ = Παραιταχηνի դասականաց: Հմմտ. նաեւ Parataceni (Պղին. Զ, 26, 29), Παραιταχηνοί (Հերոտոս. Ա, 101) կամ Παραιταχαι (Սոր. ԺԵ. էջ 729, 736): Այս երկրին հետ նոյն է Սարգոնի ցանկին Պարտականուն:

Կան վերջապէս քանի մը քաղաքաց եւ երկրաց անուններ, որ կամ Մարաց մէջ էին կամ մտերը: Ուշիշի: — Սանդոն: — Կիւմն: — Կարդիտ: — Կա-կիւ-մա: — Ռաւաթանի: — Բի-պարի: Յիշենք ի վերջայ Կիւրոսի թագաւորական քաղաքը՝ Աֆարանուն, որ կենդրոնն էր այլ եւ

այլ մարական իշխանութիւններէ կազմուած մարական պետութեան. ասկէ՝ Հանդմատանա = “Տեղի ժողովոյ”: Դասականը կը գործածեն Եկբատանա եւ Ազբատանա անունները: Ծանօթ է որ այս քաղաքն՝ իր զով, բազմաձուր եւ անտառաշատ գիւղքին բերմամբն՝ ամարանոցն էր Պարսից եւ Պարթեւաց թագաւորներուն: Այսօր Համադան քաղաքը բռնած է աքամենեան այս ամարանոցին տեղը:

Աերը բաւականէն աւելի յիշուեցան մարական լերանց անունները. քանի մը խօսք ալ ասոնց վրայ զրուցելու է: Արձանագրութեանց մէջ ամէնէն աւելի յիշուածն են Բիկնի լեռները: Բիկնի լեռներն են հաւանօրէն Էլբրուզ լերանց գօտին կամ այս գօտւոյն ամէնէն բարձր կէտը՝ Գեմաւէնդ: — Հալեւաբը որ «բարձ գագաթ» կը կոչուի, կրնայ կամ Արակադրիս լերան հետ համեմատուիլ, կամ մօտ էր Էլբրուզի: Այս լեռն իր անունը պահած է Ալեւաբը (Պաղ. 2, 2, 11) քաղաքին անուանը մէջ, քաղաք մը զոր Էլբրուզ լերանց մէջ փնտուելու ենք: — Ալեւաբըն + եւ Սոլեւալ լեռն + = այժմեան Էլվէնդ լեռը Համադանի քով: — Սելու թերեւս = Սպիտակ լերինք: — Գան... եւ Լաւալ, որոնց գիւղքն ճշգրէ կարելի չէ: — Ռու(ա) լերան վրայ տես էջ 193:

Այս գլխուն մէջ ջանացի արձանագրութեանց՝ վրայ հիմնուելով ինչ որ Մադաիի վերաբերեալ երկիրներուն, տեղերուն եւ լեռներուն նկատմամբ կարելի էր ըսել, կարգի բերել. արդ կը փակեմ գլուխը՝ այս երկրին — Մադաիի — անուանը եւ տարածութեանց վրայ քանի մը բացատրութիւններ տալով:

Բեւեռագրութիւնը մի եւ նոյն ազգին եւ երկրին նոյն անունը կու տան՝ երեք տարբեր ընթերցուածներով, Ամադաի, Մատաի եւ Մադաի: Յա-

աւ Մատաի հետ կը համեմատէին Մատիանացիները, Ματιανοί (Ματιανή), որ Ռարմիոյ լին շուրջը բնակող ժողովուրդ մ'էին՝ ամենահին տտեներն իսկ իբր Յառաջակողմեան Ասիոյ ամէնէն նշանաւոր ազգերէն մին՝ Ալիս գետէն մինչեւ Ռարմիոյ լիճը տարածուած ըլլալով: Շատ անհաւանական է որ Մադաի եւ Մատաի անուններն իրարմէ տարբեր ըլլան: Մատաի = Մատիանէ հաւասարութեան դէմ կ'ելլէ Սարաբոնի եւ Պաղովտոսի աւանդած Μαυτιανοί երկրորդական ձեւը: Որովհետեւ Մատաի անունէն յառաջ շատ անգամ հարողիչը դրուած չէ սեպագրութեանց մէջ, ուստի կարծեցին թէ նոյն տեղերն ո՛չ թէ Մատաի կարգալու է, այլ ^{ստ} Աի, եւ այս Աին Մատաիէ տարբեր երկիր մը համարեցան: Բայց հիմայ բոլորովին ապահով է Մատաի ընթերցումը: Աւելի ստեպ գործածուած է Մադաի ձեւը = երբ. 𐎧𐎺𐎠,

ասոր. ܡܕܐ, յուն. οἱ Μῆδοι, Μηδία. Հին-պարսկական սեպագրութիւնը կը գրեն Մագա, զոր բարեւական թարգմանութիւնը Մագա-աի կը թարգմանէ: Անուանս երանեան նախածեն ըլլալու է Մագհա:

Ռոստ Մարաց սկզբնական բնակավայրը կը փնտուէ հարաւային Ռուսաստանի, Սկիւթացոց հայրենիքին մէջ: Երանեան ազգաց գաղթականութեան ակիզքը կը գնէ 15^{րդ} դարուն՝ եւ Մագաիացոց գաղթականութիւնն այն ազգաց գաղթականութեանը հետ կը կապէ, որ 10^{րդ} դարուն կէտերը Կումմուհ եւ անոր հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան կողմերը հաստատուեցան: Ռարաոեանց եւ Մանեանց յառաջնապաշտութիւնն ալ կախում ունէր Մարաց շարժումէն: Ռոստ կը կարծէ թէ Մաքը դէպ ի հարաւ եւ հարաւային արեւելք յառաջանալով՝ կասպից ծովուն բոլորախթէն անցան եւ վերջէն արեւմտեան

կամ հարաւ-արեւմտեան ուղղութիւնն բռնեցին: Սաղմնասօար Բ. ի ատեն Ասորեստանցւոց տեսանելի եղան: Աբրջէն նորանոր ցեղեր ալ եկան, որով Մարք կամաց կամաց զօրացան եւ Պարսուա, Չամուա եւն երկիրներն ողողեցին, այնպէս որ Տիգրաթպիղեսեր Գ. ի եւ Սարգոնի ատեն գրեթէ Ասորեստանցւոց սահմաններուն վրայ հաստատած էին իրենց վրաններն: Անարիք մասամբ նոր բնակչութեան մէջ կորսուեցան, մասամբ վռնուեցան: Ասորեստանցւոց յիշեալ երկու թագաւորներուն ատենը Մարաց աշխարհն էր գրեթէ այն երկիրն, որ արեւմուտքէն Չագրոս լեռներէն, հիւսիսէն՝ Ուրմիոյ լճէն, հարաւէն՝ Ելլեպիէն եւ Ելամէն կը պատի: Հարեւ-արեւմուտքէն մարական դաւառներու սահմանն էին Նամրի եւ Յասուբեանց եւ Վաշանց երկիրներն: Գեպ ի հիւսիս-արեւելք Մարաց բնակավայրը կը տարածուէր մինչեւ Էլբրուզ, իսկ դեպ ի հարաւ-արեւելք՝ մինչեւ Պարտուկիա. Ասորեստանցիք սասնկ կը ներկայացընեն Մարաց երկիրն տարածութիւնը: Ելլեպի երկայն ատեն իր անկախութիւնը թէեւ պահեց, բայց վերջապէս ձուլուեցաւ Մարաստանի հետ: Չի կրնար ըսուիլ թէ Ասորեստանցիք մարական այս ընդարձակածաւալ նահանգները նուաճած ըլլան. տեւական աղբեցութիւն մ'ունեցած են բնականաբար Բաբելլաստանի եւ Մարաստանի մօտ գտնուող մարական նահանգներու վրայ միայն. հեռուները բնակող Մարաց կախում ունենայն էր՝ հարկ տալ Ասորեստանցւոց բանակներուն անցած ատենը: Մարաց երանեան ծագումը, զօր դասականք ալ կ'աւանդեն, կը հաստատուի բեւեռագրութեանց մէջ պահուած անուններով: Մարք մինչեւ 7 դար՝ բաղմաթիւ դաւառներու բաժնուած էին՝ դաւառատերերու կամ քաղաքատերերու իշխանութեան տակ: Թէ որմէ եւ երբ այս թոյլ կապն վերցուելով՝ մարա-

կան միաձոյլ պետութիւնը կազմուեցաւ, վերջնականապէս կարելի չէ որոշել: Պրաշէկ կը կարծէ թէ Վաշտարիտի եւ Մամիտիարշուի ջանից արդիւնքն է որ միաձոյլ պետութիւնը յառաջ բերած է: Այս պետութեան առաջին թագաւորն եղած է Մամիտիարշու:

9. Ելլեպի (Ելլեբի):

Ամենահին բեւեռագրութիւնն, որուն մէջ Ելլեպի անուան կը հանդիպինք, Ռամմանիրարի Գ. ի արձանագրութիւնն է, ուր կը պատմուի Ելլեպիի, Հարհարի, Արազեաշի, Մեսուի, Մագաիի եւ Գիլգլեւուդայի նուաճումը: Տիգրաթպիղեսեր Գ. Ելլեպիէ հարկ առաւ՝ հաւանականագոյնս Մարաց դէմ բրած արշաւանքէն դարձած ատեն: Սարգոնի ատեն՝ Ելլեպիի վրայ կ'իշխէր Գալա իշխանը: Ասոր որդիքն էին Նիբէ եւ Իշուբար: Այս երեք անուններն ալ Եուստի երանեան կը համարի. Գալտա = «կող, պահող (զպետութիւն)», աւեստ. Գերեդար. Իշպարա = հինգրոս. սուբարի, նորգրոս, սուբար. Նիբէի հետ համեմատելու է Նիվիկա անունը (հինգրոս. նաիբա = գեղեցիկ): Սարգոն Ելլեպիի Գալտա իշխանին, երբ հինգ դաւառներ հնազանդութիւնն անոր զլացան, այնու օգնեց, որ իր բանակաւր ապստամբած երկիրները նուաճեց: Անհամար բաղմութեամբ ձի իր աւար Ասորեստան տարուեցաւ: Այս գործառնութիւնը տեղի ունեցաւ Սարգոնի թագաւորութեանը 9 դ տարին: Սարգոն թագաւորութեան 8 դ տարին ալ Ելլեպի գացած էր: Նմանապէս կը պատմուի թէ Հարհարացիք, երբ Սարգոնի թագաւորութեան 6 դ տարին իրենց Աիբարա իշխանն արտաքսեցին, Ելլեպացիներէն օգնութիւն կը յուսային, բայց, ինչպէս կ'երեւայ, յուսախաբ եղան: Երբ Գալտա մեռաւ, անոր Նիբէ եւ Իշպարա երկու որդուցը մէջ գահակալու-

Թեան կռիւ ծագեցաւ. առաջինն Ելամացւոց Շու-
տուրնահասնդի Թագաւորէն օգնութիւն խնդրեց
եւ բնդուներցաւ, իսկ Իշպարարա Սարգսնին դիմեց,
որ եօթն կուսակալ խաւրեց իրենց բանակներովն՝
Ելիպիի վրան: Ելամական բանակը խորտակեցաւ
եւ Իշպարարա հօրը գահն ելաւ:

Սանհերիբ իր երկրորդ արշաւանքին ատենը՝
կաշի եւ Յասուբիգալի բաւաճներուն երկրէն
Իշպարարայի վրան քայեց, որ Ելիպիի գահը
բազմած էր: Իշպարարա չսպասեց որ խնդիրը
զենքով որոշուի, այլ ձգեց փախաւ: Ասորեստան-
ցոց բանակն ամբողջ Ելիպին աւերեց եւ Մարու-
բիշտի եւ Ակիւզգու իշխանանիստ քաղաքներն
եւ շրջակայ Յ4 փոքր տեղեր նուաճեց: Աւարն էր
«ձի, ջորի, էշ, ուղտ, արջառ եւ անհամար բազ-
մութեամբ անային անասուն»:
Սարգսն Բիտ-
Բարուա գաւառն Ելիկէն առնելով՝ ուրիշ քանի մը
քաղաքներու հետ Հարհարի միացուց: Քիչ
մ'ետքն՝ Ելիպին Ասորեստանցւոց թշնամիներուն՝
Ելամացւոց կողմը կը տեսներք, վրան զի անոնց
առաջնորդին արամադրութեանը տակ զինուոր
գրաւ: Այս անգամ Ելամայ գաշնակիցներն էին
«Պարսուաշ, Պաշիրու, Ելիպի, Յաղան (?), Լա-
գարբա, Հարդունու» եւն:

Արձանագրութեանց մէջ իշխանանիստ կա-
շուող երկու քաղաքներէն հաւանականօրէն նշա-
նաւորագոյնն է Մար-Բիշտու, «ամբողջ մը բարձր
լեռնաժայռի մը վրայ գուրս ցցուած: Երկրորդ
իշխանանիստ է Ակիւզգու»:

Նախնաբար Ելիպեան գաւառ մին էր
Բիտ-Բարուա, զոր Սանհերիբ Հարհարի հետ
միացուց եւ Ելիպիին անոր մայրաքաղաքն ըրաւ:
Ելենդաշ անունը կ'ուր-Սիւնաշէիթ-իի (= Ամուրն
Սանհերիբայ) փոխեց: Ելենդաշ = Ἀλένζα (Պտղ.
Չ, 2, 13): Հաւանօրէն Բիտ-Բարուայի կը
վերաբերէին Սիւնիթու եւ կոմմաճըմ ամուր քա-

ղաքները: Բիտ-Բարուայի Հարհարի հետ միա-
ցուելով՝ Սիւնիթու հարհարեան քաղաք եղաւ:

Ելիպիի դիքքն կարելի է քիչ շատ ծշդել:
Հիւսիս-արեւմուտքէն սահմանակիցն էր Հարհար.
դէպ ի հիւսիս-արեւելք կը հասնէր մինչեւ
Ամբանդա. դէպ ի հարաւ կը հասնէր մինչեւ Ելամ,
Պաշիրու, Յաղան, Լագարբա, Անղան: Ելիպիի
արեւմտակողմը կը բնակէին Յասուբեանք եւ կաշ-
շեանք: Ըստ այսմ այսօրեան գաղափարով Ելի-
պին կ'իյնայ Պուշտի կուհի արեւելակողմը, հիւ-
սիսէն ունի իրեն սահման կիրիւղ, Ռովանսիս քա-
ղաքներն ու Բինդար գաւառը, հարաւ-արեւելքէն՝
Նարաբազ եւ Բուրուջիրդ քաղաքները:

Բիտ-Բարուա կ'իյնայ մերձաւորապէս կե-
րինդի եւ կրմանշահի միջեւ գտնուող տեղը:

Ելիպիի սկզբնական բնակչութիւնն անարիա-
կան էր, ինչպէս երկրին անունն եւ քանի մը
քաղաքանուններ կը ցուցնեն: Մարաց ար-
շաւանքովն հին բնակիչք ազդեցութիւննին
կորսնցուցին, թէեւ մեծամասնութիւն կազմողն
իրենք եղած պիտի ըլլան: Երկրին տէրերն էին
Մարք, որոնցմէ էր եւ տիրող հարստութիւնը:

Ո Ւ Ղ Ղ Ե Լ Ի Ք

Էջ	Գրք	Գրքի անունը	Գրքի անունը
117	25	անդիբացատրու թեան	արդի բացատրու թեան
118	13	(310)	(էջ 12)

**Ուրիշ քանի մը տպագրական վրիպակներ
ինքնին կը հասկըցուին:**

Յ Ա Ն Կ

	Էջ
Յարմարեալ	Ե
Ա. Նոյնի ըստ էրկերները	1-15
Բ՝ Վանայ ծովուն արեւմտեան ու հարաւ- արեւմտեան կողմերը գործող երկրներ	16-61
1. Բիա-Չամանի, Շուպրիա (Ռուրէ?), Ներ- դուն, Ռոււմէ	16
2. Կաշիարի եւ Նիրքու	30
3. Կիրհու եւ Կուրհի (Կուրաի?)	36
Գ. Վանայ եւ Ռուրի լճերու մէջտեղն եւ այս լճերուն նիւթային կողմը գործող երկրներ	62-125
1. Ռարուու, Մուզասիր եւ քանի մը շրջա- կայ գաւառներ	62
2. Մանեան երկիրներ՝ Ման, Ռելզիշ (Ռուիլ- գիշ), Չեկիրասու, Միսիանդի եւ Բիս- Դաիուկի	93
3. Կիրգան (Գիլգան)	108
4. Միկտիարա, Սունրայ (Սումրի), Պաղգի (Պաիտերի)	111
5. Հուբուշկիա	113
6. Կիւսուրի	118
7. Հարիա, Լիգուշ, Սարաշ, Ամնուշ, Ի- սուա, Գարիա, Կարալու եւ Մալհիս	120
Դ. Վերին Չաբի եւ Ռուրի լճին հարաւային եւ արեւելեան կողմերը գործող երկրներ (Դա-	

«...» «Մարտի 12 Արդարադատութիւն» «Մէջ
Մարտի» 126-217

1. Հարսիչ(ա), Հառանա(Հառուհա), Բուրի-
սա(չ), Կուլլար, Մուրատտաշ, Սարատաշ 126

2. Մաղ(ս)ամուլա, Բարհաղիա (Բարհաղա),
Չ(Ս)ամուլա, Լուլլու (Լուլլուձէ, Լուլ-
լուբի) 130

3. Տուձմէ 163

4. Մեսու, Գիզիբուհա 165

5. Հարգա. Հարմասա, Սիմերա, Սերիշ, Ուլ-
մանիա, Սիմեսի 167

6. Նամրի կամ Նամար 170

7. Պարսուլա (Բարսուլա), Շուրգա (Շուր-
գիրա), Շարգանա, Տարլա (Տարիկա), Ան-
գիու (Անգիա) 174

8. Մաղաի (Մատաի, Ամագաի) 182

9. Ելիպի (Ելիբի) 217

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԿԱՐԱՆ

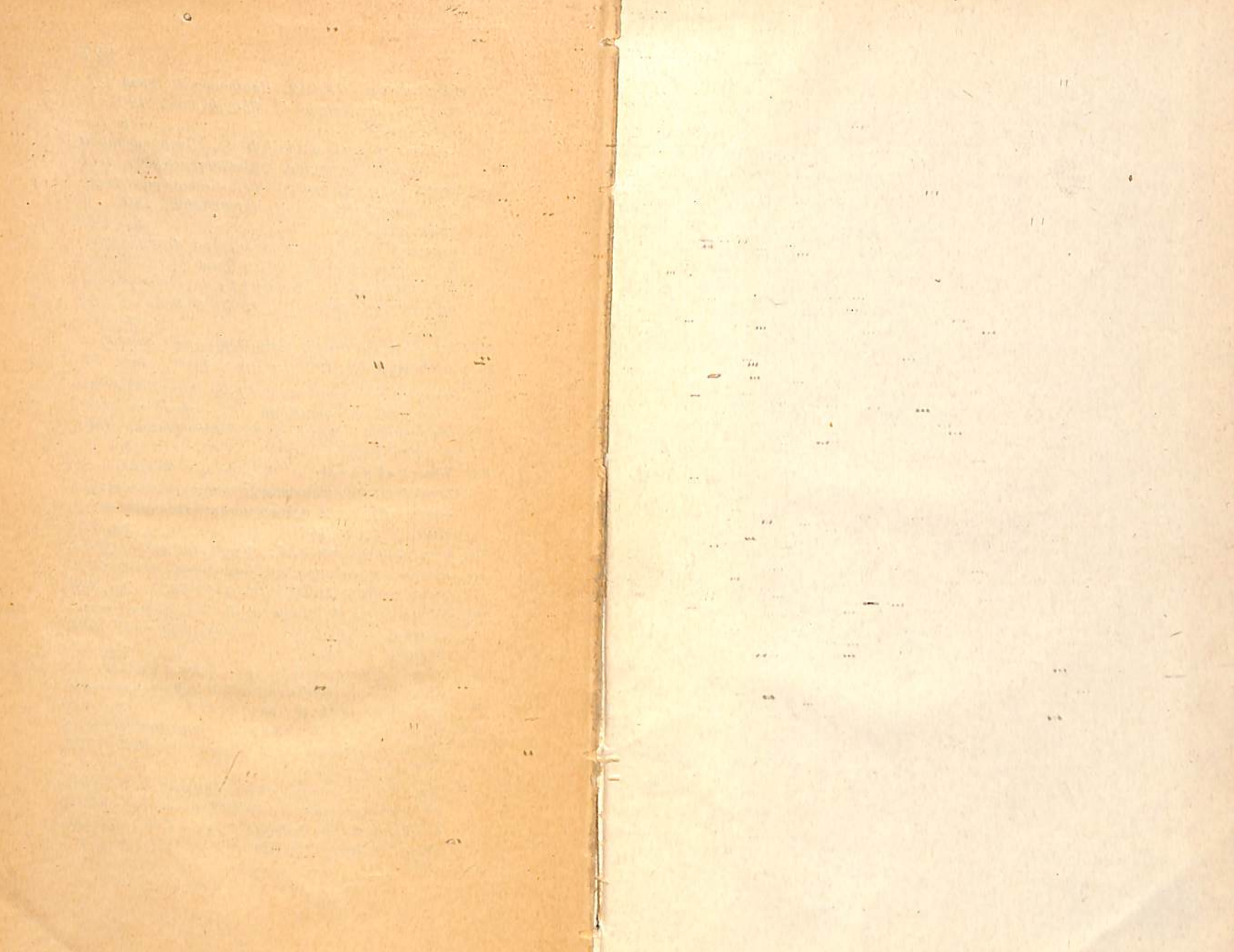
- Ա. Գալէմքիարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսում-
նասիրութիւնը Լեհաստանի զատաստանագրոյն:
1. Պիշոֆ, Լեհաստանի իրաւունքը: 2. Գոլի.
իրաւունք չայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեանկիշեան Հ. Գարիիկ, Ազգաբնութիւն
ազնուական զարմիչ Տիւղանց. (պատկերագրոյ):
1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբքոս, Ազաթանգեղոս առ
Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրու-
թիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝
ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տանի Արեւելեան չայքի Պոր-
վինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքիարեան: 1891:
8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբքոս Վ., Ուսումնասիրու-
թիւնը Ստոյն-Կալիստինայ Վարուց Աղեքսանդրի:
1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Ալպէր Տըվիշ եւ Գ. Փիսուն, Ուղեւորութիւն ի
Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8°
Երես՝ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամսոնային ուղեւորութիւնից ղէպ ի
չայս: Թրգմ. Մոսկոբիս Աստիեան: 1892: 8°
Երես՝ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գարիիկ Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ: Հո. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893:
8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1

- ժ. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ տրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 տասնկարով) 1893: 8° Երես 232: Ֆր. 2.50
- ժ. Կոնիքիեր Փր. Կ., Կննութիւնը զրոց Գաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես Է+92: Ֆր. 1.25
- ժԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայր յոնիսարեթուպոլիս Դրամսիւրուանիոյ 1680—1779: (1 զնկատիւ.) 1893: 8° Երես Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ժԲ. Խաչաթեան Գր., Զննոր Գրակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես 78: Ֆր. 1.—
- ժԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ զեղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկճեան: (6 տասնամեկ 55 պատկ.): 1894: 8° Երես 103: Ֆր. 2.—
- ժԴ. Գալիերի Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խոնիւնացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ժԵ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւլզման, Սեմական փոխառեալ բառեր ինչ հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ. Հ. Հիւլզման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես 9+145: Ֆր. 2.—
- ժԶ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Յանդիւրոս Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնը: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկո Դիադոնոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիւրջ Հերձուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկո: Զ. Սեկունդոս հմաստաւէր: 1895: 8° Երես ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ժԷ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Յանդիւրոս Վ., Հայկական աշխատսիրութիւնը հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբը: 1895: 8° Երես 202: Ֆր. 2.50
- ժԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոտական եղբորը: 1895: 8° Երես 192: Ֆր. 2.—
- ժԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրամսիւրուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերպ

- Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8° Երես Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Յանդիւրոս Վ., “Վարդապետութիւն ստաքիլոց” անվանական կանոնաց մատենը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնը Թաղդէի: 1896: 8° Երես Թ+442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սատն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին Պատմական տեղեկութիւնը Սամսոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկճեան: 1896: 8° Երես Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարիերի Ա., Ազգարու զրոյցը Մովսէս Խոնիւնացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գալիերի Վ. Մէնէվիշեան: 1897: 8° Էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը Նախնաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնը եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնը: Տետր Ա: 1897, 8° Էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը Նախնաց ռամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° Էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղեկ Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալեմքեարեան: Յաւելուածը թարգմանչին 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու ատթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գաւազանագիրը Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° Էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեգիլիշեան Հ. Գալիերի Վ., Գիւրջ (կամ յորուած) զրեւո արուեստը: Նորուս ճշմանակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր անսարկութիւններ: Յաւելուած Գիւրջ կարդալու արուեստը: 1898: 8° Էջ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խոնիւնացու Նորագոյն աղբերանի մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնը: 1898: 8°, 56 էջ: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Ե., Անսարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրեւո

- Թեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով): 1898: 8° ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադրաշեան Ե., Փաւստոս Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախորը: Մ. Խորենացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8° 175 էջ: Ֆր. 2.50
- 1. Մանրեանց Լ., Հայերէն բարբառախօսութիւն: Թրգմ. Ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան: 1899, 8° Երես Է+26: Ֆր. —.50
- 1Ա. Բօսեան Հ. Ե., Հայք Ի Զմիւննիա եւ Ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւննիա եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես ԺԲ+369: Ֆր. 5.—
- 1Բ. Բօսեան Հ. Ե., Հայք Ի Զմիւննիա եւ Ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւննիոյ վիճակին զվաւոր քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես Ժ+161: Ֆր. 2.50
- 1Գ. Գովրիշիեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յՈղբարեթուպիս Դրանսիոյումնիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825. (1 զնկատիպ:) 1899: 8° Երես Է+558: Ֆր. 5.—
- 1Դ. Դազանձեան Ե., Եւրոպիոյ Հայոց զաւարաբարբառը: 1899: 8° Երես Է+124: Ֆր. 1.—
- 1Ե. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ միջեաններն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխարհզրկն տախտակով:) 1899: 8° Երես 48: Ֆր. —.70
- 1Զ. Տաշեան Հ. Ե., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մարի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ: 1900: 8° Երես ԺԱ+198: Ֆր. 2.50
- 1Է. Տաշեան Հ. Ե., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. (տես Ժ.Զ.) Մասն Բ: Է—Ժ. Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յորդորականք առ Յուսիմիանոս, Թղթակցութիւն Արզարու եւ Բրիտոսի ըստ Նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայք: 1901: 8° Երես ԺԲ+388: Ֆր. 4.50
- 1Ը. Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես Ը+110: Ֆր. 1.50

- 1Թ. Վեդրէր Դր. Սիւնոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ. Հ. Բառնարաս Վ. Պիլէգիկճեան: 1901: 8° Երես Ծ+77: Ֆր. 1.—
- 1Ծ. Սաւառաշեան Եղիշէի Վ., Ասորեստանեայ եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ Նոցին քաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8° Երես 262: Ֆր. 4.50
- 1ՍԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական դիցազնական վէպը: 1903: 8° Երես Ը+72: Ֆր. 1.—
- 1ՍԲ. Մեմեթիշեան Հ. Գարրիէր Վ., Արդի լեզուագիտութիւնք: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես Ը+204: Ֆր. 3.—
- 1ՍԳ. Մարկարտ Դր. Ե., Հայ Բղեաշխը: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1903: 8° Երես 44: Ֆր. —.75
- 1ՍԴ. Գեղցեր Հ., Սկզբնաղբութիւնք Բիզանդեան քաղաքացիական զրուկեան (1 աշխարհագրական տախտակով): Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903: 8° Երես Է+83: Ֆր. 2.—
- 1ՍԵ. Կիւրիէրեան Բ. Վ., Ժողք, Ժողք-Տոլք եւ Հոմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւն: (1 աշխարհագրական տախտակով) 1904, 8° Երես Ը+119: Ֆր. 1.50
- 1ՍԶ. Կիւրիէրեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսումնասիրութիւն: 1904: 8° Երես ԺԳ+227: Ֆր. 3.50
- 1ՍԷ. Պեդերսըն Հ., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատմութեան: Թարգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904: 8° Երես Ը+87: Ֆր. 1.25
- 1ՍԸ. Տէր-Մկրտչեան Գ. Եւ Ամսոնեան Հ. Ե., Բնութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ ծեռազրն: 1904: 8° Երես Է+110: Ֆր. 1.50
- 1ՍԹ. Գովրիշեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յՈղբարեթուպիս Դրանսիոյումնիոյ. Բ. Հատոր 1825—1904: 8° Երես Ժ+663: Ֆր. 7.—
- Ժ. Շտրէք Մ., Հայաստան, Բրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան բարեկական-ասորեստանայ սեպագրերու համեմատ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկճեան: 8° Երես Է+222: Ֆր. 7.—

Բարձրագույն դպրոց
1932

«Ազգային գրադարան»

NL0341038

